

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО

№ 2 (18)

КИЇВ
“ПОЛІТЕХНІКА”
2013

УДК 32.001

УДК 316

УДК 340

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”, № 7 від 3 червня 2013 року.

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: Зб. Наук. праць. – Київ: ІВЦ “Політехніка”, 2013. - № 2 (18) – 134 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Л.М. Димитрова – д. ф. н., професор (головний редактор); І.П. Голосніченко, д. ю. н., професор (заступник головного редактора); Н.О. Майструк – к. с. н., доцент (відповідальний секретар); В.І. Осадчий – д. ю. н., професор; В.Б. Євтух – член-кореспондент Академії Наук України, д. і. н., професор; І.О. Кресіна – д. політ. н., професор; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор; О.Д. Куценко – д. с. н., професор; Є.Д. Лук’янчиков – д. ю. н., професор; А.А. Мельниченко – к. ф. н., доцент; Б.В. Новіков – д. ф. н., професор; В.М. Ніколаєвський – к. ф. н., професор; С.Ю. Римаренко – д. політ. н., професор; А.О. Ручка – д. ф. н., професор; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор; Л.Г. Сокурянська – д. с. н., професор; О.В. Соснін – д. політ. н., професор; В.І. Судаков – д. с. н., професор; О.А. Фісун – д. політ. н., професор; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор; Н.М. Цимбалюк – д. с. н., професор.

Міжнародний склад редколегії: Є.І. Степанов – д.філос.н, професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної Асоціації конфліктологів, Г. Дерлуг'ян – PhD з соціології, асоційований професор Північно-Західного університету м. Чикаго, США, Є. Калюжнова – к.е.н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень, С. Вітмор – PhD з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія, Ч. Сонг – PhD з політології, викладач університету м. Окленд у Новій Зеландії, Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада.

© Національний технічний університет України
“Київський політехнічний інститут”, 2013

ISSN

ЗМІСТ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Березинський В. Культурно та психологічно обумовлені форми соціально-політичної атрактивності.....	7
Вишневська І.Г. Варіант тренду на майбутнє: події диких карт як наслідок американської стратегії стримування та залучення Китаю.....	12
Гарбадин А.С. Чужинець як принцип розрізнення у межах симулятивних політичних практик згідно концепції Жана Бодрієра.....	17
Цирфа Ю. А. Ключові чинники конструювання зовнішньополітичної ідентичності держави.....	23
Шапвалова О.І. Сутність та типологія норм у міжнародних відносинах: аналіз з позицій концепції нормативної сили	28
Ярова Л. “Соціальний менеджмент” та “соціальна держава” у традиції європейської теорії та практики.....	36

СОЦІОЛОГІЯ

Дутчак О.А. До неурядових організацій: звуження громадянського суспільства в дискурсі розвитку....	41
Кононова Я. В. Методологические аспекты актор-сетевой теоретической ориентации: Бруно Латур.....	47
Рахманов О.А. Формування та розвиток ідеології топ-менеджерів великого бізнесу (огляд теоретико-прикладних досліджень).....	53
Павловський В.В., Герчанівський Д.Л. Інноваційні технології тестування якості навчання у контексті Болонського процесу.....	59
Танчер В.В., Свиридон Т.В. Масова культура в контексті демократичних перетворень ХХ століття.....	65
Щербина В.М. Міжкультурна комунікація у сучасному соціокультурному просторі.....	70

ПРАВО

І. ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Ясюк Єва Последствия нарушения договорных обязательств государствами – членами Европейского Союза.....	76
--	----

ІІ. ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА АВТОРСЬКЕ ПРАВО

Дергачов Є.В., Одінцова О.О. Право на інформацію та реалізація інформаційних прав у сфері особистих немайнових прав людини в Україні.....	85
Черняк Г.М., Одінцова О.О. Об'єкти авторського права в сфері функціонування мережі інтернет.....	91

III. ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Золотарьова Н.І.

Надра і води як об'єкти адміністративно-правової охорони 96

Кравчук О.О.

Акти реалізації прав і обов'язків у сфері управління державною власністю.....102

IV. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ПРАВА

Чепульченко Т.О.

Правова культура: місце у правовому процесі та вплив на стан законності в державі.....109

Белянская О.В.

Специфика непосредственной реализации прав и свобод личности в частноправовых отношениях.....115

V. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Степанченко О.С.

Історико-правовий аналіз основних шляхів реформування інвестиційного законодавства Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....120

Реферати.....124

CONTENTS

POLITOLOGY

Berezinsky V.

Cultural and psychological forms of social and political attractiveness.....7

Vyshnevskaya I.G.

Version of trend for the future: events of wild cards as a result of the American strategy of China's engagement.....12

Harbadyn A.S.

Alien as the principle of distinction within simulative political practices under the concept of Jean Baudrillard.....17

Tsyrfya I. A.

Key factors of the state foreign policy identity construction.....23

Shapovalova A.I.

The essence and typology of norms in international relations: analysis from the point of normative power concept.....28

Yarova L.

European Countries' Creative Experience in the Political Practice of Correlation of Concepts "Social State" and "Social Management".....36

SOCIOLOGY

Dutchak O.A.

NGOing development: narrowing civil society within development discourse.....41

Kononova Y.V.

Methodological aspects of actor-network theoretical orientation: Bruno Latour.....47

Rakhmanov O.

Formation and development of ideology of top managers of big business (review of theoretical and applied research).....53

Pavlovsky V.V., Gerchanivsky D.L.

Innovative technologies of testing the quality of education in the context of the Bologna Process 59

Tancher V.V., Svyrydon T.V.

Mass culture in the context of democratic transformations of twentieth century.....65

Sherbina V.M.

Intercultural communication in contemporary socio-cultural space.....70

LAW

I. EUROPEAN UNION LAW

Yasyuk Ye

Consequences of breaching treaty obligations by a European Union member state.....76

II. INFORMATION AND COPYRIGHT

Dergachov E.V.

Right to information and sales information rights in the field of moral rights in Ukraine.....85

Chernyak G.M.

Objects of copyright in the functioning of the Internet.....91

III. PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE LAW

Zolotarova N.I.

Nadra and water facilities as administrative and legal protection.....96

Kravchuk O.O.

Acts of exercise of rights and duties in the area of state property management.....102

IV. PROBLEMS OF LEGAL THEORY

Chepulchenko T. O.

Corporate culture: a place in the legal process and impact on the rule of law in the country.....109

Belyanska O.V.

Specifics of direct realization of the rights and personal freedoms in the private-law relations.....115

V. HISTORY OF STATE AND LAW

Stepanchenko O.S.

Historical and legal analysis of major ways of reforming legislation of the Russian empire (late XIX - XX centuries).....120

Abstracts.....124

УДК 321.001

КУЛЬТУРНО ТА ПСИХОЛОГІЧНО ОБУМОВЛЕНІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АТРАКТИВНОСТІ

Березинський В.

кандидат політичних наук

докторант кафедри політології

Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Розкрито зміст таких культурно та психологічно обумовлених форм соціально-політичної атрактивності як спонтанно організована юрба, ігрова соціально-політична структура, міфологічна соціально-політична структура.

Раскрывается содержание таких культурно и психологически обусловленных форм социально-политической атрактивности, как спонтанно организованная толпа, игровая социально-политическая структура, мифологическая социально-политическая структура.

The content of such culturally and psychologically conditioned forms of social and political attractiveness as spontaneously organized crowd, a game of social and political structure, the mythological social and political structure.

Ключові слова: соціально-політична атрактивність, спонтанно організована юрба, ігрова соціально-політична структура, міфологічна соціально-політична структура.

Вивчаючи сучасні політичні процеси та явища, сьогодні дослідники все частіше звертаються до синергетичної парадигми, де провідне місце в якій займає концепт атрактора. Соціально-політичні атрактори розділяють простір усіх можливих станів соціально-політичної системи на сфери притягання, потрапивши всередину якої, система неминуче еволюціонує до відповідного атрактора. Тим самим обумовлюється пороговість усякого зовнішнього впливу на соціально-політичну систему. Вплив може бути ефективним і змінити тенденції системи, але у випадку, коли він переводить стан системи у сфери притягання іншого соціально-політичного атрактора. Що ближче соціально-політична система до асимптотичної стадії розвитку, до свого атрактора, то складніше «перемкнути» її на інший атрактор. Колишній атрактор так би мовити, «не відпускає» систему, і потрібно докласти істотних зусиль, аби перебороти існуючі тенденції, вийти з його сфери притягання. Тривалий, однак занадто слабкий чи топологічно неправильний вплив буде лише порожньою витратою часу й енергії – система знову повернеться на колишній шлях. Зауважуючи ці обставини, можна допустити, що атрактор утримує в сфері свого впливу самоорганізовану систему подібно до того, як стереотип утримує в полі власного впливу суспільну свідомість.

Проблеми атракторів і атрактивних структур досліджували західні науковці І. Пригожин та І. Стенгерс, а також вітчизняні учені Л. Бевзенко, Л. Бойко-Бойчук, В. Василькова, І. Добронравова, В. Кізіма, О. Князева, М. Кузьмін, С. Курдюмов, Я. Любивий, М. Михальченко, М. Ожеван, А. Свідзинський, В. Сугаков та ін.

Мета нашої статті – розкрити зміст основних форм соціально-політичної атрактивності.

Перш ніж розглянути основні форми соціально-політичної атрактивності, окреслимо зміст базового концепту. Під атрактором (англ. attract – притягувати) «розуміють відносно стійкий стан системи, що немовби притягає до себе всю множину траєкторій системи, обумовлених різними початковими умовами. Якщо система потрапляє в конус атрактора, то вона неминуче еволюціонує за цим відносно стійким станом (структурою)» [7, 14]. Соціально-політичними атракторами можуть бути укорінені в суспільній свідомості культурні архетипи, міфи, політичні доктрини, ідеї, символи, а також персоніфіковані або інституційні суб'єкти політики, котрі їх уособлюють (суспільно-політичні лідери, партії, рухи і под.). На думку української дослідниці Л. Бойко-Бойчук, соціально-політичний атрактор – це група чинників, що утримують систему в стійкому стані й складається з таких компонентів, як ідея, лідер, інституція, «параметри порядку» [4, 6].

Похідною від атрактора властивістю самоорганізаційних систем є атрактивність. Під останньою розуміють кооперативність, негентропійність, що у соціальному зрізі виявляє себе як колективність, причому реальна, а не агрегативна [2, 208].

Найбільше умови соціально-політичної атрактивності задовольняють культурно та психологічно обумовлені соціальні структури: спонтанно організована, діюча (каналізована) юрба, ігрова соціальна структура й соціальна структура, що виникає на основі загального міфологічного простору.

Юрба як форма атрактивності – це відмова практично від усіх ступенів свободи, за винятком однієї, що зберігає за собою вся юрба і робить її одностаійною у своїх діях [2, с. 208]. По суті, юрбу можна розглядати як перше локальне структурне утворення, що виникає в точках високої соціальної нестійкості, точках виходу системи на кризові показники соціальної ентропії. Її не можна назвати структурою-аттрактором, але це та праструктура, яка передуює стійкій самоорганізаційній структурованості на перехідному етапі. У спонтанних масових рухах, котрі діють за законами юрби, можна спостерігати перші вияви соціальної самоорганізації, які ще не являють собою серйозні структури, а є лише турбулентними потоками й вихрами в соціальному просторі [2, 195].

Момент виникнення нових атрактивних структур або, принаймні, момент початку системного дрейфу до них пов'язаний зі станом граничних значень параметрів порядку, а водночас – із виходом на граничні значення ентропійних показників.

У контексті самоорганізаційного структурування феномен юрби описав американський дослідник Г. Блумер. У праці «Колективна поведінка» він основну увагу звернув на спонтанні форми колективної поведінки, що виникають у точках зростання соціальної нестабільності (соціальної ентропії). «Часто спостерігається й така колективна поведінка, яка не перебуває під впливом якихось правил або експектацій. Збуджена юрба, біржова паніка, стан військової істерії, обстановка соціальної напруженості являють собою приклади такої соціальної поведінки. У цих випадках колективна поведінка виникає спонтанно й не підкоряється передумовленним угодам або традиціям», [3, 171] – зазначає Г. Блумер.

У подальшому спостерігається деяка подоба соціального броунівського руху, що й знаходить свого приборкувача в організованості юрби. Безладний характер поведінки людей, метушливість, безцільність, за Г. Блумером, завжди передуює тим формам колективних поведінкових виявів, котрі можна позначити як дія юрби. «Люди перебувають у стані напруженості й незручності, почувають сильний потяг до дії...» [3, 171]. Протириччя між відсутністю уявлення про те, що потрібно робити, і несвідомим потягом до дії виливається у наслідок цього в спонтанність такого об'єднання, як діюча юрба.

Юрба володіє властивістю бути погодженою, кооперативним рухом, що відрізняє будь-яку атрактивну структуру. Особливо це характерно для тих різновидів юрби, котрі Г. Блумер характеризує як «експресивна юрба», зазначаючи: здатність до ритмічних, погоджених дій становить одну із найважливіших властивостей цієї форми колективної поведінки. Ця безумовно спостережувана ритмічність у діях юрби може слугувати аргументом на користь віднесення таких соціоструктурних форм до різновидів самоорганізаційної впорядкованості, оскільки й у найзагальнішому випадку когерентність самоорганізаційних структур виникає насамперед за рахунок ритмічної погодженості.

Однак, зазначає Г. Блумер, ці спонтанні форми соціально-політичної поведінки лише започатковує новий порядок, його елементарними складовими. І коли їх розглядати тільки провісниками стійких самоорганізаційних упорядкованостей, то подальша еволюція системи вже пов'язана зі структурами-аттракторами, про які можна сказати, що вони «відносно прості порівняно зі складним (заплутаним, хаотичним, нестійким) ходом проміжних процесів у середовищі» [6, 63].

Для ідентифікації такого виду структурних утворень у соціальному середовищі доцільно звернутися до феноменів, котрі описуються за допомогою понять міфу й гри, а точніше, тими соціальними спільностями, що виникають як певні соціальні цілісності в результаті дії інтегруючої сили загальної гри або загального міфологічного світобачення.

Ще одним локальним структурним утворенням, що виникає в точках високої соціальної нестійкості, точках виходу системи на кризові показники соціальної ентропії є ігрова соціальна структура. Детально проаналізував ігрові структури західний дослідник Й. Гейзінга у праці «Людина граюча» [10]. Він так описує гру. Маленька дитина починає бавитися з тією самою природністю, з якою вона, наприклад, приймає їжу, – без попереднього навчання. І так же плаче й вимагає іграшок, як вимагає їжі, оскільки це для неї не менш життєво необхідна дія. «У грі ми маємо справу з безумовно пізнаваною для кожного, абсолютно первинною життєвою категорією, – пише Й. Гейзінга, – якоюсь тотальністю, якщо існує взагалі що-небудь, що заслуговує на це ім'я», [10, 12]. Отже, гра як форма соціального об'єднання – певний іманентний, властивий соціальності спосіб створювати структури у власному середовищі.

Спроба примусового припинення гри безуспішна. Гра може трансформуватися, змінити форму, але не свою сутність. Коли вона буде примусово припинена в одному місці, то виникне поруч – в іншій, іноді несподіваній формі. Тут важлива сама гра, а не її актуальна форма.

Ще однією властивістю самоорганізаційних структур є те, що їх не можна створити штучно, лише ініціювати і тільки такими, якими вони передіснують у середовищі: це повинне

бути щось, органічно властиве середовищу, а не сконструйоване на основі непритаманного цьому середовищу цілеполягання. Останнє буде рано чи пізно зруйновано, відірвано як щось стороннє, не здатне підтримуватися самими внутрішніми системними законами.

Не можна змусити грати. «Всяка гра є насамперед вільною діяльністю». Гра за наказом уже більше не гра. У крайньому випадку вона може бути якоюсь нав'язаною імітацією, відтворенням гри. Уже завдяки вільному характеру гра входить у межі природного процесу» [10, 17]. Ця властивість гри робить її достатньо складною для спроб приручення, що характеризує ставлення людини до всього природного, всіх природних явищ. Ігрове співтовариство не можна утворити примусово, ввівши до нього тих, хто не заангажований самою грою. Воно не створюється за попереднім планом, а виникає природно там, де починається гра.

Крім юрби і гри, ще одним локальним структурним утворенням, яке виникає у точках високої соціальної нестійкості, точках виходу системи на кризові показники соціальної ентропії, є ігрова соціальна структура, міф, точніше соціальна структура, що виникає на основі загального міфологічного простору.

Утворення загального міфологічного простору можна описати в категоріях аналітичної психології швейцарського дослідника К.-Г. Юнга. Первісна людина у зв'язку з нерозвиненістю свідомості недалеко відстала від своєї тваринної несвідомої основи, але розрив між ними, хоча і невеличкий, все ж таки порушив гармонію людини з природою. Це призвело до внутрішньої та несвідомої драми душі, яка вловлювалась людською свідомістю через проектування, тобто будучи відбитою у дзеркалі природних подій. На початкових стадіях розвитку свідомості гармонізація внутрішнього й зовнішнього світів здійснюється внаслідок виведення міфів із душевного життя людини. Пояснюючи цю тезу, К.-Г. Юнг стверджував: «...душа вміщує до себе всі ті образи, з котрих ведуть своє походження міфи, а наше несвідоме є суб'єктом, який діє і зазнає дій, драму якого первісна людина за аналогією виявляла у великих і маленьких природних процесах» [12, 47 – 48].

По суті, К.-Г. Юнг виводить природу міфів саме з протистояння несвідомого та свідомості, що народжується. «Примітивна духовність не вигадує міфи, але їх переживає, – наголошує він. – Міфи початково є виявленням досвідомості душі, мимовільними висловлюваннями про несвідомі душевні події». У міфосвідомості інтелектуально-вольові функції ще не диференційовані, але перебувають у досвідомому стані це, зокрема, під час розмірковування виявляється в тому, що людина не мислить свідомо, але «думки до неї надходять». Примітивна людина не може стверджувати, що вона думає, але «в ній думається». Спонтанність мисленнєвого акту людини каузально залежить не від її свідомості, від її несвідомого [11, 99 – 100].

Як влучно зазначає радянський дослідник Ф. Кессіді, у міфі людина немовби «розчинює» себе у природі, зливається з нею й опановує сили природи, хоча лише в уяві. Почуття єдності з силами природи та опанування їх в уяві, надаючи впевненості у принципову здійсненність усього бажаного, змінює волю, єднає первісний колектив, активізує його діяльність [5, с. 44].

Міф – продукт саме колективної єдності. Це зауважував ще французький дослідник Л. Леві-Брюль. На його думку, свідомість первісної людини наскрізь соціалізована, вона цілком перебуває під владою колективних уявлень. Людина від самого народження з неминучістю пристосовується до манери чуттєвості, мислення та поведінки, котра нав'язується всім членам спільності з покоління в покоління. У первісному мисленні органічно переплітаються страх, надія, релігійний жах, палке бажання і гостра потреба злитися з «загальним началом», жагучий заклик до оберігаючої сили. Все це, зазначає Л. Леві-Брюль, «складає душу цих колективних уявлень, роблячи їх одночасно дорогими, страшними і в точному смислі священними для тих, хто отримує посвячення» [8, 20].

Міф реалізує пізнавальну потребу людини поясненням фактів дійсності, але поясненням специфічним. Особливість міфологічного пояснення полягає «в об'єктуванні суб'єктивного (колективно-несвідомого) переживання», згідно з яким породження фантазії як результату цього об'єктування приймаються за справжню реальність зовнішнього світу», причому останній «нерозчленований на суб'єктивне та об'єктивне, він єдиний (цілісний)» [5, с. 40]. Міф завжди пов'язаний із минулими подіями, однак, констатує французький дослідник К. Леві-Строс, «внутрішньо притаманна міфу цінність полягає в тому, що ці події, котрі відбуваються, як вважається, у певний проміжок часу, утворюють постійну структуру, яка є одночасною і для минулого, і для теперішнього та майбутнього» [9, 153].

У процесі подальшого розвитку людина все більше і більше відокремлює свою свідомість від глибинних інстинктивних шарів психічного і врешті-решт, від соматичної основи психічних явищ. Це спричиняє ще більшу дисгармонію природи і внутрішнього світу людини. Міф уже не в змозі був погасити цей розрив. Тому міф змінило раціональне тлумачення світу. Як зазначає білоруська дослідниця Т. Алпеева, на всіх етапах історичного розвитку міф (йдеться

про соціальну форму міфу) задає параметри «бачення» та розуміння світобудови. Фіксуючи ілюзії епохи, соціальні міфи «в узагальненому вигляді формують духовний простір, окреслюють межі й визначають домінуючі точки світосприйняття» [1, 53 – 54].

Будучи результатом колективної творчості, міф характеризується відсутністю саморефлексії. Його агенти не відчують, не сприймають міф, оскільки продукування соціальних ілюзій, котрі становлять основу міфу, є функція й іманентна (атрибутивна) властивість свідомості. Міф «не репрезентований свідомістю, а схований у ній» [1, 54].

Важливішою рисою соціального міфу є його ілюзорність, завдяки якій складається природний духовний фон світосприйняття та світобачення. У зв'язку з цим Т. Алпеева пише: «Соціальні міфологеми, фіксуючи цілісний ілюзорний образ епохи в її найбільш практично наочних рисах, постають як істини вищого порядку, як само собою зрозумілі аксіоми, котрі й обумовлюють специфіку відображення окремих сторін суспільного буття та особливостей людської поведінки і дії» [1, 86]. Цей процес пов'язаний із розшаруванням родової громади, формуванням державності й створенням народностей у наслідок об'єднання родів у протодержавні формування з неминучістю виникає питання: культ якого роду вважати головним, справжнім? Спроби відповісти на таке запитання зумовило прагнення до раціоналізації міфу, що супроводжувалася процесом поступового відокремлювання з нерозчленованої єдності міфу ідеї та образу, раціонального і чуттєвого, це, зрештою призвело до розпаду сутнісної основи міфологічного пізнання світу, в зв'язку з чим образ перетворився на сказання, міф – в епос, а ідея – у філософське світорозуміння. З цього починає розвиток, відповідно, художня, релігійна й наукова форма суспільної свідомості.

Характеризуючи процес розпаду міфологічної свідомості, Ф. Кессиді писав: «Міф є щось несвідоме і об'єктивно дане для того, хто мислить міфологічно. Коли міф усвідомлюється, а його образно-чуттєва форма відокремлюється від ідеї, в ньому знайденої, то підривається безпосередня віра у реальність образу. І міф починає переосмислюватися, становитися засобом вираження зовсім не міфологічних, а художньо-етичних, релігійних, моральних, філософських і т. п. ідей» [5, 55].

Міф як самоорганізаційна структура у своїх культурних виявах корелює із традицією. Тому Л. Бевзенко зазначає: «Це ті атрактори, на котрі випадає система у випадку виняткової переваги в її механізмах регуляції самоорганізаційних складових. Можна припустити, що синергетичне світобачення містить у собі передумови нового культурного простору, що передбачає особливе світопереживання, яке можна було б назвати неотрадиційним, але не відкидає історичного досвіду знаходження людському своїй індивідуальності. Лише тепер цей досвід повинен обернутися не індивідуалізмом, атомізацією, а почуттям відповідальності й розумінням необхідності синергетичної взаємодії» [2, 64].

Підсумовуючи розглянутий матеріал доходимо висновку: культурно та психологічно обумовленими формами соціально-політичної атрактивності є спонтанно організована, діюча (каналізована) юрба, ігрова соціальна структура й соціальна структура, яка виникає на основі загального міфологічного простору. Юрбу можна розглядати як перше локальне структурне утворення – воно виникає в точках високої соціальної нестійкості, точках виходу системи на кризові показники соціальної ентропії. Це праструктура-атрактор, передує стійкій самоорганізаційній структурованості на перехідному етапі. Гра як форма соціального об'єднання – певний іманентний, властивий соціальності спосіб створювати структури у власному середовищі. Міф є продуктом колективної єдності; людина, занурена у міфологічний простір, наскрізь соціалізована, вона цілком перебуває під владою колективних уявлень.

Література

1. Алпеева Т. Социальный миф как культурно-исторический феномен / Т.М. Алпеева. – Мн.: Рекламэкспорт, 1994. – 255 с.
2. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация / Л.Д. Бевзенко. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 436 с.
3. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер; пер. с англ. // Американская социологическая мысль: тексты / сост. Е.И. Кравченко; под ред. В.И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 168 – 215.
4. Бойко-Бойчук Л. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): автореф. дис. ... канд. політ. наук за спец. 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Л.В. Бойко-Бойчук; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ. – К., 2006. – 22 с.
5. Кессиди Ф. От мифа к логосу: (Становление греческой философии) / Ф.Х. Кессиди. – М.: Мысль, 1972. – 312 с.

6. Князева Е. Антропный принцип в синергетике / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // *Вопр. философии.* – 1997. – № 3. – С. 62 – 79.
7. Князева Е. Случайность, которая творит мир. Новые представления о самоорганизации в природе и обществе / Е.Н. Князева // *В поисках нового мировидения:* И. Пригожин, Е. и Н. Рерихи. – М.: Знание, 1991. – С. 3 – 31.
8. Леви-Брюль Л. *Сверхъестественное в первобытном мышлении* / Л. Леви-Брюль; пер. с франц. – М.: Педагогика-пресс, 1994. – 608 с.
9. Леви-Строс К. Структура мифов / К. Леви-Строс; пер. с франц. // *Вопр. философии.* – 1970. – № 7. – С. 152 – 164.
10. Хёйзинга Й. *Homo Ludens. Статьи по истории культуры* / Й. Хёйзинга; пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; коммент. Д.Э. Харитоновича. – М.: Прогресс-традиция, 1997. – 416 с.
11. Юнг К.-Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К.-Г. Юнг // *Архетип и символ.* – М.: «Ренессанс» СП «ИВО Сид», 1991. – С. 95 –128.
12. Юнг К.-Г. *Подход к бессознательному* / К.-Г. Юнг // *Архетип и символ.* – М.: «Ренессанс» СП «ИВО Сид», 1991. – С. 23–94.

ВАРІАНТ ТРЕНДУ НА МАЙБУТНЄ: ПОДІЇ ДИКИХ КАРТ ЯК НАСЛІДОК АМЕРИКАНСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ СТРИМУВАННЯ ТА ЗАЛУЧЕННЯ КИТАЮ

Вишневська І. Г.

аспірантка

Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України

У статті розглянуто один з ймовірних майбутніх трендів, а саме, події диких карт як наслідок американської стратегії стримування та залучення Китаю. Розкрито основні причини появи неочікуваних стратегій та окреслено деякі слабкі сигнали, котрі вказують на можливість зміни міжнародної системи.

В статье рассмотрен один из вероятных будущих трендов, а именно, события диких карт как следствие американской стратегии сдерживания и привлечения Китая. Раскрыты основные причины появления неожиданных стратегий и очерчено некоторые слабые сигналы, которые указывают на возможность изменения международной системы.

Consideration has been given to the one of the possible future trends, viz., to the events of wild cards as a result of American strategy of China's conagement. Notice has been taken of the main reasons of unexpected strategies emergence and some of the weak signals has been outlined, which indicate possibility of the international system changes.

Ключові слова: події диких карт, стратегія стримування та залучення, США, КНР, слабкі сигнали.

Актуальність. В умовах подальшого розвитку глобалізації змінюються і традиційні загрози, з'являються нові, котрі ще малодосліджені, а отже, їхні наслідки можуть бути непередбаченими і руйнівними. Американська стратегія стримування та залучення, на кшталт „кнута і пряника“, є традиційною. Однак вона може дати неочікуваний результат – появу подій диких карт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових зарубіжних колах вже давно досліджувалася проблема виникнення подій диких карт, зокрема, в працях С. Стіла, Дж. Рокфеллоу, Дж. Дейтора, Дж. Петерсена, Л. Абера, Е. Хільтунен та ін. І. Вишневська перша в Україні підняла це питання, в тому числі в контексті американської стратегії стримування та залучення КНР.

Мета статті. У дослідженні авторка ставить перед собою завдання проаналізувати один з ймовірних трендів на майбутнє, а саме – появу подій диких карт як наслідок американської стратегії стримування та залучення Китаю.

Основний зміст статті. Протягом двох століть Сполучені Штати мали з Китаєм відносини „любові-ненависті“, створюючи емоційні цикли, засновані на власній проекції сподівань та страху [1] і, відповідно, змінювалася політика США щодо КНР.

На сучасному етапі зовнішньополітичну діяльність США у великій мірі визначає релевантність стратегії стримування та залучення (conagement) Китаю, котра поєднала елементи класичної доктрини стримування (containment) та залучення (engagement) [2]. Генезис політики конгейджменту припадає на кінець ХХ – початок ХХІ століття, коли представники корпорації „Ренд“ зголосилися об'єднати обидві концепції в єдину стратегію.

Сполучені Штати намагаються утримувати Китай і, таким чином, підтримувати статус світового лідера за рахунок застосування синтезу полярних стратегій: стримування та залучення. Зобразимо схематично в площині міжнародних відносин імпульси американсько-китайських відносин (див. рис. 1), які вкажуть на ефективність цієї політики та становище КНР після її впровадження.

Відносини стратегічного партнерства між США та КНР розвиваються по висхідній лінії за рахунок політики залучення (відрізок АВ) і досягають свого піку в точці В, коли політика Сполучених Штатів набуває рис найбільшого сприяння КНР. У цей час Китай отримує доступ до інноваційних технологій США і за рахунок цього підвищує свою конкурентноспроможність.

Залучення Китаю починає створювати загрозу національним інтересам Сполучених Штатів, тому змінюється вектор американської політики, вона переходить у стадію стримування (відрізок ВС).

У той час, коли Сполучені Штати Америки починають застосовувати політику стримування Китаю, закономірною стає активізація партнерства КНР з іншими великими державами, зокрема з Росією. За рахунок цього, офіційний Пекін отримує необхідні технології вже від іншого партнера, в тому числі й від ключових союзників США. Наприклад, країни ЄС, всупереч заявам Сполучених Штатів, дозволили КНР працювати над космічною програмою „Галілео“. Про наростання непорозумінь між ЄС та США також свідчать події кінця 2003 року,

коли Держдепартамент США поінформував компанію „Боїнг” про те, що встановлена мікросхема за номером QRS11 не повинна бути експортована в КНР, оскільки вона числиться в списку забороненого устаткування для експорту до Китаю (згідно з Актом контролю за експортом озброєння і Правилами адміністрування експорту США [3]). Американський Акт розповсюджувався також на європейських виробників, тому, наприклад, постачання „Еїрбаса” до Китаю аналогічно опинилося під загрозою зриву. Та країни ЄС не підтримали США. Отож, обмежуючи експорт високотехнологічних продуктів до Китаю з міркувань національної безпеки, США лише сприяли посиленню співпраці між ЄС та КНР, що могло призвести до здачі китайського ринку Євросоюзу [4].

Відрізок DE на рисунку 1 вказує на активізацію стосунків між КНР і великими державами, котрі починають грати на протиположності США. На стадії американської політики стримування КНР активізується й діяльність Китаю в рамках ШОС, зокрема, співробітництво з РФ. Такий союз між великими країнами починає бути небезпечним для впливу США, тому Сполучені Штати починають новий етап: політику залучення Китаю (відрізок CG). Перпендикуляр CE вказує, що з цього періоду починається поступове зниження партнерських відносин між РФ і КНР.

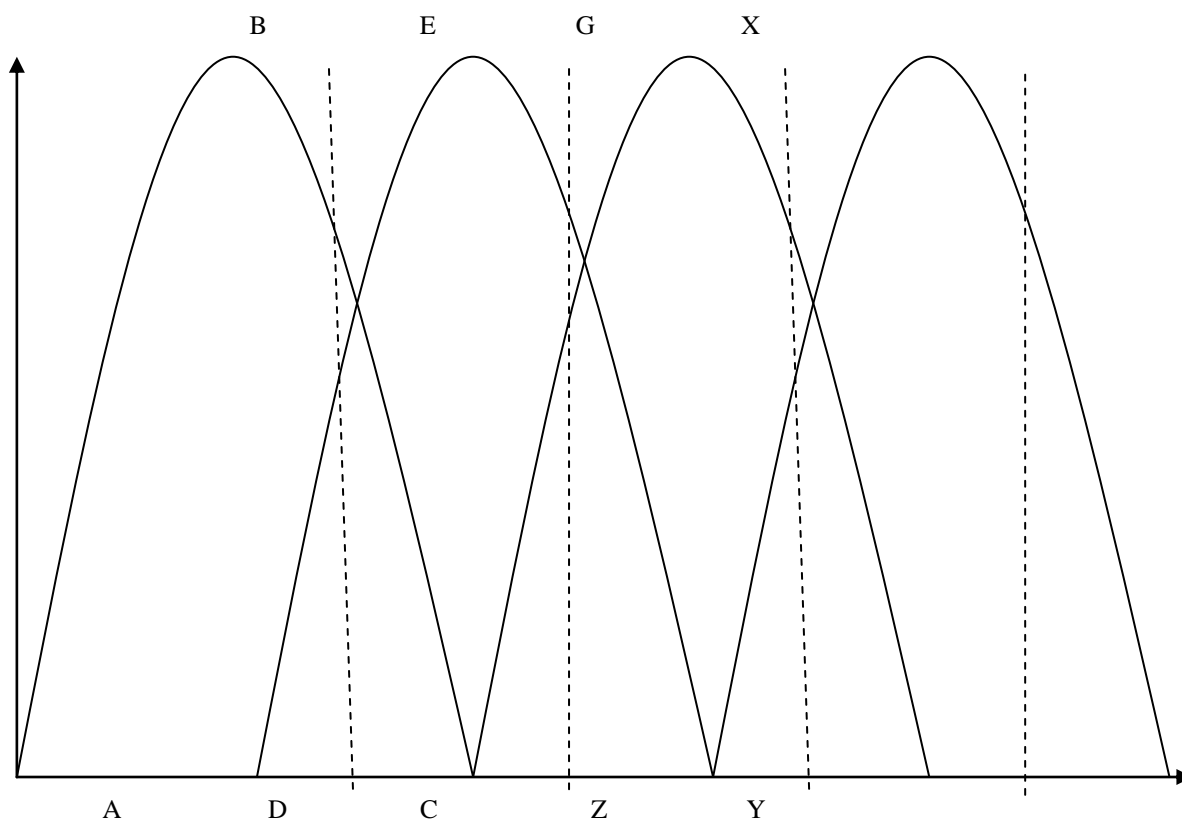

Рисунок 1. Ефективність впровадження Сполученими Штатами стратегії стримування та залучення Китаю

Таким чином, американська стратегія стримування і залучення Китаю є найбільш сприятливою для КНР, оскільки офіційний Пекін отримує від конкуруючих потуг необхідні технічні інновації, чого, власне, найбільше потребує. Китайці також можуть переграти США в фінансових іграх та в змаганні за серця людства, оскільки не ведуть агресивної військової політики, а за допомогою грошей є бажаними гостями в будь-якій країні. Отож, американська стратегія стримування і залучення Китаю не сприяє досягненню кінцевої мети розробника і, відповідно, не є ефективною для нього в повній мірі.

Генрі Мінцберг виділяє 3 типи стратегій:

- 1) реалізовані заплановані стратегії, тобто, умисні стратегії;
- 2) нереалізовані заплановані стратегії;
- 3) реалізовані стратегії, які не були заплановані, тобто, неочікувані стратегії [5, 945].

На перший погляд може здатися, що мета американської стратегії стримування та залучення КНР є нереалізованою, тобто, за Мінцбергом, стратегія відповідає типу №2. Однак на думку авторки, маятникова політика США може дати неочікуваний результат – появу стратегії третього типу між США та КНР. А оскільки ці дві країни є наддержавами, то існує ймовірність кардинальної зміни системи міжнародних відносин.

Неочікувані стратегії можна порівняти з подіями „диких карт” (Wild Cards). С. Стіл та Дж. Рокфеллоу трактують „дикі карти” як подію з низькою ймовірністю виникнення, однак з неймовірно потужним впливом, якщо вона трапиться. Дж. Дейтор порівнює їх із цунами, такими раптовими і руйнівними є наслідки їх дій. За даними Інституту майбутнього, справа диких карт не передбачити результат, а розширювати периферійне бачення загального спектру можливостей, пропонувати ширший контекст, за допомогою якого розглянути основні прогнози та підготуватися до несподіванок. Дж. Петерсен у статті „Як „дикі карти” можуть змінити наше майбутнє” від травня-червня 2009 року вказав на низку ним передбачених сценаріїв диких карт, а також на ймовірність здійснення тих, які ще не відбулися на той час. Зокрема, науковець наводить приклад з новим Чорнобилем [6]. Згадавши техногенну катастрофу в Японії 2011 року, розумієш важливість врахування диких карт у прогнозуванні. Події 11 вересня також не були фактором раптовості з огляду на попередження експерта з тероризму Б. Дженкінса, який обговорював питання про можливість повітряних атак терористів-смертників, а також прогнозиста М. Цетрона, який вказав на Всесвітній торговий центр, як можливу мішень з точки зору терористів.

Варто розрізняти дикі карти і слабкі сигнали. Слабкі сигнали дають нам натяки на можливі події і тенденції, вони є ніби малими отворами від замочної скважини, заглянувши в який можна побачити кімнату майбутнього. Озираючись назад, бачимо можливість вловити сигнали-підказки на майбутні тренди. Дикі карти – це несподівані події, які трапилися або можуть трапитися; сценарії диких карт – наші образи майбутнього стану, в якому нереальна неочікувана подія отримує домінуючий ефект.

За статистикою, ми знаходимося в оточенні 80 відсотків інформаційного шуму, і лише 20% – потрібної інформації (слабкі сигнали). У кут нашого зору (див. рис. 2) потрапляють слабкі сигнали (пурпурова лінія в куті s), однак зазвичай ми їх не помічаємо внаслідок інформаційного шуму, який впритул підводить до сильних сигналів, коли вже запізно протидіяти. Це теж саме, що „закривати ворота після того, як кінь поніс” (Дж. Петерсон). Подія диких карт (точка Q) „може створити поворотні моменти в еволюції певного курсу або соціальної системи” [7, 203].

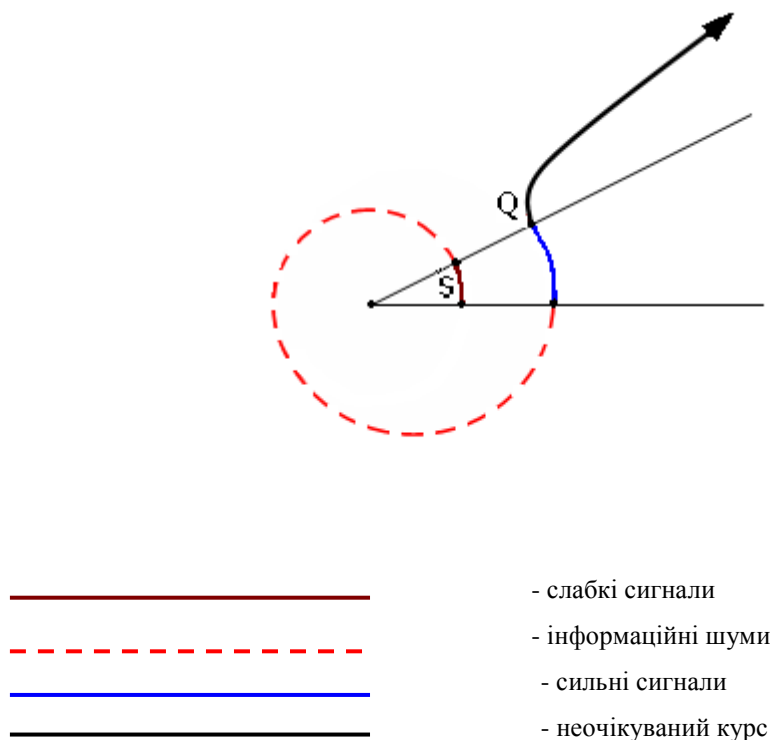

Рисунок 2. Процес появи подій диких карт

Наразі можливості інформаційно-психологічних війн дозволяють створити події „диких карт” в окремо взятих країнах. Наявність потужної комплексної сили держави (КСД) не гарантує стабільності в ній без уміння протидіяти хаосу на ендогенному рівні. Сучасний „збройний механізм” метафорично працює подібно живій вибухівці, де динаміт – це емоції натовпу, в якості сірників може бути застосована ідеологія, а аналогом бікфордого шнуру, який гарантує безпеку для палія, виступає стратегія трансформації традиційних збройних війн між державами – в цивільні війни всередині „ненадійних” держав [8]. Ще Парето

заснавав, що хоча раціональна сторона людських вчинків здається важливішою, однак інстинкти є явищем стійкішим і тому – основним.

За зрежисованої політики, навіть позитивне можна перевести в розряд недоліків, а розбрату не запобігти і при сповідуванні єдиним канонам. Наприклад, після краху СРСР, Комуністична Партія Китаю взяла за озброєння ідеологію „Великого Китаю”, отож у нових шкільних підручниках з’явилися „патріоти Великого Китаю”, котрі раніше були антигероями, зокрема, імператори і воєначальники колишніх династій; партійні ж чиновники почали брати участь у церемоніях поклоніння „китайському першопредку імператору Хуанді” або „великому першоучителю Конфуцію” тощо. Та наразі доктрину „Великого Китаю” перехопили радикальні націоналісти, котрі виступають проти КПК. Їхні лозунги та заклики – парадоксально суперечливі: проти глобалізаційних процесів (хоча саме глобалізація сприяла розквіту КНР), за „Великий Китай”, за демократизацію, за війну з Японією. Якщо в теорії ще якось можна поєднати антиглобалізаційний процес з демократизацією, то на практиці – це нонсенс. Теорія демократичного миру, котру ідейно сформулював у 1983 році М. Дойл, – обіцяє подолання війни. Але це розходиться з гаслами китайських націоналістів, котрі, пропагуючи демократію, вимагають розпочати війну з Японією. Тому ж бо й закидають солдатів каміннями з викриками „Ганьба нашій армії!” (причиною стала недавня купівля японським урядом трьох з п’яти спірних островів у приватних власників).

Доктрина „Великого Китаю”, котра на початкових стадіях спиралася на умовиводи, може трансформуватися в ірраціональну емоційну. Якщо раніше Китай використовував силу глобалізації для економічного зростання країни, спираючись на доводи логіки, то наразі в країні назріває потужна некерована сила емоцій антиглобалістів. Радикальні націоналісти КНР також закликають до війни з Японією. Такий крок надовго б відкинув назад Піднебесну.

Поява цих процесів підвищує ймовірність виникнення подій диких карт для КНР, що в неостанню чергу є наслідком американської стратегії стримування та залучення Китаю, оскільки вона діє як на ендегенному, так і на екзогенному рівнях. „Країну наводнюють іноземні туристи, радники з розвитку, студенти, причому у кожній з цих груп власні уявлення про те, які зміни повинні там статися. Іноземні фонди та уряди надають фінансову та технічну допомогу групам активістів, які ведуть боротьбу за розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Дисиденти в Тибеті і Синьцзяні отримують моральну і дипломатичну підтримку, а іноді й матеріальну допомогу від зарубіжних етнічних діаспор і співчуваючих держав” [9].

Всі ці рухи задля встановлення демократичних принципів в КНР є одним з пунктів впровадження стратегії стримування та залучення США щодо КНР, що може спричинити емоційно-ірраціональну поведінку натовпу, підірвавши зсередини Піднебесну.

Однак існує ймовірність того, що як Сполученим Штатам, так і Китаю слід чекати головну небезпеку не від держав, як це було споконвіку, – а від неспіввідносної з державою структури. Факт відсутності подібного в історії людства дозволяє новій потузі залишатися непоміченою аж до того часу, коли наступить подія диких карт, за якою вплив гегемона буде зміщений на управління світом новою недержавною структурою.

Зі Сполученими Штатами може зіграти злий жарт принцип У. Ешбі, згідно з яким змушують процес протікати двома стадіями, кожна з яких отримує необхідну порцію енергії і при цьому одна, менша, слугує для переключення, зміни напрямку потоку більшої. Та на практиці можлива несподівана перетасовка ролей, коли роль „більшої” сили перехопить „менша”, а США відіграє лише споміжну роль.

Зобразимо схематично яким чином може з’явитися нова сила. Нехай точка О – нинішній гегемон (див. рис. 3), котрого вивержують на найвищий рівень ієрархічної системи країн його державотворчі структури, в тому числі „споміжні” (покликані сприяти могутності США), наприклад, ТНК, котрі на „піраміді державотворення” позначені точками М1 та М2.

І хоча деякі американці вважають Піднебесну найбільшою небезпекою, бо ж після США другу позицію займає КНР (точка С), однак транснаціональна політика Сполучених Штатів на певному етапі може вийти з поля впливу самої держави і розпочати дії всупереч національним інтересам. „Національність” недержавних акторів міжнародних відносин не гарантує, що вони не почнуть забивати голи в ворота батьківщини.

На перший погляд здається малоімовірним, щоб ТНК переграла державу. Однак якщо скоротити процес гри до мінімуму, а залишити тільки виграв з гри „виграшів” (докладніше читайте в статті авторки „Виграш... За гральним столом – США та КНР”, З.С., №11, 12. - 2012), тоді можлива кардинальна зміна міжнародної системи з новим центром управління. Наразі еквівалентом виграшу служать гроші. А оскільки американський долар є міжнародною резервною валютою, більше 60% обсягу валютних резервів світу закладено у доларових активах, то вигравш – у руках США. Та американському долару доводиться конкурувати з різними валютами. Якщо якась із них переграє американську, тоді гіпотетично США втратять і силу. Якщо ж якась потужна недержавна структура, досягнувши можливостей „наддержави”

зможе іще виграти у грі виграшів, тоді лінія зміщення „державо-державою” (лінія d на рисунку 3) девальвувється, а події „диких карт” презентують кардинально нову дійсність.

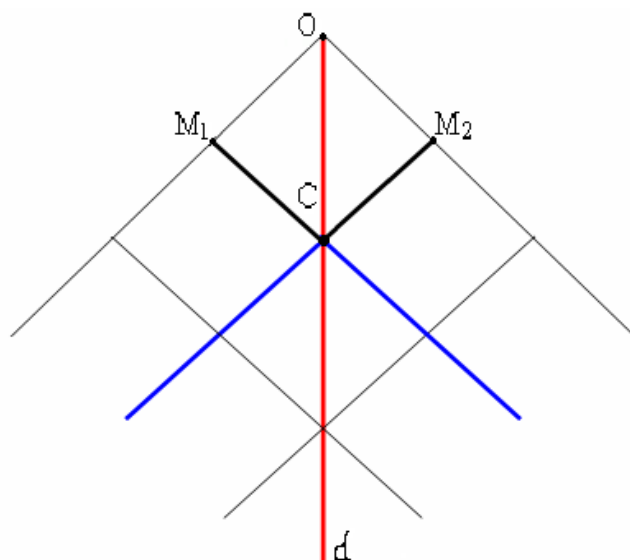

Рисунок 3. Ієрархічна державотворча структура

Висновок

Одним із ймовірних трендів на майбутнє є поява подій диких карт як наслідок американської стратегії стримування та залучення Китаю. Кінцева мета розробника не буде досягнута за умов як виграшу Піднебесної, так і її розпаду. Ціль стратегії – утримувати розвиток Китаю на безпечному для США рівні, а не зруйнувати його, оскільки він конче необхідний економіці Сполучених Штатів. Однак, ведучи політику стримування та залучення, граючи на противагах, США та КНР можуть втратити свої ключові позиції, оскільки не помітять слабкі сигнали нових потуг.

Література

1. Xuecheng, Liu, Oxnam, Robert. The Pivotal Relationship: How Obama Should Engage China. – New York, Brussels, Moscow: EastWest Institute, 2009. - P.13-14.
2. Khalilzad, Z., Shulsky, A. The United States and a Rising China: Strategic and Military Implications.- Washington, D.C.: RAND, 1999. - P. 72.
3. America upset Sino-US Boeing contract with a small chip // People's Daily. – 2003. – December, 4. - <http://english.peopledaily.com.cn>. – 11.02.2007.
4. US media urge government not to surrender China market to EU // People's Daily. – 2004. – February, 10. - <http://english.peopledaily.com.cn>. – 12.02.2007.
5. Mintzberg H. Patterns in Strategy Formation // Management Science. – Vol. 24, No.9. – 1978. - p. 934-948.
6. Petersen J. How “Wild Cards” May Reshape Our Future // The Futurist. - May-June 2009. - Vol. 43, No. 3.
7. Mendonça S., Pina e Cunha M., Kaivo-oja J., Ruff F. Wild cards, weak signals and organisational improvisation. – Futures. - №2. – 2004. – P. 201–218.
8. Вишневіська І.Г. Дикі карти – у грі // З.С. – 2013. - № 2. – С. 22-28.
9. Nathan A., Scobell A. How China Sees America. The Sum of Beijing's Fears // Foreign Affairs. - September/October. - 2012 - <http://www.foreignaffairs.com/articles/138009/andrew-j-nathan-and-andrew-scobell/how-china-sees-america>. - 23.01.2013.

ЧУЖИНЕЦЬ ЯК ПРИНЦИП РОЗРІЗНЕННЯ У МЕЖАХ СИМУЛЯТИВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК ЗГІДНО КОНЦЕПЦІЇ ЖАНА БОДРІЯРА

Гарбадин А.С.

кандидат політичних наук

асистент кафедри теорії та історії політичної науки

Львівського національного університету ім. Івана Франка

З'ясовано, що Ж. Бодріяр визначає політичне, на сучасному етапі, цілковито узалежненим від механізмів симуляції. Доведено, що існування чужинця за таких умов продиктоване виходом за ці правила. Класична драма відчуження поглинута екстазом комунікації. Політика терпимості, культивування зовнішнього ковзання відмінностей, діалогу із штучно змодифікованим іншим, – це лише суцільний нарратив, єдиний симулякр, бінарна гра із відомим заздалегідь переможцем. Зрештою, розрізнення, чужорідність, яку неможливо зрозуміти, – це і є форма подачі чужинця у Ж. Бодріяра.

Вияснено, що Ж. Бодріяр определяет политическое, на современном этапе, полностью страдающим от механизмов симуляции. Доказано, что существование чужого в таких условиях продиктовано выходом за эти правила. Классическая драма отчуждения поглощена экстазом коммуникации. Политика терпимости, культивирования внешнего скольжения различий, диалога с искусственно модифицированное другим, - это лишь сплошной нарратив, единственный симулякр, бинарная игра с известным заранее победителем. Наконец, различия, чужеродности, которую невозможно понять, - это и есть форма подачи чужого у Ж. Бодриера.

Ключові слова: чужинець, інший, симуляція, політичний дискурс.

Слід розпочати з того, що на думку Жана Бодріяра орієнтовно із часів Великої французької революції політичне та соціальне стають невіддільними одне від одного, простір їх розгортання подвоюється, дублюється на основі сил тяжіння економіки. Цей зв'язок зберігається й у наш час, однак у специфічній формі вияву – у формі їх занепаду, заходу за горизонт актуальності. Справжня природа політичного характерно говорить про себе вустами Н. Макіавеллі у період Відродження, звільнена від релігійних і міфологічних упереджень, як «чиста гра знаків, яка не обтяжує себе ніякою історичною чи соціальною «істиною», але, навпаки, грає на її відсутності» [1, 23]. Простір політичного, отже, визначений передусім формою знакової подачі сенсу, різноманітних кодів його поєднання, що формують собою стратегію, а не ідеологію – тут ще рано говорити про домінантність ідейну, остання коливається, релевантно залежна від віртуозності висловлення, а не від абстрактних і наперед завершених «істин». Відповідно «цинізм і імморалізм макіавеллівської політики пов'язані не з нерозбірливістю у виборі засобів, на чому наголошує досить груба її інтерпретація: їх потрібно шукати у вільному відношенні із цілями [1, 23]. Цинізм та імморалізм знаходять своє підґрунтя саме у вільному співвідношенні із історичною, психологічною, соціальною «істинами». Таким чином, Бодріяр вважає, що чистий прояв політики у такому цинічно-імморальному вияві найбільш їй властивий і може бути зіставлюваний радше із поняттям здорового глузду, як підґрунтя для такої стратегічної гри, але аж ніяк не у розумі.

Уже починаючи від XVIII ст. спрямованість політичного різко змінюється у бік соціального, що стає змістовним виявом політики, «політичне тепер – це уявлення, над грою владарюють механізми репрезентації ... політична сцена відтепер відсилає до фундаментального означуваного: народу, волі населення тощо. Цього разу на неї виходять не чисті знаки, але смисли: від політичної дії вимагається, щоб вона якомога краще зображувала реальність, яка стоїть за нею, щоб вона була прозора, щоб вона була моральною і відповідала соціальному ідеалові правильної репрезентації» [1, 24-25]. Проте відносна рівновага між сферами політичного, історичного, соціального зберігатиметься досить довго. «Кінець політики», на думку Ж. Бодріяра, визначає поява марксизму, – «починається ера повної гегемонії соціального та економічного, і політичному залишається лиш бути дзеркалом – віддзеркаленням соціального в царинах законодавства, інституційності і виконавчої влади» [1, 25]. Зростання впливу соціального зумовлює втрату впливу політичного. Соціалістична думка, на противагу ліберальній (для останньої характерна своєрідна «ностальгія» за «чистою» політикою), ґрунтується на тих ідеалах, у межах яких поступове зникнення політики є невідворотним. Таким чином, енергія політичного спрямована проти нього ж самого – його специфіки у чистому вигляді більше не існує.

Кінцева втрата стратегічного наповнення політики настала в умовах сучасної неоконфігуративності – «остання передбачає все ту ж самозростаючу знаковість, але знаки тепер не означають: насправді, в реальній соціальній субстанції їм більше ніщо не «відповідає». [1, 26]. Розсіювання, дисемінація соціального означуваного («класу», «пролетаріату» тощо) приводить до розпорошення залежного від нього політичного позначуваного у всіх формах його вияву. За таких умов, єдиним дійсним референтом є референт «мовчазної більшості». Сфера вияву останнього – сфера симуляції у просторі соціального.

У розумінні Ж. Бодріяра, цей єдиний актуальний референт – мовчазна більшість – є досить умовним, оскільки він не може уособлювати жодної репрезентації – «маси не є референтом, оскільки вже не належать порядку уявлення» [1, 27]. Політичний референт отримав заміну у вигляді референдуму – питання передбачають відповіді.

Отже, політичне на сучасному етапі цілковито узалежене від механізмів симуляції. У цьому контексті маса поєднує основні концепти Бодріяра – «маса уникає схем звільнення, революції та історичності – так вона захищається, вживає заходів проти свого Я. Вона функціонує за принципом симуляції й уявного референта, який передбачає політичний клас-фантом і виключаючи яку-небудь «владу» маси над самою собою – маса є водночас і смертю, кінцем політичного процесу, якому вона б могла виявитись підконтрольною. Вона губить і політичну волю, і політичну репрезентацію» [1, 30].

Зважаючи на специфіку предмета нашого дослідження, доцільно детальніше зупинитись на особливості мас у просторі політичного у розумінні Жана Бодріяра. Найпершим її парадоксом є те, що вона виступає водночас і об'єктом (виявляючись на перетині всіх хвиль інформаційного впливу) і суб'єктом симуляції, здатним на гіперсимуляцію, видозмінюючи всі симулятивні системи. Зворотним парадоксом маси є те, що вона не є ні суб'єктом, ані об'єктом – оскільки, з одного боку, вона не є носієм автономної свідомості, а з іншого – вона не піддається описові через систему відносин, структур, які би можна було охопити через які-небудь визначені індикатори. Та й загалом Бодріяр притримується такої думки – «світ усе ж не об'єктивується» [1, 41]. В аналізі політики науковець йде ще далі, зазначаючи, що політичне перетворилося у лишень своєрідний спектакль, що розігруваний в умовах повсякденного життя перед спраглим до видовищ громадянином, – «передвиборче дійство і телеігри – це в свідомості людей протягом тривалого відтинку часу одне і те саме» [1, 46]. Індивід, розчинений у масі, давно переступив через вияви хоч якогось резонансу і став непомітним елементом публіки, для якого політичне подане у формі захопливого дійства. Тим паче, це вже давно не гра у маніпуляцію – це абсолютно серйозна постановка, механізми функціонування якої уже не можуть мати характеру зверхнього диктування – це основа реалій політичного, хай і в умовах симуляції реальності та тотального поширення симулякрів. «Приватне, низьке, повсякденне, малозначиме, маленькі хитрощі, дрібні збочення тощо, вочевидь, розташовуються не по цей, а по той бік репрезентації. Маси, як виявляється, стурбовані приведенням до виконання того смертного вироку політичному, який вони самі винесли, не чекаючи досліджень на тему «кінця політики»; у своїй «наївній» практиці вони трансполітичні тією ж мірою, якою вони транслінгвістичні у своїй мові» [1, 49].

З погляду нашого дослідницького інтересу важливо відзначити, що в умовах такої гомогенності, яка набуває симульованих ознак уседозволеності, простір вияву чужинства зведений до дрібних відмінностей, сліпих практик, багато у чому до анонімної маргінальності, сенс якої зводить нанівець система політики референдуму – існує наперед задана, а головне, – визнана форма поведінки та активності, все, що поза нею – допустима, але не прийнятна активність. Така-от ідилія банальності перетворює на чужинця вже не соціально, мало того, – не політично. Це вже навіть не втрата ідентичності – остання як така теж перетворилась на симулякр, оскільки зазвичай втрата безпосередньої ідентичності і макросередовища відкриває самоототожнення із своєрідним мікросередовищем. Тепер чужинець набуває сутнісних характеристик, перебуваючи за межами цих відносин банальності, прочитуваності, продиктованості. «Маса виступає характеристикою нашої сучасності – як явище вищою мірою імплізівне» [1, 11] – така-от імплізія не може бути освоєна ні теоретично, ні практично у сенсі тотальної невизначеності, перебування у просторі симуляції реальності. Тут уже немає обміну смислами, не існує їх полюсів, а, відповідно, «саме через цю причину в масі неможливе також і відчуження – тут більше не існує ні один, ані інший» [1, 12].

Ці тенденції своєрідно впливають на сферу комунікації – останню часто розуміють як простір адекватного обміну смислами. Проте, як вважає Ж. Бодріяр, для сьогодення характерним є втрата сцени та дзеркала – символічних форм самопрезентації. Натомість з'явилися екран і мережа – іманентна поверхня розгортання операційного сенсу. Бодріяр відзначає тут три тенденції: по-перше, щораз більша формальна та операціональна

абстракція елементів і функцій, їх гомогенізація у єдиному віртуальному процесі функціонування, по-друге, заміна тілесної активності та пересування на електронні команди, по-третє, мінітюаризація у просторі і часі процесів – «театр соціального і театр політики все більше і більше зводяться до великого м'якого [soft] тіла із багатьма головами [7, 131]. За таких умов цілком прийнятним є Інший, у сенсі циркулювання прерогатив, які коливаються шкалою «добре-погано», однак така артикуляція є беззмістовною, як і те, що її породжує. Натомість існування чужинця, за таких умов, продиктоване виходом за ці правила. Класична драма відчуження поглинута екстазом комунікації – «і це екстаз обценного. Обценне – це те, що викорінює всяке дзеркало, всякий погляд, всякий образ. Обценне призводить до кінця всякої репрезентації [7, 131]. Це вже не традиційна гра у заборонене, приховане, – «це обценність видимого, надто-видимого, більш-видимого-ніж-видиме. Це обценність того, що вже не таємниця, того, що цілковито розчиняється у інформації і комунікації» [7, 132]. Ж. Бодріяр загалом вважає ін'єкцію зовнішнього – категоричним імперативом комунікації. Така-от комунікація уподібнює індивіда шизо – він все мислить категоріями реальності, водночас особисте для нього втрачене у неспокої. Світ прозорий, більше немає межі.

Загалом, надаючи характеристику сучасному станові речей, Ж. Бодріяр говорить про стан після оргії, оскільки «оргія – це кожен вибуховий момент у сучасному світі, це момент звільнення у будь-якій сфері» [4, 8]. Однак усі містерії оргії вже пережито – ані виробництво, ані ідеологія чи щось інше вже не здатне повністю захопити людину у політичній сфері зокрема. Залишається лише невичерпна можливість до симуляції – «ми живемо у постійному відтворенні ідеалів, фантазій, образів, мріянь, які уже присутні поруч нас і які нам, у нашій фатальній непричетності, потрібно відроджувати знову і знову» [4, 9]. Замість ціннісної визначеності – спіральна накрученість істин, а усякий смисл розсіяно у просторі людського існування. Сфера політики втратила свою першопричину логічності – рух ідеалів, бажань до змін відбувається на мимовільному рівні, наче за калькою того, що вже відбулось, лише із невеликою кореляцією під модель сучасного існування.

Ж. Бодріяр вважає, що сам собою індивід нічим не прикметний – його визначає мережа тих співвідношень, які продукує його відповідне смислове навантаження – «смисл ніколи не бере свого початку у відношенні, яке є власне економічним відношенням, раціоналізованим у термінах вибору і підрахунку, відношенням між одним а ргіогі автономним свідомим суб'єктом і предметом, створеним із раціональними цілями – він починається із відмінності, систематизованої в термінах коду, а не підрахунку» [3, 87]. Відмінність – це своєрідна точка відліку, що на нашу думку, виявляє себе саме у політичній сфері буття людини, однак тенденції симуляції підривають логічне підґрунтя такої відмінності – і на перший план виходить зняття самої відмінності поміж істинним та хибним, реальним та уявним – у політичній сфері зокрема. Загалом «симуляція, навпаки, виходить з утопії принципу еквівалентності, з рішучого заперечення знака як цінності, із знака як реверсії та омертвлення будь-якої референції» [3, 12]. Момент симулятивності охопив собою будь-які форми прояву репрезентації, оскільки «на рівні новітніх економічних формацій уже немає символічного обміну як організаційної форми» [6, 13], це вже чиста структурна гра знаків, без будь-якої еквівалентності. Замість принципу реальності домінує принцип симуляції – цілей уже нема, ідеології не існують, а радше пародіюють своє існування, за інерцією. Так само відбувається із політично артикульованими означеннями ідентичності та визначеності – «ідентичність не здатна до існування: це смерть, позаяк смерть у неї якраз і не вписується» [6, 17].

Логіка класичного наукового розуміння проблеми індивіда і, відповідно, чужинця у політичній науці розгорталася через пошук ідентичності, яка собою визначає істинність, а на думку Ж. Бодріяра, «ось так починається метафізика. Наука бере до уваги речі, які вона попередньо окреслила і формалізувала таким чином, щоб вони їй корилися, – і лише в цьому полягає її «об'єктивність», а етика, що санкціонувала таке об'єктивне пізнання, становить собою всього лиш систему захисту й невпізнання, котра й надалі намагається зберегти це порочне коло» [6, 104]. Сценарій бінарного тлумачення дійсності у послідовності спроб і помилок стає цілковито домінантним за таких умов. Оцей безреферентний референдум наперед передбачає те, що слід вважати істинним. Це не вибір, це ультиматум, а за таких умов «втрачає свою специфіку сфера політики ... цю фазу політичного гіперреалізму характеризує законодамірне поєднання двопартійної системи і соціологічних опитувань, котрі становлять собою дзеркало еквівалентного чергування, що відбувається в політичній грі» [6, 110-111]. Пріоритетом за таких умов є не продукування думки, а її репродукція. Остання через простір відмінностей, укладених за такою бінарною логікою, через комунікативні канали, творить іншого, водночас намагається завуалювати існування чужинця, оскільки останній виходить за межі такої логіки існування, зокрема у бутті політичному. Ж. Бодріяр вважає, що поняття «людськості» ґрунтується на тавтології і розмежуванні – передбачаючи

свого антипода, «не-людське», – «для нас, що живуть під знаком «Людського» як універсального концепту, інші просто ніщо» [6, 207], а відповідно легітимізована політичною системою та функціонуванням політичної влади модерна гра у відмінності лише підсилює вартість «людськості» як такої, що в свою чергу свідчить про те, що «дефініція Людського невблаганно звужується: кожен об'єктивний відтінок прогресу на шляху універсальності відповідав ще дужчій дискримінації, а значить, можна передбачити, що надійде пора остаточної універсалізації Людини, коли від цього поняття відлучать усіх людей, – і тільки чистий концепт буде сяяти у порожнечі мов сонце» [6, 207-208]. Саме такі тенденції є властивими для етапу структурної вартості цінності у розвитку симулятивного відтворення світу, у межах якого і починає формуватись сучасний концепт чужинця, специфіка якого виходить за межі гри відмінностей, уособлюючи смисловий залишок можливості вийти поза універсальність цієї гри.

Уже в праці «Прозорість Зла», яка вийшла набагато пізніше, Ж. Бодріяр додає ще й четверту стадію – фрактальну, як своєрідне продовження осмислення симулякра. Замість структурного закону цінності виникає дифузія цінностей, коли усяке співвідношення втрачає сенс – «цінність поширюється у всіх напрямках, без якої-небудь логіки, будучи присутньою в кожній прогаліні і щілині» [4, 11]. Тут уже немає власне самого закону цінності – це радше поширення і розсіювання, епідемія того, що приймає вигляд цінності. Власне, сама цінність більше не цінність у строгому значенні – адже можливість оціночних суджень паралізована оцим моментом вдаваності та всюдипроникності. Замість логіки розгортання, чітко окресленої змістовною складовою цінності, на перший план виходить момент невизначеності, імпульс, який миттєвістю визначає рух цінності у просторі її розгортання. Зникає ідейний зміст явищ, який, зокрема, визначали цінності. Ці тенденції не могли не зачепити і політику – «ідея зникла і в політиці, але політичні діячі продовжують свої ігри, залишаючись потай цілковито байдужими до власних ставок» [4, 13]. Політика втратила канали означення, такі як економіка чи соціальна сфера, водночас вона зачіпає всі ці сфери – тобто фактично відтворює логіку функціонування цінностей, утворюючись на межі поєднань цих сфер. Ззовні це може нагадувати чисто стратегічну гру, яка визначала відносну самостійність політики у макіавеллівському форматі – проте це не так. Немає жодного стратегічного простору – і ті прогаліни, у яких виникає політика. Це вже не стратегія, це радше коливання, детермінованість яких вельми умовна, оскільки, коли все стає політичним, саме політичне втрачає свою логіку – будучи всім і нічим конкретним водночас – «коли політичне усе, ніщо більше не політичне, саме це слово втрачає смисл» [4, с. 19]. Соціалістичний ідеал про зникнення політичного у вирі соціального перетворився у злий жарт – зникнення політичного стало передвістям зникнення і соціального, хоча цей процес явно не завершено – «політичне ніколи не перестане зникати, але і не дозволить нічому іншому зайняти його місце. Ми присутні при гістерезисі політичного» [4, 20].

Сама природа людини, зокрема політичний зріз її вияву, перебуває у лещатах механізмів зовнішнього вияву – внутрішній бік неважливий. Ключова її властивість за таких умов – видимість. Принцип невизначеності, таким чином, стає основним означником інтелектуальної та духовної насолоди. Простір політичної симуляції, одержимий поняттями комунікації та ідентифікації, які так чи інакше структурують світ, пронизаний такими характеристиками, як синтезованість, синхронність, спорідненість, органічність, гомогенність адже інший полюс діалогу має радше прикладний зміст – як доповнення того, що є і має бути. Це так чи інакше стимулює неприйняття, відторгнення у чистому вигляді. Це ще одна площина вияву чужинця, що може набувати патологічних форм вияву – як-от, тероризм, злочинність, наркоманія тощо. «Зникли сильні спонування чи, інакше кажучи, позитивні, виборні, притягувальні імпульси» [19, 107]. Зникає зміст у об'єктивно-позитивної мотивації до дії, натомість все більш актуальними стають внутрішні імпульси, подекуди чітко ірраціонального забарвлення, які «виходять із таємної відрази, яку ми відчуваємо самі до себе, із таємної змученості, що спонукає нас позбавлятися від нашої енергії будь-яким способом» [19, 107]. Все це, на думку Ж. Бодріяра, виливається у некерованість у поєднанні із глибокою відразою до політики – «влада як така знаходить у відразі широку опору. Вся пропаганда, всі політичні виступи є публічною образою здоровому глуздові й інтелекту, але при цьому ви самі стаєте «реципієнтом» цієї образи – гидотного прояву мовчазної взаємодії» [4, 109]. Політика терпимістом, культивування зовнішнього ковзання відмінностей, діалогу зі штучно змодифікованим іншим, – це лише суцільний наратив, єдиний симулякр, бінарна гра із відомим наперед переможцем. Це і сприяє зростанню огиди – бажанню відкинути все і одразу, відмовитись від цієї толерантно переданої брехні. Відсутність унікальної стратегії функціонування політичного лише посилює цей ефект, це прагнення.

Повертаючись до проблеми іншого, якого ми вже охарактеризували трохи вище як уявний полюс діалогу, чисту фікцію дзеркала, Бодріяр зазначає, що «Інший створений не для

того, щоб бути знищеним, відкинутим, звабленим, але для того, щоб бути зрозумілим, виплеканим, визнаним. Після прав Людини слід було б влаштувати правила Іншого. Зрештою, це вже зроблено: існує Загальне Право на Відмінність. Оргія політичного і психологічного розуміння Іншого, його відродження там, де його вже нема. Там, де був Інший, з'явився Той же самий» [4, 185]. Остання позиція ключова – експансія, зокрема у політичній думці, Іншого у різноманітних формах прояву є лишень спробою зведення його до певних характеристик, із метою укладення у гомогенне середовище. Так Інший перестає бути Іншим у прямому значенні слова – це лише дрібна відмінність, похибка у межах допустимого, яку враховано і знято. Знята відмінність як така, «суб'єкт став мало-помалу індиферентним до власної суб'єктивності, до власного відчуження, зовсім як сучасне політичне існування стає байдужим до власної думки» [4, 186].

Інтерактивні форми існування знімають питання про Іншого – індиферентність до самого себе знімає питання відмінності, яка тепер має симульований характер. Натомість питання чужинця лише посилюється. «Сьогодні все говорить між собою у термінах відмінності. Але розрізнення не є відмінність. Можна навіть припустити, що саме відмінності вбивають розрізнення» [19, 188]. Розрізнення за замовчуванням включаються у відмінність, таким чином потрапляючи у систему координат визнання-дискримінації, включення-виключення, знімаючи питання чужинця, – «такий от абсурд нашого альтруїстичного «розуміння», який можна зіставити лише з глибокою зневагою, що криється у ньому» [4, 196]. Водночас політичний дискурс, у межах якого твориться чужинець, завжди є дискретним у відтворенні чужинця – тут йдеться про те, що сукупність політико-соціальних детермінант визначають його суть, що не може мати єдиний і непохитний характер. Ця конкретна історична кон'юнктура вельми важлива для його дослідження.

Отже, при детальному погляді на чужинця стає очевидною його радикальна відмінність від іншого – останній творіння відмінностей, перший – розрізнення, а «коли ми маємо справу із радикальним розрізненням між істотами, статтями, культурами, перед нами той-таки антагонізм, що і антагонізм Зла, та сама логіка абсолютного нерозуміння, та ж упереджена думка у відношенні чужого» [4, 206-207]. Під антагонізмом зла розуміють його привілейоване становище щодо добра – останнє уможлиблюється лише через діалектичний зв'язок із злом, що його визначає, саме по собі не потребуючи такої діалектики для сутнісного опредмечення. Відповідно «немає вирішення проблеми того, що Чуже. Чуже вічне і радикальне. Не варто навіть висловлювати побажання, щоб воно було таким – воно таким є» [4, 208]. Тоді як проблема інакшого – це проблема зовнішнього, проблема такту, тобто допуску гостя у внутрішній простір, то проблема чужинця є яскраво вираженою внутрішньо, що неможливо звузити до індикаторів доцільності. Це те, що є. Об'єктивно і беззаперечно. Чужинство внутрішньо проростає у межах усіх форм відносин, політичних зокрема, і не може бути зведене у категорії інакшості, не може бути виведене у бінарності типу «зло-добро», «правильно-неправильно». Це радше та динаміка, що ставить під сумнів всякий ідеал та всяку дійсність. Це той механізм, що залишає можливість сумніву у політичному, повністю осмисленому через симулятивність, це те, що дає до розуміння цю симулятивність і водночас зберігає примарний шанс на її зняття. Залишається лише одне відкрите питання – яким чином ця фатальна сила розрізнення може виявити себе у політичній сфері? Дотримуючись логіки Ж. Бодріяра, треба відзначити, що це може відбуватись лише через силу ідеї та фактів, які втілює у собі розрізнення – «радикальне розрізнення протистоїть усьому: завоюванню, розумові, винищенню, вірусу відмінності, психодрамі відчуження» [4, 216]. Можна легко позбутись іншого, як метафори, його ідеологічних та моральних проявів, проте чужинець залишатиметься чужинцем, оскільки «радикальне розрізнення водночас і невловиме, і непереборне. Невловиме, як дещо, що існує саме в собі ... і непереборне, як правило символічної гри, як правило гри в світі» [4, 219]. Суміщення, перетин, зняття і підняття відмінностей ніяк це правило не потурбують, оскільки чужинець невіддільний від людини, від політичного простору її вияву, його не обмежити через ідентичність чи відмінність. Зрештою, розрізнення, чужорідність, яку неможливо зрозуміти, – це і є форма подачі чужинця у Бодріяра, хоч самого терміна він уникає, вживаючи поняття Іншого, що не цілком коректно, зважаючи на те, який сенс вкладається в останній ним-таки. Наступне твердження це адекватно ілюструє – «секрет Іншого полягає в тому, що мені ніколи не надають можливості бути самим собою, і я існую тільки завдяки фатальному відхиленню того, що приходиться ззовні» [4, 243]. Тому цілком доцільною ми бачимо кореляцію між іншим та чужинцем, введenu нами, і у межах теоретичних напрацювань Жана Бодріяра.

Вся ця структура входить у владні механізми, які Ж. Бодріяр, переосмислюючи М. Фуко, розуміє так: «влада, як і раніше, розвернена до принципу реальності і до достатньо сильного принципу істини, до можливого зв'язку політики і дискурсу (влада вже не відноситься до деспотичного порядку заборони і закону, але все ще відноситься до об'єктивного порядку

реального)» [2, 41]. Влада тут – принцип реальності, її організації, вона її творить, – «порожнеча – ось, що приховується за владою або в серцевині самої влади і виробництва, порожнеча повідомляє їм сьогодні останній відблиск реальності. Не було б того, що робить їх відворотними, знищує, розбещує, у них ніколи не було б сили реальності» [2, 74]. Зрештою, влада у розумінні Ж. Бодрієра має справу лише із виміром реального, тоді як у просторі символічного, який домінує у наш час, пріоритетним становищем володіє спокуса, яка не потребує переводити усе і поняття видимості. Все-прочитуваність, ефективність – це її показники. Влада ж здатна спонукати лише через властиву їй можливість оберненості – «ніяких роздільних позицій: влада постає у плані дуально-дуельного відношення, в якому вона кидає виклик суспільству і сама приймає виклик – довести, що сміє існувати» [5, 96]. Проте перевага спокуси над владою у чистому розумінні, вважає дослідник, тому що влада старається бути невідворотною, а тому й вміщується у механізми реальності, а відтак, і тих симулятивних тенденцій, що її оточують на той час, тоді як спокуса – процес смертельний, невідворотний. Тому багато в чому політику можна таки визначити як симульований простір, згідно з Ж. Бодрієром – «політика як діяльність і як простір – поза реальністю, становить собою модель-симуляцію, всі маніфестації якої – лиш ще один реалізований ефект» [5, 125].

Загалом нам вдалось проілюструвати логіку розуміння Ж. Бодрієром політики, специфіку її видозміни в реаліях сучасності через концепт симуляції. Також було розглянуто специфіку вияву відмінності в умовах поширення дискурсивно-комунікативних практик, які, в свою чергу, акцентуючи увагу на іншому, як на грі цих от відмінностей, що позбавлені принципового наповнення, намагаються зняти питання чужинця як носія розрізнення у політичній сфері буття зокрема.

Підхід Ж.Бодрієра розкриває специфіку утворення чужинства в умовах сучасного, симулятивного становища політики, коли бінарні побудови політичного дискурсу створюють штучну противагу «правильній» думці у формі Іншого, тоді як чужинець набуває окреслення через відчужуваність у такій схематичній формі побудови політико-дискурсивних практик.

Література

1. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Бодрийар Ж. – Екатеринбург, 2003. – 322 с.
2. Бодрийар Ж. Забыть Фуко / Бодрийар Ж. – СПб. : Изд-во "Владимир Даль", 2000 – 96 с.
3. Бодрийар Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрийар. – М. : Академический проект, 2007. – 336 с.
4. Бодрийар Ж. Прозрачность зла / Бодрийар Ж. – М. : Добросвет, 2000. – 258 с.
5. Бодрийар Ж. Соблазн / Бодрийар Ж. ; [пер. с фр. А. Гараджи]. – М. : Изд-во Ad Marginem, 2000 – 320 с.
6. Бодрийар Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийар ; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2004. – 376 с.
7. Jean Baudrillard. Ecstasy of Communication // The Anti-Aesthetic Essays on Postmodern Culture / ed. N. Foster. – Port Townsend: Bay Press, 1983. –P. 126–133.

КЛЮЧОВІ ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВИ

Цирфа Ю. А.

аспірантка Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано основні чинники, котрі впливають на процес конструювання зовнішньополітичної ідентичності держави, шляхом виокремлення їхніх ендогенної та екзогенної складових. Доведено, що під дією цих чинників відбувається не лише формування, а й постійна трансформація зовнішньополітичної ідентичності держави, котра не виступає визначеною даністю.

В статті проаналізовані основні фактори, впливаючі на процес конструювання внешнеполитической ідентичності государства, путем выделения их эндогенной и экзогенной составляющих. Доказано, что под действием этих факторов происходит не только формирование, но и постоянная трансформация внешнеполитической ідентичності государства, которая не выступает определенной данностью.

This article analyses the main factors that affect the process of state foreign policy identity construction by highlighting their endogenous and exogenous components. It is proved that these factors influence not only the formation, but also the constant transformation of the state foreign policy identity, which does not exist as given.

Ключові слова: зовнішньополітична ідентичність, колективна ідентичність, конструювання ідентичності.

Ураховуючи багатогранність та мультиплікативність феномену ідентичності, теоретизація щодо виникнення й формування останнього сьогодні може спиратися на персональні/соціологічні підходи до його дослідження чи оперувати соціально-психологічними чинниками його витоків, однак, усе ж, усі існуючі підходи можуть бути розглянуті з точки зору наявності тотожних наукових припущень щодо окремих чинників конструювання ідентичності (зокрема, й у політологічному сенсі).

Наявність узгодженої позиції щодо явища колективної ідентичності передбачає акцентування уваги на сутності її формування, котра постає прямим наслідком існування єдиного «Ми»-відчуття, що, в свою чергу, базується на реальних чи уявних спільних атрибутах та досвіді індивідів, які підтримують сформований концепт колективності. Екстраполяція останнього за межі державного кордону сприяє формуванню зовнішньополітичної ідентичності держави як окремого актора міжнародних відносин, підкріпленої сприйняттям його унітарного «Я» з боку зовнішніх «Інших».

Перш за все, узагальнення наявних теоретичних підходів до дослідження феномену ідентичності дозволяє зробити висновок про динамічність даного явища та його постійний розвиток. По-друге, ідентичність виступає більш-менш інтегрованою символічною структурою, окресленою певними часовими вимірами (минулим, теперішнім і майбутнім), що забезпечують існування здатності індивідів до конституювання їхньої безперервної взаємодії. По-третє, ідентичність постає «модерним» феноменом, котрий концептуально не лише передбачає існування відмінностей, а й надає індивідам певну свободу вибору, забезпечує можливість територіальної та соціальної мобільності, а також стверджує існування ситуації часткової невизначеності. Справді, процес пошуку фіксованої ідентичності, зміст якого зводиться до визначення відповідей на запитання «Хто я?» чи «Хто ми?», може продовжуватися лише за наявності змоги прогнозування ймовірного результату, котрий полягає у можливості для індивіда чи групи бути «неідентифікованими». Іншими словами, сутність явища ідентичності виявляється подібною до сутності суспільств, соціальне призначення яких не визначене Провидінням чи обставинами зародження. Відтак, постаючи масовою проблемою, ідентичність і справді вважається постійно «модерним» феноменом, адже у попередні епохи визначення мирської ідентичності індивіда чи групи вважалося своєрідним «дарунком долі».

Сьогодні колективні ідентичності зазвичай є продуктом соціальних, політичних і культурних традицій, наслідком сповідування певних цінностей та існування спільної історичної пам'яті, котра, еволюціонує в часі, сприяла утворенню спільного колективного надбання [8, 126-127]. Будучи зафіксованою у формах знань, культурних стереотипів, архетипів, міфів, історична пам'ять постає унікальною системою уявлень певної спільноти про своє минуле. Адже саме завдяки усвідомленню людьми самотності власної історичної долі формується невичерпне джерело суспільних цінностей, що визначають пріоритети розвитку соціальної системи, спрямованої на збереження, підтримку цілісності та історичної

спадковості. Основними інструментами, необхідними для реалізації процесу конструювання колективної ідентичності, постають окремі символи, цінності та норми, котрі допомагають виокремити ключові характеристики спільноти та відрізнити останню від «Інших». Закріплені в суспільстві або державними законами, або неписаними правилами моральності, ці складові продукують соціально прийнятну ідентичність, що заохочує членів певної групи утримуватися від їхнього ігнорування та, як наслідок, не виявляти певної «нетотожності» ідентичності. Відповідно, сприйняття власного «Я» з точки зору наступних поколінь має бути переосмислене членами групи, обізнаними щодо її попереднього досвіду. Цей факт свідчить про безперервність процесу конструювання колективного «Я», котрий може бути уподібненим до процесу вибудовування «Я» окремого індивіда. Успіх формування колективної ідентичності залежить від можливості фіксації її сконструйованих характеристик за допомогою специфічних інституцій та здатності їх відтворення у процесі повсякденного розвитку та реалізації проголошеної лінії поведінки останніх [2, 245-246]. Тому інституційні мережі та офіційно закріплені стратегії поведінки відіграють визначальну роль у процесі конструювання та забезпеченні існування колективних ідентичностей.

Як наслідок, колективні ідентичності зазвичай не виникають на основі природного стану речей, розвиваючись у рамках спеціального процесу конструювання. Інколи даний процес може розпочатися добровільно, наприклад, будучи керованим із боку еліт, однак у деяких випадках його ініціація відбувається примусово, забезпечуючись дією каталізуючих чинників на зразок збройного конфлікту чи імміграції. У разі процесу колективної ідентифікації, котрий розпочинається на добровільних засадах, члени майбутнього колективу є первинно відомими. Як результат, вони можуть одразу ж сформувати концепт окремого «Ми», згодного дотримуватися визначених інституціоналізованих норм. На другій стадії відбувається переоцінка минулого досвіду, спрямована на подальше зближення членів групи та вироблення спільного для них «Ми» задля усвідомлення власної окремішності. Остання найкраще проявляється шляхом утілення спільно вироблених дискурсивних напрямів діяльності, котрі, в свою чергу, допомагають членам колективу визнати спільність особливостей їхнього минулого, які виявилися для них єдиними на певному етапі розвитку даної групи. Відповідно, колективні ідентичності можуть бути вибудовані шляхом реконструкції спільної історичної пам'яті конкретної групи, впровадження спільних символів та цінностей і заснування єдиної системи інституційних установ. Приміром, П. Бергер та П. Катценштайн припускають, що колективна ідентичність післявоєнної Японії спиралася саме на наявний історичний досвід цієї країни, національні культурні складові, нормативний та інституціональний базис. Адже по завершенню Другої світової війни державою було чітко визначено всесторонній, у цілому ненасильницький підхід до трактування власної безпекової стратегії, котра дозволила їй відсторонитися від світу силової політики шляхом інституціоналізації антимілітаристської культури та норм [1, 328].

Конструювання колективних «Ми»-ідентичностей та відповідних ідентичностей «Інших» відбувається за допомогою залучення мови та символів, однак це не означає що дані категорії виступають у ролі «довільно обраних характеристик». Адже вибудовування ідентичності спільноти відбувається за іншим сценарієм, аніж конструювання окремого суб'єкта на основі первинного матеріалу, котрий виступає основою для заздалегідь осмисленого об'єкта. У випадку конструювання колективної ідентичності до уваги має братися лише наявна «сировина», що унеможлиблює забезпечення первинності походження такого конструкту: він виступає найкращою версією об'єкта, сформованого на основі матеріалу, отриманого від іншого конструктора. Ідентичність може вважатися своєрідною формою «бриколажу», котра передбачає створення об'єкта шляхом застосування підручного матеріалу та необов'язковості наявності традиційних зв'язків між конструктом та його конструктором як таким. Відповідно, процес конструювання колективних ідентичностей (у тому числі й зовнішньополітичної) включає результати тривалої соціальної та політичної практик, спільний досвід, історичну пам'ять та визначене для конкретної спільноти «міфологізоване» відчуття дійсності.

Залежно від способів формування, Г. Шопфлін визначає чотири типи конструювання зовнішньополітичної ідентичності:

1) конструювання ідентичності виключно державою як основним актором міжнародних відносин, з одного боку, та ключовим механізмом політичного примусу, з іншого. Оскільки, живучи на території конкретної держави, окремі особи мають спільні зобов'язання (наприклад, щодо сплати податків), беруть участь у виборах та відбувають військову повинність, їхні ідентичності до певної міри вибудовуються державними нормами та механізмами, котрі є обов'язковими для населення даної держави;

2) формування ідентичності на основі діяльності громадянського суспільства та неурядових організацій, завдяки яким окремі індивіди намагаються реалізувати власні цілі;

3) вибудовування колективної ідентичності на основі принципу етнічності, за допомогою якої може бути налагоджено солідарні зв'язки між окремими індивідами, однак даний процес постійно регулюється державою та громадянським суспільством;

4) конструювання колективної ідентичності в міжнародному вимірі, найкращим прикладом якого є вибудовування політичної ідентичності у контексті ЄС, діяльність котрого, по суті, також виступає окремим «процесом формування ідентичностей» [7, 29-32].

Спираючись на положення про рівнозначну важливість нормативних, ідейних та матеріальних структур, представники соціального конструктивізму вивели поняття «ідентичність» в якості одного з основоположних компонентів міжнародних відносин. Оскільки аналіз систем спільних ідей, уявлень та цінностей дозволяє вивести їх структурні характеристики, вони можуть мати потужний вплив на соціальні та політичні процеси. Теоретики соціального конструктивізму наголошують на вагомості ролі, котру відіграє ідентичність держави в процесі формування її зовнішньополітичного курсу. Так, згідно з позицією М. Цефасс, ідентичність сама собою може корегувати формат міжнародних політичних процесів, тому останні також виступають соціально сконструйованим феноменом [11, 39]. Конструктивісти презюмують існування визначених явищ ідентичності чи преференційних змін (онтологічний підхід) у якості відправної точки теоретичного аналізу, в той же час заперечуючи зміст раціоналістських підходів, котрі є непридатними для прогнозування розвитку та пояснення сутності даних феноменів. Із точки зору соціального конструктивізму, нормативні та ідейні структури, котрі існують у межах певної системи міжнародних відносин, мають здатність видозмінювати соціальні ідентичності політичних акторів. На думку К. Реуса-Сміта, прикладом впливу ідейно-нормативних засад системи на ідентичність окремого суб'єкта можуть слугувати відносини, сформовані у межах окремого навчального закладу, адже оскільки інституціоналізовані в його межах норми прямо впливають на формування ідентичності професорського складу, то й норми, існуючі в рамках певної системи міжнародних відносин, мають здатність видозмінювати соціальну ідентичність суверенної держави [5, 217]. Інституціоналізовані норми прямо впливають на конструювання ідентичності акторів та їхніх поведінкових стратегій. Крім того, інституціоналізовані норми наддержавних утворень можуть мати значний вплив на формування зовнішньополітичних ідентичностей окремих держав-членів та громадян останніх.

Відповідно до положень соціального конструктивізму, діяльність держав на міжнародній арені регулюється «соціальними нормативними структурами», однією з яких виступає інтернаціональна спільнота. Нормативна природа даної структури вибудовується на основі автономних та конститутивних норм, котрі існують незалежно від окремих держав чи їхньої поведінки на міжнародній арені. Теоретики соціального конструктивізму презюмують, що, подібно до окремих індивідів та суспільних груп, які перебувають під впливом постійних процесів соціалізації, що, в свою чергу, базуються на певних соціетальних нормах, державні актори соціалізуються під дією норм міжнародної спільноти. Відповідно, держави не можуть мати апріорних зовнішньополітичних інтересів. На думку конструктивістів, ідентичності держав конструюються за допомогою норм, котрі визначають й інтереси даних акторів. Нормативне конструювання ідентичностей призводить до трансформації інтересів держави, що, в свою чергу, стає причиною змін її зовнішньополітичного курсу [3, 146-148]. Певні норми, які, на думку П. Катценштайна, можуть бути визначені як колективні очікування щодо відповідної поведінки акторів, котрі послуговуються заданою ідентичністю, можуть мати причинний вплив у процесі переформатування їхніх інтересів, самосприйняття та поведінки, незалежно від матеріальної складової визначених преференцій [1, 320]. К. Реус-Сміт допускає, що нормативні та ідейні структури, існуючі в межах певної системи міжнародних відносин, мають здатність змінювати ідентичності та інтереси акторів на основі роботи трьох механізмів – формування уяви, налагодження комунікацій та забезпечення стримування «Іншого» [5, 218-219]. Дані інституціоналізовані норми та ідеї трансформують окремі аспекти політичної діяльності держави, котра є необхідною для останньої у практичному й етичному вимірах. У разі, якщо окремий індивід чи держава намагаються виправдати ведення певної поведінкової стратегії, для надання їй легітимності дані актори можуть послатися на встановлені в суспільстві норми, котрим має відповідати обрана концепція діяльності. Хоча, посилаючись, наприклад, на встановлену норму дотримання суверенітету держави, державний суб'єкт може або ж легалізувати власну поведінку, зважаючи на зміст даної норми у руслі відстоювання інтересів актора, або ж, навпаки, виправдати, наприклад, втручання третьої сторони у внутрішні справи іншої держави. У даному ракурсі вагоме значення мають міжнародно-правові норми, котрі регулюють дотримання прав людини. Якщо поведінкова стратегія держави виглядає сумісною з даними нормами хоча б до певної межі, діяльність цього актора може вважатися ефективною, підтверджуючись встановленими нормами

легітимізації зовнішньої політики. Однак, інколи зміст існуючих норм може виявитися суперечливим щодо інших ідей, усталених у межах тієї чи іншої спільноти. Приміром, норми встановлення державного суверенітету та забезпечення прав людини доволі часто виступають в якості антагоністичних постулатів.

Відповідно до положень соціального конструктивізму, в результаті взаємних інтеракцій окремих суб'єктів міжнародних відносин вибудовуються соціальні структури системи, котрі, в свою чергу, визначають ідентичності та інтереси держав. Так, А. Вендт зазначає, що за своєю природою системи міжнародних відносин є складовими соціальних систем, тому мають змогу здійснювати причинний вплив на розвиток «соціального конструювання» ідентичностей та інтересів окремих агентів міжнародних відносин [10, 372]. Оскільки ідентичності виступають соціально сконструйованими феноменами, розуміння акторами власних «Я» та, водночас, сприйняття ними «Інших» можуть зазнавати змін у процесі налагодження взаємодій. Згідно з позицією Т. Хопфа, розуміння процесу конструювання ідентичностей; осягнення впливу норм та практик, котрий останні реалізують у процесі відтворення ідентичностей; та вивчення явища взаємного конструювання ідентичностей виступають основною частиною дослідницької програми конструктивістської парадигми міжнародних відносин [4, 192]. Зважаючи на те, що процеси взаємодій, які відбуваються між державами-членами окремих наддержавних утворень, та, безпосередньо, інтеракції даних утворень з іншими акторами світової політики суттєво впливають на формування їх зовнішньополітичної ідентичності, домінуючу роль у її конструюванні відіграють відповідні норми, інституції та окремі політичні сфери, котрі існують у рамках цих наднаціональних угруповань.

Коллективні ідентичності як такі постають унаслідок тривалого процесу конструювання спільних уявлень щодо окремого групового «Я». Причому, вибудовування ідентичності колективу та визначення його «Інших» є невід'ємними складовими цього процесу, адже дискурс «іншості» завжди супроводжується впровадженням елементів «саморозуміння». На думку А. Вендта, концепти певного «Я» та інтересу зазвичай віддзеркалюють практичне існування в часі так званого «значимого «Іншого»». Даний принцип формування ідентичності обмежений символічним інтеракціоністським поняттям «дзеркального «Я», концепт якого спирається на твердження, що окреме «Я» виступає лише відображенням соціалізації актора [9, 399-404]. Це означає, що по закінченні певного періоду часу держави, взаємодіючи з іншими акторами міжнародних відносин, поступово починають формувати власне «Я», вбачаючи його особливості подібно до «Інших», тобто, за аналогією з окремими людьми. Якщо «Інший» розглядає окреме «Я» в якості ворога, останнє, згідно з принципом «рефлексивних оцінок», намагатиметься інтерналізувати дану ідею, ввівши її до складу власної рольової ідентичності. По суті ж, лише «рольові» ідентичності ворога, союзника чи конкурента для свого остаточного визначення вимагають існування іншої держави, адже, наприклад, демократія являє собою виключно внутрішньодержавний режим, котрий за певних обставин може бути встановлено будь-якою державою самотужки. Інколи вияв демократичної ідентичності може призвести до дискурсивної диференціації між «усебічно демократичним «Я» та «невідповідно демократичним «Іншим» [6, 32].

Відповідно, існування окремих внутрішньодержавних чинників конструювання зовнішньополітичної ідентичності у поєднанні з існуючими факторами, котрі впливають на певну державу з боку системи міжнародних відносин, у межах якої даний актор існує, мають суттєве значення під час налагодження інтеракцій останнього з визначеними «Іншими», формування його зовнішньополітичних інтересів, чіткого міжнародного політичного курсу та, як наслідок, – єдиної зовнішньополітичної ідентичності.

Література

1. Berger T. U. Norms, Identity, and National Security in Germany and Japan./ T. U. Berger.// In P. J. Katzenstein (ed.) *The Culture of National Security: Norms and Identities*. – New York: Columbia University Press, 1996. – P. 317-356.
2. Hettlage R. European Identity: Between Inclusion and Exclusion./ R. Hettlage.// In H. Kriesi, K. Armingeon, H. Siegrist and A. Wimmer (ed.) *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*. – Chur, Zurich: Ruedger, 1999. – P. 243-262.
3. Hobson J. M. *The State and International Relations*./ J. M. Hobson. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 258 p.
4. Hopf T. The Promise of Constructivism in International Relations Theory./ T. Hopf.// *International Security*, summer 1998. – Vol. 23. – № 1. – P. 171-200.
5. Reus-Smit C. Constructivism./ C. Reus-Smit.// In S. Burchill et al. *Theories of International Relations*, 4th ed. – Basingstoke, UK: Palgrave, 2009. – P. 212-236.

6. Rumelili B. Constructing Identity and Relating to Difference: Understanding the EU's Mode of Differentiation./ B. Rumelili.// Review of International Studies, 2004. – Vol. 30. – P. 27-47.
7. Schöpflin G. Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe./ G. Schöpflin. – London: C. Hurst & Co. Publishers, 2000. – 442 p.
8. Smith A. D. Nations and Nationalism in a Global Era./ A. D. Smith. – Cambridge: Polity Press, 1995. – 211 p.
9. Wendt A. Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics./ A. Wendt.// International Organization, spring, 1992. – Vol. 46. – № 2. – P. 391-425.
10. Wendt A. Social Theory of International Politics./ A. Wendt. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 429 p.
11. Zehfuss M. Constructivism in International Relations: The Politics of Reality./ M. Zehfuss. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 289 p.

СУТНІСТЬ ТА ТИПОЛОГІЯ НОРМ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: АНАЛІЗ З ПОЗИЦІЙ КОНЦЕПЦІЇ НОРМАТИВНОЇ СИЛИ

Шаповалова О.І.

кандидат політичних наук,

докторант Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються основні теоретичні уявлення про природу та властивості норм у міжнародних відносинах з метою формування належного теоретичного підґрунтя концепції нормативної сили. Для цього на початку аналізується сутність та ключові властивості норм у міжнародних відносинах, потім наводиться типологія норм та здійснюється їх порівняння, і зрештою, проводиться співставлення різних шляхів утвердження міжнародних норм. На кожній з цих стадій отримані висновки оцінюються виходячи з того, що вони означають для концепції нормативної сили.

В статье рассматриваются основные теоретические представления о природе и свойствах норм в международных отношениях с целью формирования надлежащей теоретической платформы концепции нормативной силы. Для этого сначала анализируется сущность и ключевые свойства норм в международных отношениях, потом приводится типология норм и проводится их сравнение, и наконец, сопоставляются разные пути утверждения международных норм. На каждой из этих стадий полученные выводы оцениваются исходя из того, что они означают для концепции нормативной силы.

The article examines basic theoretic ideas about nature and properties of norms in international relations with a view to form due theoretic underpinning for the concept of normative power. To that end, firstly, the essence and key properties of norms in international relations are analyzed, than a typology of norms is given and a comparison of different types is conducted and, finally, various modes of affirming international norms are contrasted. At each of these stages the findings are appreciated from the point of what they mean for the normative power concept.

Ключові слова: норми, нормативна сила, нормативний контекст, інтерналізація, формалізація.

Дослідження норм і правил у міжнародних відносинах являє собою важливий напрямок міжнародно-політичної науки протягом останніх трьох десятиліть. Завершення «холодної війни», в якому ідейно-нормативні чинники зіграли центральну роль, надало новий імпульс науковим пошукам у сфері політичного значення нормативних установок. Однак, довгий час норми розглядались лише як системні феномени, і на перший план виносилось питання впливу існуючих норм на поведінку акторів, тоді як зворотний аспект цього процесу, тобто вплив акторів на становлення і утвердження норм залишався за межами дослідницької уваги.

На початку 2000-х років в рамках аналізу зовнішньої політики Європейського Союзу британським дослідником Й. Меннерсом була запроваджена категорія нормативної сили, покликана обґрунтувати специфічну природу ЄС як міжнародного актора. Ця категорія сама по собі несла значний теоретичний потенціал, оскільки дозволяла аналізувати норми з точки зору їх ваги у реалізації політичних цілей акторів. Але її первинна авторська концептуалізація та переважно емпірична спрямованість завадили належному теоретичному осмисленню з опорою на існуючі дослідження нормативної тематики [1]. Концепція нормативної сили поки що не стала точкою перетину теоретичного і прикладного аналізу норм у міжнародних відносинах, що не в останню чергу пов'язано з особливостями сприйняття норм в діючих теоретичних парадигмах.

Вивчення норм в межах міжнародно-політичної науки можна умовно розподілити на дві хвилі – ліберальну і конструктивістську. В рамках ліберальної хвилі, провідну роль в якій відіграли праці Р. Кохейна, Ю. Голдштейн, Дж. Ная-молодшого та Е. Моравчіка, домінувало уявлення про раціональну природу актора, яка обумовлювала інваріантне коло його первинних пріоритетів, що не підлягало глибинним змінам. Норми у даному випадку розглядались як самостійні елементи системного контексту, які можуть вплинути на поведінку акторів внаслідок зміни співвідношення вигод та витрат [2]. При цьому вони активують іманентно властиві акторам мотиваційні установки, що до того затьмарювались системними імперативами анархії [3]. З цього автоматично виводилась уніфікована мотивація раціональних акторів до прийняття нормативних обмежень у вигляді так званих абсолютних переваг та прагнення до послаблення проявів анархічності системи.

Конструктивістська хвиля у дослідженні міжнародних норм, представлена у працях М. Фіннемор, О. Клотц, Дж. Раггі, Т. Ріссе, Дж. Чекеля, А. Вендта, П. Катценштайна, позначилась

відмовою від уніфікованого сприйняття мотивації акторів, визнанням конструйованої природи норм та їхньої здатності мати конститутивний вплив на інтереси та ідентичність акторів [4]. В межах цієї хвилі універсальність уявлення про раціональну природу актора піддається серйозній критиці. Але така постановка питання, заснована на протиставленні раціонального вибору альтернативним йому видам мотивації, спонукала вчених до цілеспрямованого пошуку і обґрунтування тих випадків, в яких поведінка акторів не вписувалась у раціональні шаблони, що далось взнати й у питанні міжнародних норм. Червоною лінією у працях цієї хвилі проходить прагнення до розмежування між самостійною та інструментальною дією норм, а звідси й до пріоритезації процесу створення нормативних структур внаслідок комунікативного обміну аргументами без тиску матеріальних факторів [3].

Конкуренція теоретичних парадигм не дозволила виробити єдиної моделі поширення норм, яка б розкривала не тільки суто нормативні, але й політичні аспекти цього процесу, тому концепція нормативної сили на етапі свого формулювання була позбавлена чіткої теоретичної платформи.

В даній статті зроблена спроба критично оглянути основні теоретичні уявлення про природу та властивості норм у міжнародних відносинах, вироблені в рамках провідних парадигм, з метою формування належного теоретичного підґрунтя концепції нормативної сили. Для цього на початку аналізується сутність та ключові властивості норм у міжнародних відносинах, потім наводиться типологія норм за двома критеріями – масштабом охоплення та об'єктом регулювання, а також здійснюється їх порівняння, і зрештою, проводиться співставлення різних шляхів усталення міжнародних норм. На кожній з цих стадій отримані висновки оцінюються виходячи з того, що вони означають для концепції нормативної сили.

В існуючій літературі поширене загальне визначення норм, надане П. Катценштайном, за яким норми розглядаються як колективні очікування належної поведінки акторів із заданою ідентичністю [5]. Близьким до нього є визначення М. Фіннемор, в якому норми вважаються спільними очікуваннями належної поведінки, наявними у певній спільноті акторів [6]. Дані визначення містять чотири компоненти, – колективні очікування, поведінка акторів, їх задана ідентичність та закріплення у певній спільноті, і кожен з них викликає певні зауваження.

Колективні очікування підкреслюють інтерсуб'єктивний характер норм, і він дійсно іманентно притаманний їм як на етапі формування, так і в ході репродукції. Але одні лише колективні очікування не можуть створити норму, ключовою ознакою якої виступає та чи інша міра імперативності. Саме імперативність, тобто обов'язковість дотримання, відрізняє норми від звичаїв або стандартів, у відтворенні яких актори зберігають можливість вибору. Іншими словами, норма не може бути опцією, з моменту її визнання вона перетворюється для актора на даність, яку він не може відкрито заперечувати [7].

Імперативна якість норм задає ще одну їх важливу властивість, а саме деполітизовану якість. Прийняття норми означає винесення її за межі політичних дебатів, а звідси і за межі політичного торгу, що, втім не виключає політичної дискусії щодо суміжних питань – сфери її застосування, інтерпретації та шляхів практичної імплементації. Завдяки цьому норми відокремлюють сфери, в яких можливі конфліктні та кооперативні відносини, формуючи тим самим соціальний контекст взаємодій акторів. Більш того, вони виступають важливим чинником гомогенізації та диференціації акторів, сприяючи становленню нормативно заснованого ієрархічного порядку у відносинах між ними [8].

Другий компонент – поведінка акторів – також видається дещо звуженим для розуміння сутності норм у міжнародних відносинах. Міжнародні норми можуть охоплювати значно ширше коло об'єктів і, окрім поведінки акторів, регламентувати також їх конститутивні та організаційні властивості, принципи їх взаємодії і навіть структурні параметри системи. Фактично, будь-який елемент політичної дійсності, причому як міжнародної, так і внутрішньої, може перетворитися на міжнародну норму у разі наділення його належною мірою імперативності у міжнародному масштабі. Тому до норм слід відносити будь-які ідеї чи уявлення, які на певному історичному етапі й у певному контексті набувають загальноновизнаного імперативного характеру у міжнародній системі.

Визначення норм через ідентичність акторів так само викликає запитання, оскільки з цього імпліцитно випливає, що формування ідентичностей передують появі норм, і більш того, є необхідною умовою для їх появи. Така онтологічна первинність ідентичності виводить її з-під конститутивного впливу норм, який є одним з базових концептуальних положень соціального конструктивізму. Зв'язок між нормами та ідентичністю, взагалі, не варто вважати автоматичним і лінійним, він не може формулюватися в категоріях однозначної залежності.

Питання закріплення у певній спільноті має не менш важливі теоретичні імплікації, оскільки воно, по суті, стосується первинної онтологічної якості норм, а саме належності до колективних чи індивідуальних феноменів, а в науковому сенсі – до феноменів структурного чи суб'єктного рівня у міжнародній системі.

В рамках основних теоретичних парадигм це питання має різні інтерпретації. Провідники раціоналізму вважають, що норми як явище належать виключно до суб'єктного рівня, оскільки їхнє створення та підтримання залежить від зацікавленості та волі акторів. Для них норма – це продукт цілеспрямованого переговорного компромісу акторів, які погоджуються на певні обмеження заради отримання цілком конкретних переваг. За таким баченням, норми не можна відокремити від інтересів акторів, а їхня політична дія нерозривно пов'язана із діями тих акторів, які їх просувають [9]. Представники структурного конструктивізму, у свою чергу, наполягають на тому, що норми, будучи за своєю природою інтерсуб'єктивними феноменами, тим не менш, можуть набути структурної якості і мати автономний вплив на акторів, причому не тільки казуальний, але й конститутивний [10].

Для вирішення цього питання доцільно поглянути на нього крізь призму одного з центральних постулатів конструктивізму про взаємний конститутивний зв'язок між структурою і акторами як основну особливість побудови соціальних систем. У даній роботі ми виходимо з дещо відмінної від поширених у сучасній науці інтерпретації цього зв'язку і розглядаємо головні організуючі і структуруючі фактори соціальних систем як такі, що існують одночасно в двох іпостасях – як колективні, структурні та як індивідуальні, суб'єктні феномени. Подібна онтологічна подвійність є притаманною і для міжнародних норм: вони належать як до структурного, так і до суб'єктного рівня системи, причому підтримання їхньої релевантності на одному з цих рівнів напряду залежить від зміцнення на іншому. У такому світлі, норми, як стверджує О. Клотц, є «фундаментальним компонентом як міжнародної системи, так і визначення акторами своїх інтересів» [10].

Норми мають агентську, інтерсуб'єктивну природу у тому, що відноситься до їх конструювання та репродукції, але водночас їхня імперативність та структуруюча дія залежать від утвердження на колективному рівні та укорінення у відповідних реляційних та інституційних комплексах. Для набуття імперативної якості норма повинна мати відповідний ступінь автономності від волюнтаризму акторів, але її підтримання завжди залежить від репродукції у практиці акторів та їхньої готовності протидіяти її порушенням [11].

Онтологічна подвійність норм не обмежується її специфічною якістю в межах дилеми агент-структура, а проявляється також у питанні того, чим виступають норми для актора – об'єктивними екзогенними обмеженнями чи інтерналізованими та укоріненними суб'єктивними уявленнями акторів [7].

Дане питання з самого початку було магістральним предметом дебатів між раціоналізмом та конструктивізмом. Втім, за такої його постановки з поля зору випадає динамічний аспект нормативності у світовій політиці, тобто еволюція норм у міжнародному середовищі. В обох випадках норми постають як інваріантна даність, а відмінність між ними зберігається лише у сенсі екзогенної чи ендогенної природи цієї інваріантності. Зрештою, це питання, фактично, зводить багатогранну специфіку норм до класичної для теорії міжнародних відносин проблеми, чим керуються актори у прийнятті політичних рішень – логікою наслідків, тобто оцінкою потенційних вигадів та втрат, чи логікою належного, себто ідеалістичним уявленням про те, як повинні поводитись актори у міжнародній системі [12].

Однак, норми можуть існувати і проявлятися у різних якостях, варіюючись як у темпоральному, так і в просторовому вимірах. Так, на певному етапі норми можуть розглядатися як об'єктивні екзогенні обмеження, виконання яких пояснюється потенційно можливими наслідками для актора, а можуть настільки глибоко закріпитися у світоглядній перспективі актора, що він сприйматиме їх як належний порядок речей у світі, не усвідомлюючи наявності альтернатив. При цьому одні й ті самі норми можуть одночасно для різних акторів виступати в якості або елементів міжнародного середовища, або іманентних рис в залежності від того, як актори розцінюють дані норми – як зовнішній феномен, з яким вони можуть погодитись чи не погодитись в залежності від своїх інтересів, чи як складову власного самосприйняття, асоціюючись з якою вони утверджують свою ідентичність. Тобто екзогенність чи ендогенність норми не є апіорі заданою властивістю, а визначається з огляду на конститутивні властивості та самоідентифікацію акторів. Останні можуть дотримуватися певної норми з огляду на різні фактори, і це не змінює її змісту та характеру (хоча може суттєво вплинути на її інтерпретацію та застосування).

Це означає, що до міжнародних норм можуть однаково застосовуватися як логіка наслідків, так і логіка належності, а їхня дія визначатиметься мотивацією акторів та системним контекстом, а не власними якостями норм як таких.

Для дослідження нормативної сили дана особливість міжнародних норм має вагомий значення, оскільки ілюструє неможливість уніфікованого способу їх функціонування та поширення, а звідси і неможливість виокремлення «чистого» типу нормативної сили, коли альтруїстично налаштовані актори переконують інших акторів у релевантності певних норм виключно на основі моральної вищості та логіки належності. Тому, оскільки універсальної

мотиваційної моделі функціонування норм не існує, асоціювати нормативну силу із певною мотивацією акторів немає сенсу. Нормативність даного силового ресурсу визначається не попередніми мотиваційними установками актора, а його здатністю формулювати цілі своєї політики у нормативних категоріях, тобто конструювати її нормативність, репрезентуючи власні преференції як норму для інших акторів безвідносно до власних матеріальних чи статусних інтересів.

Це змушує звернути увагу на специфіку дискурсивного конструювання і відтворення міжнародних норм та ролі держав у цьому процесі. Дискурсивне конструювання норм відбувається у публічному соціальному просторі, який за визначенням не є замкненим в рамках національних держав. У публічному просторі участь у процесі соціального конструювання можуть брати усі актори, здатні генерувати суспільно значимий дискурс. Норми для цього простору виступають базовими точками відліку, оскільки допускають існування інтересів, відмінних від егоїстичних інтересів держав і в деякому сенсі вищих за них. Тому збільшення нормативних засад регулювання міжнародних відносин автоматично розширює поле для здійснення впливу позадержавними акторами [2].

Зважаючи на це, держави не виступають монопольними суб'єктами конструювання та інтерпретації норм, але відіграють центральну роль в ході формалізації, утвердження та імплементації міжнародних норм, репродукція яких за відсутності засобів централізованого силового примусу повністю залежить від суверенної волі держав. Тому об'єктами нормативної сили у переважній більшості випадків виступають національні держави, без політичної волі яких підтримання міжнародних норм є неможливим, навіть в разі закріплення на рівні міжнародних інститутів.

Але з іншої сторони, держави самі є нормативними утвореннями з власним нормативним контекстом та його політичними ефектами. Причому внутрішній нормативний контекст держав не є цілісним та однорідним, в ньому можна розрізнити декілька рівнів та вимірів, серед яких для цілей даного дослідження доцільно виділити три: по-перше, нормативний контекст державної еліти чи кола осіб, що приймають політичні рішення [13] по-друге, нормативний контекст окремих бюрократичних, функціональних чи професійних співтовариств, який Дж. Легро називає організаційною культурою [14], і по-третє, нормативний контекст суспільства в цілому. В окремих випадках доцільно включати до переліку нормативні принципи конкретних політичних лідерів. Рівень державної еліти є головним у внутрішньому нормативному контексті, оскільки на цьому рівні формуються уявлення та принципи, які визначають ідентичність держави [15].

Конструювання, утвердження та репродукція будь-якої міжнародної норми відбувається в умовах взаємодії міжнародного та внутрішнього нормативних контекстів, але характер і спрямованість цієї взаємодії щоразу варіюються. З огляду на це, вивчення нормативної динаміки політичних спільнот не представляється можливим в рамках державоцентричних досліджень без аналізу її субнаціональних аспектів.

Більшість міжнародних норм потребують відповідної проекції і закріплення у внутрішньому нормативному контексті, яку у науковій літературі прийнято називати інтерналізацією. У випадку колективних суб'єктів сутність інтерналізації не може зводитися до перетворення норми на даність, що більше не є предметом публічних дебатів, як наприклад її сприймають М. Фіннемор та К. Сіккінк [7]. У колективних суб'єктів інтерналізація норм має не стільки когнітивну, скільки соціальну та правову природу і передбачає інкорпорацію до внутрішнього нормативного контексту, яка також може набути різних проявів.

Прояви інтерналізації можуть також варіюватись в залежності від рівня внутрішнього контексту, на якому відбувається закріплення міжнародної норми. Причому якнайширше охоплення не завжди виявляється кращим шляхом інтерналізації норми – в ряді випадків доцільніше обмежитись інкорпорацією до рівня еліти чи професійних співтовариств, які є більш сприйнятливими до даної норми, ніж витратити ресурси на переконання широких кіл громадськості, особливо у разі значного розриву між пропонованою нормою і усталеними уявленнями суспільства. Втім, процес інтерналізації може просуватись різними шляхами, як висхідними, так і низхідними [16], причому не обов'язково в одному напрямку.

Здійснення нормативної сили, фактично, являє собою утвердження пріоритетності екзогенної для держави-реципієнта норми, а в широкому розумінні утвердження примату міжнародного нормативного контексту над внутрішнім. Це завдання саме по собі є доволі складним, враховуючи, що внутрішній контекст, як свідчать наукові дослідження, за визначенням має першочергове значення для керівництва держави і виступає первинним «фільтром» будь-якої нормативної установки [16]. Автономність у виробленні внутрішнього нормативного контексту належить до основних якостей державного суверенітету, тому Й. Меннерс небезпідставно стверджує, що реалізація нормативної сили порушує вестфальські традиції [17].

На практиці, утвердження пріоритетності, а тим більше інтерналізація екзогенної норми потребує комплексних важелів впливу, релевантність яких залежить від багатьох чинників – властивостей держав-реципієнтів, дистрибутивних та реляційних параметрів системи, але найперше від типу проєктованих норм.

В рамках розробки концепції нормативної сили неодноразово підіймалося питання відмінностей між різними типами норм та шляхами їх просування. Необхідність у виробленні більш чіткої диференціації норм та їх ефектів безумовно визнається [18], але головним чином заради визначення міри легітимності нормативної сили як підстави для позитивної оцінки політики акторів, що її застосовують. Однак, безвідносно до критерію легітимності, диференціація норм має безпосереднє значення для реалізації нормативної сили у трьох аспектах – її загальної ефективності, оптимального механізму її здійснення та генерування бажаних політичних ефектів.

Критеріїв типології соціальних норм надзвичайно багато, але в даному дослідженні нас цікавитимуть лише два – за масштабом охоплення та об'єктом регулювання. За масштабом охоплення можна виділити універсальні, партикулярні та внутрішні норми, за об'єктом регулювання – норми, що визначають параметри міжнародної системи, норми, що регулюють поведінку держав у міжнародній системі, норми, що регулюють взаємодії між державами, і, зрештою, норми, що регулюють внутрішнє облаштування держав.

Універсальні норми за визначенням можуть стосуватись будь-якого об'єкту регулювання. Вони охоплюють більшість акторів, формують базовий нормативний контекст міжнародної системи і підкріплені авторитетними інституційними механізмами. Діючий комплекс універсальних норм формувалася на основі концепції державного суверенітету, тому спрямований на регулювання головним чином поведінки та взаємодій між державами. Партикулярні норми діють для обмеженого кола акторів і можуть так само відноситися до усього спектру об'єктів регулювання. Вони можуть доповнювати та поглиблювати універсальні норми, але не повинні вступати з ними у протиріччя. Зважаючи на це, партикулярні норми частіше стосуються внутрішніх аспектів державної організації, хоча чіткої закономірності простежити не можна. Внутрішні норми за логікою регулюють внутрішнє облаштування держав, а також закріплюють ті міжнародні норми, які були інтерналізовані у внутрішній нормативний контекст.

Універсальні норми володіють найбільшою власною легітимністю та найменше залежать від додаткової мотивації. Високий рівень формалізації та моральний авторитет робить їх доволі ефективним важелем політичного впливу, але водночас ускладнює процес їх конструювання. Політичні ефекти універсальних норм проявляються насамперед на рівні системних параметрів та конфігурації, але оскільки ці норми вимагають широкого компромісу держав, вони, як правило, відображають та фіксують існуючий баланс, створюючи разом з тим можливість для його ненасильницької зміни у перспективі. При цьому універсальні норми формують вагомий важелі для впливу на поведінку окремих держав, створюючи критерії для їх стигматизації та позбавлення легітимності у діючому міжнародному нормативному контексті.

Партикулярні норми є більш гнучкими як у сенсі конструювання, так й у сенсі політичних ефектів. Вони пропонують потенційно більш далекосяжні інструменти статусної диференціації акторів в разі встановлення асоціації з певними суб'єктними якостями або певним типом ідентичності. Найбільш очевидним їхній вплив проявляється в ході процесів консолідації та соціалізації, в яких відбувається кристалізація нових зв'язків між акторами та / або їх об'єднаннями. Ці зв'язки зумовлюють явні чи приховані зрушення встановленого балансу, які не могли б стати реальністю в умовах прямого переговорного узгодження на системному рівні. Можна сказати, що партикулярні норми є потенційно більш ефективними у політичному плані, але при цьому, як правило, вимагають значної додаткової мотивації, оскільки їхня власна легітимність не завжди є достатньою.

Універсальні та партикулярні норми подекуди протиставляють одні одним з точки зору їхньої легітимності. Так, Х. Сьорсен вважає, що у випадку просування універсальних норм можна вести мову про застосування нормативної сили, тоді як у випадку партикулярних норм ми маємо справу з проявами імперіалізму [19]. У тому ж руслі йде і Н. Точчі, яка акцентує увагу на відмінності між по-справжньому універсальними нормами та тими, які лише репрезентуються акторами як універсальні, і експорт яких є імперіалістичною проєкцією власної політичної організації [20]. Проблемність такої аргументації полягає не тільки у селективному розумінні нормативної сили, що асоціює її виключно з універсальними нормами, але, у першу чергу, у запровадженні критерію власної моральності норм, який чомусь ототожнюється з масштабом їхнього охоплення. Універсальність певних норм є наслідком не їх апріорної моральної вишості, а визнання з боку більшості акторів, яке саме по собі ще нічого не говорить про моральну якість цих норм. До того ж, навіть за умови визнання універсальними, норми можуть породжувати відмінні інтерпретації і відмінні

способи їх просування, що подекуди призводить до додаткового закріплення універсальних норм на партикулярному рівні або формування партикулярних механізмів їх практичного впровадження. Тому проводити жорстке розмежування, а тим більше протиставляти універсальні та партикулярні норми видається не надто виправданим.

Нарешті, внутрішні норми наділені найменшою «стартовою» легітимністю, але підкріплені найбільш дієвими практичними механізмами, адже нормативний апарат держав спрямований на автоматичне забезпечення дотримання норм. Одностороння проекція власних внутрішніх норм є доступною лише для найбільших світових потуг, нормативне регулювання яких охоплює значний сегмент глобальних взаємозв'язків і створює надзвичайно потужну мотивацію. Разом з тим, внутрішні норми дозволяють здійснювати вплив на політичну конфігурацію всередині країни, тому їхня цінність як політичних інструментів є доволі високою.

Ще одним важливим для реалізації нормативної сили питанням є диференціація шляхів усталення та підтримання різних типів норм. До таких шляхів відносяться формалізація, інституціоналізація та інтерналізація. Формалізація є простішим способом експліцитної фіксації норми у міжнародному чи внутрішньому нормативному контексті. Вона створює конкретні юридичні зобов'язання щодо дотримання норми, переводячи її з площини більш чи менш усвідомлених колективних очікувань у площину свідомих та інтенціональних дій. Інституціоналізація означає утворення централізованого інституційного механізму задля забезпечення контролю за дотриманням норми та санкціонування випадків її порушення. Такі механізми посилюють стійкість та імперативність норм і применшують сукупні витрати акторів на їх підтримання [11], але при цьому набувають автономної ролі та генерують власну динаміку, подекуди обмежуючи свободу дій національних держав. Інтерналізація, як вже зазначалось, позначає інкорпорацію норм до внутрішнього нормативного контексту держави та окремих сегментів її бюрократії.

Для різних за об'єктом регулювання норм співвідношення вказаних шляхів різняться. Так, норми, що встановлюють прийнятні параметри міжнародної системи частіше набувають вигляду неформальних дискурсивних установок, які імпліцитно поділяються акторами здебільшого завдяки згадуванню колективним очікуванням, тому для них характерний низький рівень формалізації або взагалі її відсутність. Норми, що регулюють поведінку та взаємодії держав, навпаки, тяжіють до більшої формалізації та інституціоналізації, оскільки держави у вирішенні кооперативних завдань не можуть покладатися на неформальні колективні очікування, а прагнуть чітких юридичних зобов'язань. В принципі, ці норми можуть репродукуватися і без формальних механізмів, але в такому разі вони повинні бути інтерналізовані державою або принаймні її правлячим класом на глибинному рівні. Норми, що регулюють внутрішнє облаштування держави, в свою чергу, залежать у своєму підтриманні перш за все від їх інтерналізації суспільством загалом або цільовими для них суспільними групами. Звичайно, формалізація та інституціоналізація цих норм у міжнародному масштабі сприяє посиленню їх авторитету, але без належного засвоєння зацікавленими колами всередині держави вони будуть відтворюватися лише в поверховий, імітаційний спосіб.

Співвідношення між цими трьома шляхами демонструє певну обернено пропорційну залежність як в сенсі власне підтримання норм, так і в сенсі генерування політичних ефектів. Чим глибшим та міцнішим є ступінь інтерналізації норм, особливо серед державної еліти, тим менше вони потребують зовнішніх шляхів усталення у вигляді формалізації та інституціоналізації. Подібна інтерналізація норм елітами, особливо в умовах тісної комунікації між ними, зумовлює становлення більш чи менш консолідованого міжнародного співтовариства, знижуючи потребу у формальних міждержавних зобов'язаннях. Втім, зворотне твердження буде менш автоматичним – високий рівень формалізації норм та підкріплення їх інституційними механізмами дійсно зменшує залежність від внутрішнього контексту [7], особливо у сенсі легітимізації, але не завжди позбавляє необхідності в їх інтерналізації, насамперед у випадку норм внутрішньої спрямованості. Виходячи з цього, можна припустити, що інтерналізація є найбільш дієвим шляхом забезпечення чинності міжнародних норм.

Водночас, покладання на самі лише засоби інтерналізації є менш ефективним з точки зору впливу на політичний баланс в системі, аніж наявність стійких та централізованих інституційних механізмів. Такі механізми відображають певну політичну конфігурацію і, хоча вони створюють канали для редистрибуції силових ресурсів, зміна цієї первинної конфігурації вимагає загальної згоди усіх учасників та визнання ними нового балансу, що є доволі складним завданням, окрім як у кризових ситуаціях, коли зміни є необхідними для утримання балансу як такого. Тобто міжнародні інститути посилюють стійкість політичної констеляції, що склалася між їхніми учасниками, та надає їм додаткові важелі для здійснення політичного

впливу у зовнішньому середовищі. Натомість, за відсутності централізованих інститутів та санкцій держави мають більше поле для волюнтаристських селективних кроків, які в тій чи іншій мірі порушують міжнародний нормативний контекст і генерують хибні очікування у свого оточення. Це означає, що спровокувати політичні зміни в умовах однієї лише інтерналізації норм простіше, ніж в умовах інституціоналізації, але утримати сформовану за їх рахунок конфігурацію набагато складніше. При цьому інтерналізація беззаперечно виступає головним способом провокування бажаних політичних наслідків на рівні конститутивних властивостей акторів та їхньої внутрішньої організації.

Таким чином, проведений у даній статті аналіз дозволяє дійти наступних висновків:

1. Норми являють собою динамічні інтерсуб'єктивні феномени, до яких відносяться будь-які ідеї чи уявлення, які на певному історичному етапі й у певному контексті набувають загально визнаного імперативного характеру у міжнародній системі. Основною їх ознакою є онтологічна подвійність, яка проявляється, по-перше, в паралельному функціонуванні норм у структурній та суб'єктній якості, і по-друге, у можливості одночасного застосування до одних і тих самих норм логіки наслідків та логіки належності.

2. Поширення норм у системі міжнародних відносин відбувається не за єдиною казуальною схемою, тому асоціювати нормативну силу з певним різновидом мотивації акторів (причому як генераторів, так і реципієнтів норм) немає сенсу. Нормативність даного силового ресурсу визначається здатністю формулювати цілі своєї політики у нормативних категоріях, тобто конструювати її нормативну спрямованість.

3. Реалізація нормативної сили означає утвердження пріоритетності екзогенної для держави-реципієнта норми, а в широкому розумінні утвердження примату міжнародного нормативного контексту над внутрішнім.

4. Різні за своїм типом норми вимагають відмінних шляхів конструювання та утвердження і продукують відмінні нормативні та політичні ефекти. Однак, розрізнити норми за критерієм апіорної моральної вищості не представляється можливим. Тому асоціювати здійснення нормативної сили виключно з певним типом норм означає звужувати поле її застосування та викривляти її концептуальне значення.

5. Норми, що регулюють поведінку та взаємодії держав тяжіють до більшої формалізації та інституціоналізації, оскільки держави у вирішенні кооперативних завдань прагнуть чітких юридичних зобов'язань. Тоді як норми, що регулюють внутрішнє облаштування держави, в свою чергу, залежать у своєму підтриманні перш за все від їх інтерналізації суспільством в цілому або цільовими для них суспільними групами.

Подібні висновки дозволяють сформулювати теоретичне підґрунтя для вироблення механізму реалізації нормативної сили, який б поєднував різні способи здійснення нормативного впливу та генерування з його допомогою бажаних політичних ефектів незалежно від початкової мотивації акторів та типів норм, які поширюються. Це має стати предметом подальших наукових досліджень.

Література

1. Шаповалова О.І. Нормативна сила: теоретичне осмислення прикладної концепції / О.І. Шаповалова // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – Вип. 3 (60). – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2012. – С. 82-94.

2. O'Neill K. Actors, Norms and Impact: Recent International Cooperation Theory And The Influence Of The Agent-Structure Debate / K. O'Neill, J. Balsiger, S.D. VanDeveer // Annual Review of Political Science. – 2004. – Vol. 7. – P. 149-175.

3. Payne R.A. Persuasion, Frames and Norm Construction / R.A. Payne // European Journal of International Relations. – 2001. – Vol. 7. – No. 1. – P. 37-61.

4. Ruggie J.G. Constructing the world polity. Essays on international institutionalization / J.G. Ruggie. – London: Routledge, 1998. – 312 p.

5. Katzenstein P. Introduction: Alternative Perspectives on National Security / P. Katzenstein // The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics. – Columbia: Columbia University Press, 1996. – P. 1-32.

6. Finnemore M. National Interests in International Society / M. Finnemore. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996. – 154 p.

7. Finnemore M. International Norm Dynamics and Political Change / M. Finnemore, K. Sikkink // International Organization. – Autumn 1998. – Vol. 52. – No. 4. – P. 887-917.

8. Towns A.E. Norms and Social Hierarchies: Understanding International Policy. Diffusion "From Below" / A.E. Towns // International Organization. – 2012. – Vol. 66. – No. 2. – P. 179-209.

9. Keohane R.O. Social norms and agency in world politics [Electronic resource] / R.O. Keohane // Second Annual Kenneth N. Waltz Lecture in International Relations. – Accessible at: <http://www.international.ucla.edu/media/files/SocialNorms1.0.pdf> (accession date 07.05.2013).

10. Klotz A. Norms in international relations: The Struggle against Apartheid / A. Klotz. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995. – 204 p.
11. Panke D. Why international norms disappear sometimes / D. Panke, U. Petersohn // European Journal of International Relations. – 2011. – Vol. 18. – No. 4. – P. 719-742.
12. March J.G. The Institutional Dynamics of International Political Orders / J.G. March, J.P. Olsen // International Organization. – 1998. – Vol. 52, No. 4. – P. 943-969.
13. Ambrosetti D. Contre l'opposition « intérêts versus normes » : Rivalités interétatiques et relations de clientèle sous un prisme constructiviste / D. Ambrosetti // Études internationales. – 2006. – Vol. 37. – n° 4. – P. 525-546.
14. Legro J.W. Which Norms Matter? Revisiting the "Failure" of Internationalism / J.W. Legro // International Organization. – 1997. – Vol. 51. – No. 1. – P. 31-63.
15. Flockhart T. 'Complex Socialization': A Framework for the Study of State Socialization / T. Flockhart // European Journal of International Relations. – 2006. – Vol. 12. – No. 1. – P. 89-118.
16. Checkel J.T. Norms, Institutions, and National Identity in Contemporary Europe / J.T. Checkel // International Studies Quarterly. – March 1999. – Vol. 43. – No. 1. – P. 83-114.
17. Manners I. Normative Power Europe: A Contradiction in Terms / I. Manners // Journal of Common Market Studies. – 2002. – Vol. 40. – No. 2. – P. 235-248.
18. Forsberg T. Normative Power Europe, Once Again: A Conceptual Analysis of an Ideal Type / T. Forsberg // Journal of Common Market Studies. – 2011. – Vol. 49. – No. 6. – P. 1183-1204.
19. Sjursen H. 'Doing Good' in the World? Reconsidering the Basis of the Research Agenda on the EU's Foreign and Security Policy [Electronic resource] / H. Sjursen // RECON Online Working Paper. – 2007. – No. 9. – 17 p. – Accessible at:
http://www.reconproject.eu/main.php/RECON_wp_0709.pdf?fileitem=4866323 (accession date 07.05.2013)
20. Tocci N. Profiling Normative Foreign Policy: The European Union and Its Global Partners [Electronic resource] / N. Tocci // CEPS Working Document. – December 2007. – No. 279. – 15 p. – Accessible at: <http://www.ceps.eu/ceps/dld/1409/pdf> (accession date 07.05.2013)

“СОЦІАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ” ТА “СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА” У ТРАДИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Ярова Л.

доктор політичних наук

Одеська національна морська академія

кафедра адміністративного і кримінального права

Проаналізовано можливості розвитку соціальної держави в сучасному українському соціумі. Приділено увагу креативному досвідові європейських країн.

Проанализировано возможности социального государства в современном украинском социуме. Уделяется внимание креативному опыту европейских стран.

In the article possibilities of development of the social state are analysed in modern Ukrainian society taking into attention experience of the European countries.

Ключові слова: соціальна політика, соціальний захист, принципи соціальної справедливості, соціальні функції держави.

Визначаючи можливості розвитку соціальної держави в сучасному українському суспільстві, необхідно переосмислити сутність і зміст соціальної політики держави, яка відбувається сьогодні у всьому світі. Фактично це означає спробу поєднання понять «соціальна держава» та «соціальний менеджмент» у практиці соціального забезпечення і захисту. В нових історичних умовах – умовах глобального ринку – соціальна відповідальність держави пов'язується з наданням населенню певного законодавчо регламентованого набору соціальних благ – гарантованого соціального мінімуму. Держава все більше звільняється від вузькоуправлінських функцій, пов'язаних із розподілом засобів на рівні кінцевих споживачів, зосереджуючись на регулюванні інституційних взаємодій у соціальній сфері. Однак це не зменшує, а навпаки, збільшує сферу компетенції держави як гаранта збалансованої соціальної політики й основного суб'єкта-носія соціальної місії. З одного боку, держава підтримує та контролює окремі загальні правила гри, котрі не перешкоджають процесам соціального саморегулювання у розв'язанні завдань соціального захисту і підтримки населення, з іншого – встановлює пріоритетні напрями збалансованої соціальної політики та розробляє технології бюджетного фінансування соціальних програм.

Зміна ролі держави у напрямі регулювання системи інституційних взаємодій задається передусім необхідністю ефективного менеджменту на всіх рівнях реалізації заходів соціальної політики, що виявляється у спробах створення додаткової, недержавної інституційної підсистеми соціальної підтримки – вибудовування альтернативної мережевої технології вирішення соціальних проблем на підставі громадських соціальних ініціатив. Головна особливість сучасного етапу – пошук і розвиток адекватних ринковим умовам технологій взаємодії державних (тих, які «традиційно» займаються вирішенням соціальних проблем) і недержавних структур (неурядових організацій, альтернативних ініціатив, добродійних проектів), котрі забезпечують нову якість управління в соціальній сфері, – управління гнучкішої, динамічнішої, реалізованої за принципом «мережевої» дії та зорієнтованої насамперед на ресурсозберігання. Такі інституційні структури необхідно розглядати як удосконалений інструмент для фіксації актуальних соціальних домагань і масових очікувань, а також для процесу їхнього об'єктивування в ефективні соціально-управлінські технології, що відповідають принципам «раціонального соціального менеджменту», тобто є маловитратними та результативними. Використання нових інституційних структур у сфері соціальної політики зумовлює і зміну традиційних процедур розроблення значущих рішень за допомогою легітимації та розвитку засобів суспільної експертизи, дає змогу враховувати нові соціальні ініціативи й благодійну допомогу від бізнесу. Зрештою, йдеться про значне розширення спектра і обсягів соціальної підтримки в суспільстві, передусім через мережеве охоплення цією підтримкою соціальних груп, котрі не задіяні традиційними формами.

В економічній літературі усталене використання поняття «соціальний захист населення». У розширеному трактуванні цей термін передбачає можливість позначення ним усіх описаних елементів інституційних структур соціальної політики. У вужчому тлумаченні «соціальний захист» аналогічний поняттю «допомога». Як відомо, відсутність стандартизованої термінології дає змогу окремим фахівцям за певних обставин застосовувати одне поняття замість іншого. Водночас до соціального захисту фахівці Міжнародного бюро праці зараховують соціальне страхування та соціальну допомогу.

Розподіл соціального захисту на соціальне страхування й соціальну допомогу обумовлений, по-перше, методами врахування (неврахування) соціальних ризиків і, по-друге,

відмінністю у джерелах фінансування. Соціальне страхування – страхові внески працедавців і працівників, а за соціальної допомоги – це ресурси, котрі акумулюються в бюджетній системі переважно через оподаткування. Стосовно допомоги для малозабезпечених сімей, інвалідів з дитинства такі види соціального захисту не пов'язані з виплатою страхових внесків і за природою не є страховими випадками. Відповідно їхнє забезпечення має бути віднесено до системи державної соціальної допомоги чи інших державних соціальних програм.

Розуміння найпомітніших відмінностей в існуючих сучасних підходах до соціального захисту дає класифікація Г.Еспінг-Андерсена, яка отримала на широке визнання [6]. Дослідник виокремлює три основні моделі соціальних держав: ліберальну, консервативну (корпоративну) і соціал-демократичну.

Формування ліберальної моделі, властивої для таких країн, як США, Канада, Австралія, Велика Британія відбувалося за утвердження приватної власності, переважання ринкових відносин і під впливом ліберальної трудової етики. Основні умови функціонування цієї моделі – мінімальна залученість держави до ринкових відносин та обмежене використання заходів державного регулювання, що не виходить за межі вироблення макроекономічної політики; у внутрішньому валовому продукті (ВВП) державному секторові економіки належить лише невелика частка. Соціальна підтримка громадян здійснюється через розвинені системи страхування і за мінімального втручання держави, – це надає певні гарантії. Розміри страхових виплат зазвичай невеликі. Незначні й трансфертні платежі, тобто фінансові кошти, отримані від податків, котрі переказуються з рахунків державного бюджету безпосередньо різним групам населення у вигляді допомоги і субсидій. Матеріальна допомога має адресну спрямованість і надається лише на підставі перевірки її необхідності [4].

У сфері виробничих відносин створені максимальні умови для розвитку підприємницької активності. Власники підприємств нічим не обмежені в ухваленні самостійних рішень стосовно розвитку та реструктуризації виробництва, у тому числі й вивільнення зайвих працівників. Така ситуація найгостріша для США, де від 1948 р. діє закон про трудові угоди, або «Закон Вагнера», згідно з яким адміністрація підприємства у випадку скорочення чи модернізації виробництва має право звільняти працівників без попередження або з повідомленням за два-три дні, без урахування трудового стажу та кваліфікації. Завдання профспілок – відстоювати інтереси працівників з найбільшим стажем під час загрози масових звільнень, хоча не завжди вдається це зробити.

Така модель цілком відповідає своєму основному призначенню в умовах економічної стабільності чи підйому. Однак за спаду і вимушеного скорочення виробництва, що супроводжується неминучим зменшенням соціальних програм, в уразливому становищі опиняються багато соціальних груп, передусім жінки, молодь, літні люди [4].

Консервативна (корпоративна) модель характерна для країн зі соціально орієнтованою ринковою економікою, в тому числі країн континентальної Європи – Австрії, Німеччини, Італії, Франції. Позиції держави тут значно сильніші: бюджетні відрахування на соціальні потреби майже дорівнюють страховим внескам працівників і працедавців, основні канали перерозподілу або знаходяться в державі, або під її контролем. Одночасно держава прагне поступатися матеріальною підтримкою громадян системі страхового захисту. Завдяки цьому величина соціальної допомоги пропорційна трудовим доходам і, відповідно, розмірам відрахувань на страхові платежі. Особливістю є «самоуправління» страхових кас, якими спільно відають власники підприємств і впливові профспілки, котрі захищають інтереси найнятих працівників. Розмір гарантованих виплат під час безробіття залежить від трудового стажу, а терміни виплат – від тривалості сплати страхових внесків, їхньої величини і віку працівника. У багатьох країнах період виплат допомоги з безробіття збільшено для осіб, старших 50 років [4].

Соціал-демократична модель (інколи її ще називають солідарною) передбачає провідну роль держави у захисті населення. Причому пріоритетними завданнями державної соціальної політики вважають вирівнювання доходів населення і загальну зайнятість. Ця модель практично втілена у країнах північної Європи – Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії, а також в Нідерландах і Швейцарії. Основою фінансування соціальної сфери слугує розвинений державний сектор економіки, зміцненню якого не в останню чергу сприяє дуже високий рівень оподаткування. Частка державних витрат у ВВП становить 66 % (Швеція), 61 % (Данія), 56 % (Фінляндія), основна їх частина витрачається на задоволення потреб об'єктів соціального призначення. Велика роль з-поміж них належить і трансфертним платежам, завдяки яким перерозподіляється національний продукт на користь найменш забезпечених верств населення.

Інші відмінності названої моделі – розвинена система виробничої демократії, регулювання трудових відносин на загальнонаціональному рівні, а не на рівні окремих

підприємств чи галузей, використання дієвих засобів, що допомагають мінімізувати рівень безробіття [4].

Популярнішою вважають шведську доктрину соціальної держави, яку часто називають егалітарною. Вона виводить турботу держави про своїх громадян на рівень національного культу, обіцяючи гарантувати безпеку, надійність і захист у загрозливих ситуаціях, а також організацію та керівництво захистом.

Комісія Європейського співтовариства (ЄС), згідно з принципами організації, виокремлює дві основні моделі соціальної політики – «бісмарківську» і «бевериджську».

«Бісмарківська» модель установлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту й успішністю (тривалістю) фахової діяльності. Соціальні права обумовлені відрахуваннями, які сплачуються впродовж усього активного життя, тобто соціальні виплати набувають форми відкладених доходів (страхових внесків). Страхові каси, що управляються на паритетних або розділених засадах працедавцями та працівниками, збирають відрахування зі заробітної плати, з котрих формуються різні професійні страхові фонди і здійснюються соціальні виплати. Отже, соціальний захист незалежний від державного бюджету.

«Бевериджська» модель дотримується того, що кожна людина, незалежно від її приналежності до активного населення, має право на мінімальну захищеність у випадку захворювання, старості або з іншої причини скорочення своїх ресурсів. У країнах, які вибрали цю модель, діють системи страхування хвороб, прикріплення до котрих автоматичне. Пенсійні системи забезпечують мінімальні доходи всім особам відповідного віку незалежно від їхніх минулих зусиль з відрахування від заробітної плати («соціальні пенсії» на відміну від «професійних»). Такі системи соціального захисту фінансуються через податки з державного бюджету. В цьому випадку переважає принцип національної солідарності, ґрунтований на концепції розподільної справедливості.

Сьогодні формується також нова загальноєвропейська модель соціальної політики, заснована на принципі поєднання економічної ефективності й соціальної солідарності. У такий спосіб наголошується на збалансованому розвитку соціальної політики Європи, прозорості й дотриманні інтересів усіх країн-членів ЄС. Відбувається процес переорієнтації соціальних програм з універсального рівня на індивідуальний, що значно дешевше та ефективніше, оскільки адресна допомога надається лише тим, хто її потребує.

Сутність цілісної європейської соціальної моделі становлять такі цінності, як демократія і права особи, вільна ринкова економіка, рівність можливостей для кожного, благополуччя та соціальна захищеність для всіх, об'єднання, солідарність і под. Особливістю моделі є й те, що вона покликана забезпечити захист інтересів різних груп і прошарків суспільства, не обмежуючись підтримкою найбільш знедолених.

Головна своєрідність європейських систем соціального захисту – високий обсяг витрат. Так, у середині 90-х років ХХ ст. їхній рівень в Європейському Союзі становив у середньому 22% ВВП проти 13% в США, 15% в Канаді й Новій Зеландії та 12% в Японії. Це обумовлено насамперед ширшим охопленням і соціальних ризиків, і колом осіб, котрим надаються відповідні послуги на відміну, скажімо, від США, де державні програми медичного страхування поширюються на обмежене коло жителів, або Австралії, де низький дохід становить перешкоду для пенсійного страхування.

Існування соціальних програм, спрямованих на зменшення соціальних ризиків, більшість європейців розглядають як головний компонент сучасної держави. Можна прогнозувати, що у подальшому пріоритети соціальної захищеності посідатимуть центральне місце в європейському суспільстві.

Розглядаючи високий рівень соціальної захищеності населення ЄС, наголосимо: сьогодні Європейський Союз не захищений від зовнішніх впливів. На ньому, зокрема, позначається криза світової економічної системи. Крім того, перед ЄС постають завдання зберегти традиційні цінності, котрі слугують засадами європейської ідентичності, й забезпечити нові суспільні потреби. Саме тому Європейська соціальна модель постійно вдосконалюється, відображаючи нові реалії суспільного розвитку. Останніми роками в європейських країнах державні витрати на освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальне забезпечення значно перевершували витрати (у 6 разів) на військові цілі, підтримку правопорядку (поліція та ін.), державне управління.

Взаємодія різних інструментів соціальної політики ЄС, організація співпраці по вертикалі, на всіх рівнях дають змогу розглядати питання про спробу формування нової моделі єдиного механізму в галузі реалізації соціальної політики, але не завжди окремі деталі цього механізму спрацьовують так, як хотілося би керівникам органів ЄС. Часто доводиться долати бюрократичні бар'єри, національну обмеженість і спроби не відкривати досягнення своїх систем освіти й соціального захисту для партнерів з інших держав-членів, не кажучи вже про представників третіх країн або мігрантів.

Особливість сучасної еволюції держави добробуту полягає в тому, що вона розвивається в умовах глобальної економіки. Склалося поняття зовнішньої соціальної політики, яке відображає якісний характер змін. Переваги в продуктивності праці наразі дають змогу багатьом країнам ЄС підтримувати конкурентоспроможність, зберігаючи високі рівні зарплати і соціальні витрати, котрі є чинником мотивації праці й зростання соціального капіталу. Реформи соціальної сфери покликані забезпечити компроміс між конкурентоспроможністю та соціальною політикою.

Європейські дослідники, аналізуючи соціальну політику, вважають за доцільне використовувати термін «соціальна якість». Це поняття відіграє інтеграційну роль, оскільки вимір соціальної якості потребує ширших мультидисциплінарних підходів. Концепт соціальної якості, на думку європейських учених, допоможе застосувати точніший підхід для визначення нових меж досліджень і політичного порядку денного, і співвідношення політичних трендів зі структурними проблемами нерівності. На національному та міжнародному рівнях, усередині й поза урядами зауважується повсюдне зростання зацікавленості до нового розуміння соціальної політики разом із розширеними цілями добробуту. Уряди Великої Британії та Ірландії, наприклад, узяли зобов'язання вирішити завдання щодо зниження рівня бідності в країні [1]. Європейські соціологи здійснили моніторинг урядових зобов'язань з питання бідності [7]. Були розроблені індикатори Європейського Союзу щодо соціальної винятковості [5], зросли вимоги до влади відносно національних і міжнародних стандартів мінімального доходу. У програмі «ILO InFocus» із питань соціально-економічної безпеки є тема «Пошук справедливості в розподілі – основа захисту для всіх».

Аналіз «соціальної якості в Європі» засвідчує, що такий підхід охоплює всю політику (економічну, культурну, соціальну і под.), маючи, отже, достатній потенціал, аби зробити політику ефективнішою, ніж за сучасних умов, і водночас демократичнішою.

На загальнонаціональному рівні соціальна політика – один з найвагоміших напрямів внутрішньої політики держави, пов'язаний із відтворенням соціальних ресурсів, забезпеченням і стабільності соціальної системи, і динамічності її розвитку. Соціальна політика реалізується за допомогою соціальних заходів та програм, що здійснює держава, а також приватні корпорації, громадські організації. До її завдань належить розв'язання протиріч, котрі виникають між інтересами різних суб'єктів суспільства, між поточними і стратегічними його завданнями [3, 11–12].

Учений В.Пальцев вирізняє чотири основні напрями соціальної політики:

1. Забезпечення правових, організаційних і фінансових умов для організацій соціальної сфери щодо задоволення різних потреб членів суспільства.

2. Формування правових, організаційних, виробничих передумов для самостійного заробляння громадянами засобів на підтримку необхідного рівня життя.

3. Створення умов для задоволення потреб населення внаслідок розвитку соціальної інфраструктури, яка перебуває у власності й розпорядженні державних або муніципальних органів управління;

4. Організація виробництва, розподілу та використання окремих товарів і продуктів на виробничих підприємствах, в установах соціальної сфери, що є у власності й розпорядженні державних або муніципальних органів влади.

На думку В.Пальцева, існують головні принципи державної соціальної політики в процесі переходу до стійкого економічного зростання. Це:

– дотримання передусім загальноприйнятих міжнародних норм і стандартів Загальної декларації прав людини, конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці в галузі соціального захисту населення (принцип відповідності міжнародним нормам);

– сприяння держави зайнятості здобуттю доходу, що забезпечує гідне життя відповідно до трудового внеску, встановленню гарантій мінімального розміру заробітної плати, достатньої для покриття основних потреб населення, зокрема в харчуванні, помешканню, освіті, здоров'ї (принцип преференційного регулювання);

– створення комплексних систем соціального забезпечення для непрацездатних і працездатних громадян, котрі не мають змоги здійснювати трудову діяльність через об'єктивні причини або через низькі доходи (принцип суцільного страхування);

– гарантування колективної відповідальності за кожного, хто потребує соціального захисту, солідарності між працюючими та безробітними, здоровими і хворими та ін., що передбачає розумну централізацію засобів, їхній перерозподіл для забезпечення тих, хто без них не може існувати (принцип солідарності);

– здійснення диференціації умов і норм соціальних виплат (пенсії, допомоги тощо) громадянам з урахуванням їхнього трудового внеску, причини та міри непрацездатності, потреби в соціальній допомозі й інших чинників (принцип персоніфікації);

– розмежування компетенції держави та її суб'єктів у сфері соціального забезпечення громадян; до компетенції держави потрібно зарахувати визначення соціальної політики, умов соціального страхування, пенсійного забезпечення, медичного обслуговування, державної підтримки малозабезпечених громадян, сімей, котрі виховують дітей, інших соціальних гарантій, що забезпечуються в законодавчому порядку [2, 9–10].

Отже, соціальна політика – найвагоміша сфера інтересів сучасного суспільства і найважливіша частина діяльності сучасної держави.

Соціальна політика найтісніше пов'язана з типом та рівним розвитком суспільства, з тими цілями й завданнями, котрі висуває суспільство в своєму розвитку як одному з найважливіших напрямів демократичних перетворень.

Література

1. Григорьева Н.С. Активное гражданство»: стратегия и механизм, современной европейской социальной политики / Н.С. Григорьева, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/applied_research/document5591.shtml.
2. Пальцев В.А. Особенности формирования социальной политики в условиях экономического роста : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (макроекономика) /В.А. Пальцев. – СПб:[б.и.] 2007. – 19 с.
3. Панов М.М. Формирование и реализация социальной политики в регионе: автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (экономика труда) /М.М.Панов. – М.: [б.и] 2009. – 28 с.
4. Система социальной защиты в зарубежных странах //Отечествен. зап. – 2003.–№ 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2003/3/>
5. Barani Luca. Hard and Soft Law in the European Union: The Case of Social policy and the Open Method of Coordination. Constitutionalism Webpapers, ConWEB /Luca Barani – 2006. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.bath.ac.uk/esml/conWEB.
6. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism/ Esping Andersren. – Cambridge, 1990. – 257p.
7. Hartley Dean T. D. Undermining Social Citizenship: The counterproductive effects of behavioural controls in social security administration /Т.Hartley, D.Dean [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.issa.int/pdf/jeru98/theme2/2-2a.pdf.

УДК 316.35 + 316.4

NGOING DEVELOPMENT: NARROWING CIVIL SOCIETY WITHIN DEVELOPMENT DISCOURSE

Dutchak O.A.

*MA in Sociology and Social Anthropology,
Coordinator of data collection,
Centre for Society Research*

The author examines the fate of one of the main actor in the modern discourse of development, answering the question why and how civil society has been narrowed to NGOs and what are the possible outcomes of this narrowing.

Автор розглядає долю одного із провідних акторів сучасного дискурсу розвитку, дає відповідь на питання чому і як громадянське суспільство звели до НУО, а також які можливі наслідки цього процесу.

Автор рассматривает судьбу одного из ведущих актеров современного дискурса развития, дает ответ на вопрос почему и как гражданское общество свели к неправительственным организациям, а также какие возможные последствия этого процесса.

Ключові слова: розвиток, НУО, громадянське суспільство, неолібералізм, Україна, суспільні рухи.

Developmental turn

After the Second World War capitalist economy of the core countries was ruled by Keynesianism as an approach to practical policy. Within this approach state planning and state intervention played one of the central roles on the microeconomic level. Hence, state was the main actor of development. However, the financial crisis of 1973 gave birth to the neoliberal turn [16] which changed the scope of national and international economic policy greatly by its theoretical and practical attack against the state as an active and powerful actor.

Neoliberalism changed the rules of economic game in general and the rules of the development policies in particular. Some authors go so far to announce that these new rules “undermined the foundations” of development theory and practice because they left the process of the development for the impersonal market, which hardly could be perceived as an actor of the development, and international organizations which preferred market-oriented intervention [12]. This shift left national level without legitimate actor which could manage the general chronic instability generated by modern financial market [7] or neo-liberal system as a whole [6, chap. 3] and which could at least partly replace the state in the development process. Others, however, point out that “outsourcing” and “rolling back” of the state during the last decades of the 20th century positioned NGOs as recipients of power within civil society [3].

NGOing Development: Theoretical and Practical Tricks

Thus banning state intervention in the process of the development, discourse of the development went to state's classical opposition – civil society. I am not going to cover here the debates whether this “ban” is an appropriate approach toward the development, but will revise theoretical and practical consequences of this move.

To start with, one should remember that analytical opposition between civil society and state is in itself not so clear both theoretically and practically.

Making critical analysis of classical theory of relations between civil society and state by Antonio Gramsci, Perry Anderson points out that within this theory civil society can be viewed as contrasting with state, encompassing with state or identical with it [1]. Only the first variation makes precise theoretical sense for the way civil society is appropriated by the development discourse as “the segment of society that interacts with the state, influences the state and yet is distinct from the state” [Chazan as quoted in 4, 447]. The second variation can make sense but should take into consideration the level of the development of civil society itself on some continuum, for example, encompassing/autonomy in case if within discourse it is assumed that this level can vary and these variations are important for the functioning of civil society as development agent. Finally, the last variation destructs discursive relations between state and civil society completely and challenges the very hegemonic approach toward civil society and its potential role in the process of the development.

From practical perspective James Ferguson makes [3] some important remarks on the empirical reality of civil society in Africa. He argues that analysis of this empirical reality gives

arguments against and challenges the whole theoretical conception of the “vertical of power” according to which civil society plays the role of bridge between family and state. This ideal theoretical model does not correspond to the real networks of relations where civil society is supported by the international organizations, financial institutions, foreign governments and even local governments. It is still perceived or presented as “local” and “grassroot” but the relations of power and interests are completely different because of the real state of affairs.

One more important point about the relations of theoretical and empirical level of the development discourse is its twofold character. On the broader scope theorists of the development still can speak of civil society but in practice this actually means speaking mainly about one of its actors – so called “nongovernmental organizations”. This kind of narrowing of the concept is interesting in both its causes and consequences. Among the first one can name number of issues but I will mention only some of them which seem to be the most essential and controversial for me.

Emphasis on NGOs can be explained by the interplay of two factors: suspects about the role of the state, which I have already mentioned above, and long-lasting approach to the development process as the realm of practical, technical solutions which would be more or less prompt in their effects [12]. Hence, something was needed to replace the state as an actor which organize and plan the development process. Organizing and planning – are additional sub-factor in this respect, which automatically refer to institutional actor.

One more issue which could probably lead to the realm of civil society is critical, including anthropological, rethinking of the development processes. This critical rethinking often emphasizes on locality and local knowledge as aspects which should be heavily taken into consideration during development intervention [5]. However, it is hard to say whether the influence of this factor really took place, but I assume that it is used in the circle of defense: critics point out the importance of locality and development experts point out that they take this aspect seriously by using grassroot organizations as the main actors. And it seems this circle is not broken yet because NGOs, as mentioned above, are often not as grassroot and local as experts want to present them.

Pass toward NGOs as the one of the main actors in the discourse of the development was made in the framework of discourse itself with some probable appropriation of its critique. Neoliberal turn gave the most general direction for this pass through its supreme doubts about the role of state in policy-making and through analytical (vertical) opposition between the state and civil society which can be challenged both theoretically and practically. Framework of the development approach narrowed this pass and finally led it to NGOs as more or less institutionalized part of civil society which, as some critics point out, has “much more to do with management, good “governance”, and control” [5, 169].

Situation with development of “underdeveloped” appears to be even more dramatic if taking into account the position of those scholars who reasonably doubt the very possibility of successful developmental projects without the leading role of the “developmental state” [11, chapter 9]. In this case neoliberal structural adjustment programs for developing countries with their mantra of cutting expenses can put an indestructible obstacle on those countries’ way to any sustainable progress.

NGOing Development: Critical Approaches Toward Consequences

There are three main analytical perceptions of NGOs as actors in the development processes. The first is represented by those experts who support the idea of NGOs as appropriate means of managing the socio-economic processes. Proponents of the second camp approach NGOs more or less critically, arguing, however, that they have both potential and obstacles in their way of dealing with development. The last approach is skeptical and suspicious about the whole idea of NGOs being the most successful actor who deals with developmental issues. From the critical perspective the last two approaches seems to be important to elaborate on. Hence, I will deal with two articles which represent more or less and the most skeptical evaluations about the role of NGOs in the development theory and practice.

William Fisher in his article *Doing Good? The Politics and Antipolitics of NGO Practice* [4] speaks about “quite revolution” which led to the socio-political reality in which states lost their authority over civil society. He tries to deconstruct the concept of NGO as both ““favored child” of official developmental agencies” [4, 442] and controversial agent within the networks of power, interests, organizational and symbolic structures. He refers to both civil society and NGOs as too generalized and oversimplified notions on theoretical level which seem to refer to a great variety of different agents in reality which can not be evaluated all together as positive or negative from the position of developmental processes. Fisher argues that only through studying NGOs in the particular context and at the same time through placing them within broader field of power, information and resources one can make some conclusions whether they can contribute to changes in power relations in general and to emancipation and empowerment of people in particular. Fisher's conclusions are rather optimistic [4, 458]:

Some NGOs face routinization, bureaucratization, and institutionalization that encourage the drift toward oligarchy or sap them of their creative potential, while other NGOs are in a process of permanent resistance against that which is “never inherently evil but always dangerous”.

I believe that this position is rather plausible as it gives contextual perspective on the most controversial questions regarding NGOs – power and empowerment. This position, for example, can be found in Andreas Däfinger study of development projects in Burkina Faso [2, chapter 1-4] where he demonstrates how local power relations influence the availability of resources in general and development resources in particular. In the case of Burkina Faso these power relations are heavily shaped by ethnicity through mediation of state structures; in other cases it can be shaped by something else and this shape should not be applied uncritically within development processes.

One more important point which Fisher mentions in his article is the point of main attack in the second article I would like to elaborate on. Fisher notes that modern scholars in the field of social movements try to rethink the link between NGOs and social movements and their contribution to the processes of democratization. James Petras and Henry Veltmeyer in their work *Bad Government, Good Governance: Civil Society versus Social Movements* [15] present radical critique of nongovernmental organizations and their role in the neoliberal hegemony. Scholars provide near the same critique of these developmental actors which Fisher and other authors give in their works: depoliticization instead of empowerment, serving the interests of international and notional authorities instead of local population, etc. However, they are less optimistic and more radical in their conclusions by stating that strong pro-NGO emphasis within the hegemonic discourses has one important consequence which is based on all of these failures which, in their turn, are in general plausible for powerful actors. Petras and Veltmeyer argue that NGOs are “agent of global neoliberalism” in that sense that they are “alternative to the social movements and their radical antisystemic politics” [15, 9]. They conclude [15, 27]:

[NGOs] play a critically important role in advancing the imperialist agenda. In the 1970s many were converted into frontline 'development' agencies – to spread the gospel of the virtues of social and political reform and, within the context of local development micro-projects, help offset growing pressure for revolutionary change.

In my opinion, among these two approaches the first one makes more sense because it tries to avoid generalizations and argues for systemic contextual and empirical based evaluation of the role of NGOs in the process of the development. However, the second approach points out one extremely important consequence of NGOing the development which is the one I have mentioned above – narrowing the civil society. It also places the question of narrowing in the context of uninstitutionalized actor which should be considered within civil society, by which I mean social movements. But I also think that Petras and Veltmeyer are too uncritical and general about the impact of pro-NGO discourses on the level of social movements; precisely this point I will try to demonstrate in the context of contemporary Ukraine.

Civil Society and Development in Ukraine

Civil society in Ukraine is generally considered to be poorly developed. There is a tendency to explain it by Ukrainian historical context in which the USSR put obstacles in the way of civil society both directly through oppressions, and indirectly through system of corruption, compulsory participation in meaningless or ineffective organizations, etc [e.g. 14]. It is also explained by contemporary socio-economic context by referring to small middle-class (which is considered to be the “core” of civil society), lack of appropriate legal framework, oligarchic politics of the state, corruption, etc [8].

What is interesting, however, is that Ukrainian context gives a lot of support for the “narrowing” thesis. While speaking about civil society, authors sometimes mention other types of institutionalized actors, such as trade unions [e.g. 8] or use definition of civil society in its classical general form which can potentially include broader scope of actors [e.g. 9]. However, even those authors elaborate almost exclusively on the analysis of NGOs while presenting it as analysis of civil society. Hence, it is not surprising, taking into consideration statement about low level of its development and “narrowing” consequences, that scholars make conclusions of the civil society dynamics on the basis of statistical data about the number of NGOs in Ukraine, which is “small, although steadily growing” [14, 8]. In this context a very powerful developmental discourse emerges – discourse about the development of civil society, meaning NGOs. And this discourse is mainly about developing skills and knowledge regarding how to plan and presents activity in order to get financial support from international and local institutions [13, 7]:

Although NGOs understand the importance of ensuring financial support, they still must learn to develop coherent, consistent and continuous plans for fund-raising that fit their organization's mission. Overall, survey data show that Ukrainian NGOs demonstrate certain ability to attract diversified financial support. But, on whole, organizations still lack a systematic approach to planning.

Ukrainian context also gives support for the thesis that NGOs are often not as grassroots as local as their advocates want to present them. For example, to test NGOs' embedment into local and grassroots context, one can refer to issues they care about. And even more useful would be to refer to issues they care about outside their institutionalized activities. Because on the latter they report to their sponsors and this fact makes information less reliable, potentially involving the phenomenon of presentation and imitation. So, here statistics on NGOs' participation in protests can be referred to. According to Ukrainian Protest and Coercion Database Project [17], in 2012 NGOs participated in 17% of protest action in Ukraine, while parties and politicians took part in 35%, and 35% of all protests involved only apolitical informal initiatives. Going further, only 17% of NGOs' street activism were related to socio-economic issues. At the same time, this type of issues is the most popular on Ukrainian streets – 43% of all protests in 2012 were related to socio-economic problems. However, NGOs did not follow the tendency and in 2012 were the most interested in ideological protests, which aggregated 26% of their protest activities. Hence, NGOs in Ukraine are not quite in touch with local problems. Referring to their sponsors – often international or overseas – NGOs partially fail in referring to their supposed beneficiaries and their main concerns.

NGOing development and peculiarities of NGOs in Ukraine produce rather controversial outcomes in the level of interaction between NGOs and other actors. I suspect that the scope of these actors is great but I would like to refer only to social movements in order to go back to the issue which I have mentioned above – discursive and practical relations between NGOs and social movements within narrowed civil society. In order to do this I would like to bring an example of Save Old Kyiv (SOK) – protest initiative which was created in 2007 in Ukrainian capital in order to protest against chaotic illegal constructions of elite apartment houses and malls.

This protest initiative united different kinds of people, however, great number of that people were members of different radical left groups (Marxists, anarchists, etc.). This wing of the initiative shared generally one discourse which can be called anti-NGO discourse. They were very suspicious about NGOs in Ukraine and referred to their representatives as grant-guzzlers (grantozhery), meaning that in their perception NGOs were effective only for getting financial support from donors with the help of “projects planning” and could not produce any positive outcomes. I do not want to go too deeply into this question but would like to demonstrate this discourse by one example.

After one of the first public gatherings organized by SOK regarding one of the most scandalous constructions, there was a conversation between organizers: activists of the initiative and a lawyer from one NGO. That lawyer suggested his help in determining strategic goals and actions for the initiative. This proposition was rejected and he asked for explanations: did they have goals at all, what were that goals and why they did not want his help. The lawyer was a little bit shocked by the answers to the second question which were something like “to make people believe in themselves”, “to inspire the process of communal self-organization”, “to create space for grassroots action”, “to make revolution”, “to build civil society”. Regarding the last answer lawyer commented that there is civil society in Ukraine already. Not surprisingly, he did not accept that kind of answers and continued asking what the goals were. Finally there was a dialog between that lawyer and one activist (recreated from memory):

L.: So, what are your goals?

A.: What is the goal of love?

L.: Pleasure?...

A.: No, pleasure it is when quickly and for money (activists laughing).

This example shows different controversial issues. First of all, it shows that these activists reject classical NGO-like approach of planning of short-term practical paid intervention (and, I should add, they reject institutionalized action in general, preferring so-called “direct action”). They reject the narrowed concept of civil society, and state that it needs to be developed in Ukraine, meaning not development of NGOs, but of people self-organization in form of uninstitutional initiatives. But what is the most interesting about this example is that even left-wing activists of SOK, being rather critical about NGOs, cooperate with them in situations when institutionalized approach is required, for example, in cases of public gatherings, courts, and other legal procedures.

One more important aspect of the quoted dialogue is the language of “goals” itself. It is so often used not only by NGOs, whose members should write proposals, submit reports and state exact goals of their activity to clearly justify their own existence and get funding for it. However, the problem of “goals” is broader than that of NGOs' efficiency. As stated by Kutuev [10],

the language of “goals” ... is intimately connected with an excessively rationalist worldview inherited from the Enlightenment and Marxism. The contemporary version of this style of thinking is

transitology with its naive belief in the feasibility of goals of societal development once they have been stated.

Hence, the language of “goals” is not only about NGOs’ way of thinking. It refers to broader ideological construct in which a decontextualized country with decontextualized actors is moving gradually forward, to take its place in a pastel and harmonious world. A very peaceful picture, though completely out of reality. Reality, in which NGOing development together with many other global and local contextualized factors and processes create not a pass forward, but those “lost in transition”.

Concluding Remarks

Hegemonic vision of NGO as one of the main instrument within civil society in the process of the development was shaped by historical peculiarities of developmental theories and practices. This hegemonic vision, as I have tried to show, is potentially dangerous because of its narrowed concept of civil society and oversimplification of NGOs; these result in uncritical perception of NGOs as the most (the only?) effective, neutral and decontextualized actor of the development within civil society. However, as critical analysis shows – such vision is far from reality. In order to correct this vision, one should go back to reality with the means of systematic and contextual research which can help to understand and to evaluate the whole complexity of theoretical and practical issues regarding civil society, NGOs, and NGOs as part of civil society with the potential to cooperate with its other parts.

Brief exploration of these issues in Ukrainian contexts shows that NGOing development, discourse of transitology and peculiarities of Ukrainian NGOs’ bring controversial outcomes. One of them is the relative break between NGOs’ activities and local problems. Another is complex relationships between NGOs and grassroot movements, which are based on slight mutual distrust and sporadic cooperation. Yet others worth further research.

Literature:

1. Anderson P. The Antinomies of Antonio Gramsci / Perry Anderson // *New Left Review*. – 1976. – Vol. 100. – P. 5–80.
2. Dafinger A. The Administrative Middle Class In Africa / Andreas Dafinger [Reader for the course Anthropology Urban and Rural Development, Cenral-European University]. – 2008.
3. Ferguson J. Global Shadows: Africa in the Neoliberal World Order / James Ferguson. – Durham and London: Duke University Press, 2006. – 257 p.
4. Fisher W. F. Doing Good? The Politics and Anti-Politics of NGO Practices / William F. Fisher // *Annual Review of Anthropology*. – 1997. – Vol. 26. – P 439-464.
5. Gow D. D. Review: The Anthropology of Development: Discourse, Agency, and Culture / David D. Gow // *Anthropological Quarterly*. – 1996. – Vol. 69. – P. 165-173.
6. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism / David Harvey. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 247 p.
7. Hirst P. The Global Economy: Myth or Reality? / Paul Hirst // *The Ends of Globalization* [Don Kalb, et. al.]. – Oxford: Rowman & Littlefield, 2000. – P. 107-124.
8. Isajw W. W. Civil Society in Ukraine: Toward a Systematic Sociological Research Agenda / Wsevolod W. Isajw [Paper presented at the workshop]. – 2004. – 12 p.
9. Kuts S. Deepening the Roots of Civil Society in Ukraine. Findings From an Innovative and Participatory Assessment Project on the Health of Ukrainian Civil Society / Svitlana Kuts // *CIVICUS*. – 2001. – Vol. 1, № 10. – 28 p.
10. Kutuev P. Genealogy of the Ideology of Development in Post-Leninist Ukraine / Pavlo Kutuev // *International Journal of Sociology*. – 2005. – Vol. 35, № 2. – P. 9-24.
11. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Кутуєв. – К.: Сталь, 2005. – 500 с.
12. Leys C. The Rise and Fall of Development Theory / Colin Leys // *The Anthropology of Development and Globalization* [ed. M. Edelman, A. Haugerud.]. – Wiley-Blackwell, 2004. – P. 109-25.
13. Maksymenko O. Development of the NGO Sector in Ukraine, 2002-04: Changing Patterns of Ensuring Financial Support and Achieving Sustainability / Olga Maksymenko // *Policy Brief*. – 2005. – Vol. 20. – P. 1-8.
14. Naniwska V. NGO Development in Ukraine / Vira Naniwska. – International Center for Policy Studies, 2001. – 17 p.
15. Petras J. Bad Government, Good Governance: Civil Society versus Social Movements / James Petras, Henry Veltmeyer // *Social Movements and the State Power*. Argentina, Brazil, Bolivia, Ecuador. – MI.: Pluto Press, 2005. – P. 8-27.

16. Turner T. Class Project, Social Consciousness, and the Contradictions of "Globalization" / Terence Turner // Globalization, the State and Violence. – Walnut Creek: Altamira Press, 2003. – P. 35-66.

17. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р. / За ред. В. Іщенко. – К.: Центр дослідження суспільства, 2013. – 88 с.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Kutuev P. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Pavlo Kutuev. – К.: Стал, 2005. - 500 с.

2. Protesty, peremogy i represiyi v Ukraini: rezultaty monitoryngu 2012 r. / Za red. V. Ishchenka. – К.: Centr doslidzhennya suspilstva, 2012. – 88 s.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АКТОР-СЕТЕВОЙ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ОРИЕНТАЦИИ: БРУНО ЛАТУР

Кононова Я.В.

аспирантка кафедры социологии и социальной работы

Института управления Приватного классического университета

В статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями методологических аспектов актор-сетевой теоретической ориентации (Actor-Network Theory, ANT). Кратко раскрывается содержание базовых понятий концепции Бруно Латура.

У статті розглядаються питання, пов'язані з особливостями методологічних аспектів актор-мережевої теоретичної орієнтації (Actor-Network Theory, ANT). Коротко розкривається зміст базових понять концепції Бруно Латура.

The questions related to the peculiarities of the actor-network theoretical orientation (Actor-Network Theory, ANT) methodological aspects are considered. The content of Bruno Latour basic concepts is briefly described.

Ключові слова: актор-мережа, конструктивізм, об'єкт, матеріальність, річ, політичне, наука, суспільство, природа, постмодернізм, деконструктивізм

Актуальность статьи обусловлена возникновением ситуации теоретической неопределенности в области гуманитарных исследований, где существует множество исследовательских подходов, тенденций и парадигм, и, вместе с тем, возникают исследовательские проекты, претендующие на новый парадигмальный статус. Стоит обратить внимание на то, что до недавнего времени теория стимулировала появление и развитие дискуссий, маркирующих современные тенденции в общественных науках. Исследования же, скорее, следовали за ними. Ситуация изменилась с середины XX века, когда многие ученые столкнулись с тем, что интеллектуальные средства существующих теорий более не могли справляться не только задачей концептуализации происходящих изменений в мире, — кризисом капитализма, политической нестабильностью, массовыми протестными движениями, стихийными бедствиями, миграциями, экологическим кризисом, — но и с осмыслением развития техники, биотехнологического прогресса, виртуализации повседневности. Отчасти это было связано с невозможностью больших теорий справиться с созданием адекватной картины нового сложного мира. С другой стороны, постмодернистские рефлексии заявляли о несостоятельности самого понятия интеграционной теории, которая тяготеет к тотальности, а потому вступает в противоречие с "дефрагментированным" современным миром.

В гуманитарной мысли возникает точка зрения, согласно которой процессы, происходящие в данных сферах деятельности, кроме прочего, приводят к появлению так называемых "непокорных объектов исследований" (disobedient subjects) [1, 156]. Ева Доманская, польский историограф, приводит примеры таких объектов из собственной исследовательской практики. Она пишет о том, как интересуясь новыми технологиями захоронения и интервьюируя директоров похоронных домов в Калифорнии, встретила с явлением LifeGem, - камнем памяти, как его сейчас называют в Польше. Этот синтетический бриллиант, изготовленный из праха послужил в ее работе примером возникших отношений органическое/неорганическое. Как фиксирует исследовательница, в области сакрализации смерти, входящей в общий массив культурных практик, возникают новые отношения и связанные с ними вопросы о роли предметности.

В сфере эмпирических исследований наиболее проявились недостатки теоретических конструкций, которыми пытаются воспользоваться социальные ученые для интерпретации фиксируемых явлений. Пока теоретические построения продолжают совершенствоваться сами в себе и идет выяснение взаимоотношений между ними и парадигмами на метатеоретическом уровне, проблем особых не возникает. Как только речь заходит о вопросах сугубо практического характера либо эпистемологии описания изменений, фиксирования фактов, сразу возникает методологическая и практическая (методическая) неопределенность — неясно что какими средствами описывать.

Своеобразным ответом на возникшую ситуацию теоретической неопределенности стала французская актор-сетевая теория, крупнейшим представителем которой выступает философ и социолог науки, антрополог, профессор и вице-президент по науке Парижского института политических наук, Бруно Латур. Методологическими проблемами рассмотрения содержания и эвристических возможностей актор-сетевой теории и, в частности, творчеством самого Бруно Латура в последнее время занимались несколько ученых. Так, онтологическими аспектами теории заняты американский философ-метафизик, профессор

кафедры Американского университета в Каире Грэм Харман, а также русский историк и философ науки, доцент кафедры онтологии, логики и теории познания НИУ ВШЭ Ольга Столярова. В книге Грэма Хармана "Князь сетей. Бруно Латур и метафизика" [2] концептуальные средства, разработанные ученым, представляются в качестве предпосылок к возникновению новой онтологии и метафизики. Ольга Столярова посвятила Латуру серию статей, в которых проводится последовательная аналитика его конструктивистских идей [3]. Вклад актор-сетевой теории в современную социологическую концептуализацию вещи, а также социологию повседневности исследует русский социолог, кандидат социологических наук, научный сотрудник Института социологии РАН Виктор Вахштайн [4, 5, 6]. Имена отечественных исследователей автору не известны.

Объектом исследования данной статьи является актор-сетевая теоретическая ориентация, а, в частности, творчество её ведущего методолога Бруно Латура

Предметом рассмотрения являются вопросы, связанные с особенностями методологических аспектов актор-сетевой теоретической ориентации.

Содержание. Основоположниками актор-сетевой теории (Actor-Network Theory, ANT) кроме Бруно Латура являются также французский экономист, социолог, профессор социологии в парижской Высшей горной школе, Мишель Каллон и британский социолог науки и техники, профессор Ланкастерского университета Джон Ло. ANT конституируется в непосредственной связи с практикой исследования деятельности научных лабораторий в рамках междисциплинарной области «исследований науки и технологии» (Science and Technology Studies, STS). STS – это инициатива социальных ученых – философов, историков, социологов. От прежних исследований науки STS отличается тем, что вместо традиционных схем опроса, социологи и антропологи поселились среди ученых, непосредственно изучая лабораторную жизнь. Результатами такого исследования стало не то, что ученые хотели бы рассказать внешнему миру, а описание того, что они действительно делали в лабораториях. Тогда оказалось, что в лаборатории занимаются производством знания, не только тратя время и усилия на испытание природы, но во многом расходуя его и на другие прагматические операции — по конструированию площадок и аппаратуры для опытов, по поиску грантов и внешних сетей поддержки среди военных, финансистов и публики, по участию в конкурсах, по организации тестирования и внедрения результатов во внешнем мире.

В интеллектуальном проблемном поле STS сегодня развернуто множество полемических дискуссий. Оппонентами теоретиков актор-сетевой теории выступают Пьер Бурдьё и его последователи, методологию исследовательской практики которых Бруно Латур относит к мейнстриму современной социологии, — социальному конструктивизму, собирательно обозначенному им как «социология социального». С другой стороны, существует не менее острая полемика сторонников «объективной» науки или натуралистов (с которыми Бруно Латур также радикально расходится) с «релятивистами», получившая название «научных войн». Она свидетельствует о жесткой конфронтации между классическими моделями научной рациональности и «антисциентизмом» современных исследователей, настаивающих на изменчивости и относительности научных истин. Что касается позиции теоретиков ANT, то они стоят на конструктивистских принципах, однако предлагают иную интерпретацию конструктивизма. На смену социальному конструктивизму в работах Латура приходит конструктивизм, который Виктор Вахштайн предложил называть «реципрокным» [4, 103]: материальное и социальное находятся в процессе непрерывного взаимного конструирования. Это предложение «симметричного» подхода в рассмотрении взаимосвязи и взаимозависимости материального и социального, что составляет по словам Грэма Хармана, — принцип их взаимной «нередуцируемости», должны упразднить основные концептуальные недостатки, присущие сейчас социальному конструктивизму. Ими, как считает Латур, являются и конструктивистская метафора субъектности, и концептуализация самого действия, и осмысление в них роли предметности и материальности. Эти построения оказываются слишком оторваны от обыденной практики и поэтому не учитывают вещественности условий, в которых производится действие, особенностей поведения материалов, влияниях других акторов на возникновение и опосредование проектного замысла. «В конструктивизме интересно именно отрицание того, что на первый взгляд содержит в себе данное понятие — говорит Латур [7, 371]. — Не существует такого производителя, создателя или конструктора, о котором можно было бы утверждать, что он властвует над материей. Обнаруживаемая здесь неопределенность охватывает и то, что строится, и того, кто ответственен за неожиданное возникновение новых свойств подручных материалов.»

В статье «Когда вещи дают сдачи: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки» [8] Латур задается вопросом: насколько изменится обычный предмет

социальных наук, если они займутся природными феноменами? Такой опыт с точки зрения ученого должен иметь своим следствием не только ревизию предмета и задач социологии, но также закономерную постановку вопроса о новом значении фундаментальных понятий «общественное» и «наука». Применение исследовательских стратегий своих оппонентов, социальных конструктивистов, Латур видит ограниченным только гуманитарной сферой, исторически размежевавшейся с областью исследований естественных наук. Проводя последовательную критику данных подходов, которые либо игнорируют материальность объектов, либо осуществляют их редукцию к смысловой составляющей, ученый говорит о том, что STS обнаружили их несостоятельность в концептуализации природы научных фактов. Причиной этого явилась внутренняя логическая невозможность критической теории привести все здание науки к социальной конструкции, ведь тогда обрушилась бы и сама претензия наук об обществе быть науками в строгом смысле этого слова. Следствием же стала дальнейшая невозможность сводить объектность к только смыслу или принципиальное исключение операции замены, признание за объектами их «уникальной достаточности» [8, 112]. STS сделали очевидным, что социология либо должна ограничиться интерпретационными рамками, затрагивающими только акторов, наделенных интенциональностью, волей, способностью рационального выбора, т.е. только субъективной стороной жизни ученых, либо произвести ревизию самого «социального».

Здесь прочитывается более широкая тенденция к синкретичности научного познания, переходу от междисциплинарных проектов к трансдисциплинарности подходов с одновременным признанием отсутствия исторически сформированного субъекта, востребующего подобное знание. Эти процессы происходят на фоне общей невротической обеспокоенности самим проектом научного познания, поменявшего свои роль и место в жизни цивилизации (особенно западной). Вячеслав Степин, философ и организатор науки, также указывает на формирование особого, «постнеклассического», типа научного познания [9]. Речь идет о принципиально иной перспективе, подразумевающей включенность человека как составного компонента в «соразмерный» ему целостный мировой процесс. Такое сотворчество человека и природы, становящееся предметом пристального внимания науки, позволяет говорить о смерти субъекта «старого образца», чьи характеристики были сформулированы «от противного» - за счет жесткого противопоставления нечеловеческому миру.

Признанием «уникальной достаточности» объектов ANT связана концептуальной нитью со специфичным для философии середины и конца XX века призывом «к вещам». «Он выражает заинтересованность в онтологии и обращении к «докантовским способам мышления», когда философия, тесно связанная с естественной наукой, спрашивала не столько о том, как субъект познает мир, сколько о том, как этот мир устроен, — утверждает Ольга Столярова. — Было бы неверно трактовать апелляцию «к вещам» в духе возврата к «наивному объективизму» или физикалистскому редукционизму. Новизну «постсовременных» стратегий следует, видимо, искать именно в переосмыслении понятия «объект» [3]. Важным элементом актор-сетевой методологии является наделение материальных объектов агентностью, что позволяет Латуру разрушить основной стереотип старого социологического мышления – дихотомическое представление о непересекающихся предметных областях естественных и социальных наук. Здесь он полемизирует с существующими в социальной теории интерпретациями артефактов как либо невидимого инструментария, либо пассивно оформляющего повседневные практики реквизита, либо проекционного экрана, отражающего смысл этих практик. «Артефакты не отражают общество так, словно отраженное общество пребывало в каком-то ином месте и состояло из какой-то иной материи, — говорит Латур. — Они в значительной мере представляют собой то самое вещество, из которого складывается социальность» [8, 350].

Интеллектуальный пафос актор-сетевой теории направлен на введение материальности фактов в горизонты социологического рассмотрения, признание объектов непосредственными ингредиентами и деятелями общественного порядка. Соответственно, одной из практических задач ANT является разработка методологических средств исследования и концептуализации самой природы вещи, подробное описание которых выходит за прагматику данной статьи. Стоит лишь отметить, что, несмотря на заявленный отрыв от всей классической традиции, положения ANT находятся в тесной идейной и полемической связи с трудами как современных авторов, так и предшественников. В социологической теории проблематикой вещиности занимались Георг Зиммель в рамках заявленной им формальной социологии, классик социологии повседневности Ирвинг Гофман, чья теория фрейм-анализа генеалогически связана с "социальной геометрией" Зиммеля, а также создатель этнометодологии Гарольд Гарфинкель.

Итак, методологические новации АНТ следуют тенденциям «поворота к материальности», — особого стиля социологического теоретизирования, в фокусе которого находится проблематика вещиности, материальности, произведенности. Но для Бруно Латура такой поворот чреват не только возникновением ряда новых возможностей теоретизирования. Обращение к «вещности» в актор-сетевой теории имеет и иную прагматику: как способ конституирования общего мира оно носит политический характер. Социальные науки, с точки зрения ученого, должны стать инструментами активного преобразования и общества, и мышления. В конце XIX века, как считает Латур, возникла потребность в упрощении политических процессов в результате многолетних гражданских войн и революционной борьбы. Эта потребность сказалась на формировании общественных наук. В законодательной роли науки Латур видит реализацию мечты об упрощении политики: вместо беспокойной политической арены, законодательная функция предполагает идею существования уже готового «общества» и необходимость исследования его устройства. Процесс создания общности открытыми политическими методами превращается в задачу скрытой социальной инженерии и управления с использованием знания о невидимых структурах и закономерностях. Здесь прослеживается родственность идеям Мишеля Фуко, еще более радикально подходившему к вопросу возникновению гуманитарных наук, а также Жака Рансьера, в своей теории различившему политическое и полицейское [10, 99-111]. «Полицейское» Рансьера — нормативный фундамент, осуществляющий дискурс власти и регулирующий основы отношений в обществе. «Политическое» находится в непрерывном становлении, как непрестанное утверждение идей равенства. Для Мишеля Фуко, чья методология исследования власти, неразрывно связывает ее с производством знания, возникновение социальных наук, как известно из «Рождения клиники» [11], служит следующему витку порабощения человека в переходе от наказания тела к наказанию души. В идее «общества», объясняющей реальность и поведение людей вмешательством социальных сил, манипулирующих агентами без их ведома, из которой строятся все дальнейшие гипотезы, Латур видит введение и утверждение в социологии декларативно изгнанной из нее метафизики, против превращения которой в универсальную модель интерпретации он выступает. В формуле социальных конструктивистов, идущей еще от Дюркгейма, — объяснять социальное социальным, — Латур находит методологическую деформацию. Общество, как считает теоретик, не может рассматриваться как скрытый источник причинности, которым можно объяснить существование и устойчивость какого-то другого действия или поведения. Общество само должно быть объяснено.

Упрощение политики заменой политической функции законодательной, согласно Латуру, производилось в социальных науках по образцу естественно-научных подходов или по ставшему классическим в эпоху просвещения представлению об «объективности» и всеобщности научных истин о природе. Размежевание гуманитарных и естественно-научных дисциплин, как и возникновение стереотипов-коллекторов «общество» — «природа» Латур связывает с учением о дихотомии первичных и вторичных качеств, особо отчетливо разработанным философами в XVII-XVIII веках (Роберт Бойль, Джон Локк). Оно явилось непосредственным следствием атомистического, механистического миропонимания. Первичные качества — не только «объективные» свойства материальных тел, определяющие действительную ткань природы, они принадлежат всеобщему единому миру, — «природе», привелигированным доступом к изучению которой обладают ученые. Вторичные качества, являясь «субъективными» ощущениями и не совпадая со свойствами «внешних» объектов, определяют лишь способ, посредством которого люди репрезентируют мир. В своей книге «Нового времени не было» [12] Латур пытается показать, насколько зависимым от данной дихотомии, рожденной модернистским мироощущением, оказалось дальнейшее развитие философской мысли. Что касается социальных наук, то универсализм, которым наделялись единая «природа» и ее законы в естественных науках был спроецирован в конце XIX века на идею «общества». Сейчас интервенция материальной природы факта в горизонты гуманитарного рассмотрения и обращение к «вещности», отрицающее идею их замещения и редукции к смыслу, способно, согласно Латуру, привести к другой модели политики, как и к другим моделям научного знания. «Вещи обладают специфическим свойством неделимости на первичные и вторичные качества, пишет Бруно Латур. — Они слишком реальны, чтобы быть представлениями, и слишком спорны, неопределенны, собирательны, изменчивы, вызывающи, чтобы играть роль неизменных, застывших, скучных первичных качеств, которыми раз и навсегда оснащен универсум» [8, 357]. Так «поворот к материальному» в актор-сетевой теории приобретает политическое измерение. В полагании необходимости конструирования общего мира и отрицании идеи готового общества, АНТ расходится как с модернизмом, отвергшим, по словам Латура, поступательное созидание общего мира, поскольку считал природу и

общество уже заранее предсуществующими в своей внеположности любой частности, так и с постмодернизмом, не желающим в принципе искать общий мир.

Анализируя данные STS, Латур показывает, что представление социальных ученых об «объективности» исследовательской лабораторной практики ученых естественников и дальнейшем опосредовании ее результатов, строится на неверном восприятии объектов испытания как пассивных, покорных эмпирическому изучению. По мысли Латура, если природные объекты не требуют лишения их способности воздействия на результаты эксперимента, то не потому, что они полностью подчиняются ученым, а, напротив, потому, что совершенно безразличны как к их гипотезам, так и к протоколам эксперимента, будучи самостоятельными акантами исследовательской ситуации и участвуя в формировании гораздо более сложных систем распределения лабораторных отношений, нежели простое субъект-объектное противопоставление. Ни один ученый не сможет заявить, что объекты полностью управляемы, имея неоднократный опыт их сопротивления контролю и срыву планов. «Что общественные науки могли бы делать вместе с естественными — это представлять самим людям вещи со всеми их последствиями и неясностями», — говорит Бруно Латур [8, 358]. Парадоксальность того конструктивизма, на котором он настаивает и который последовательно проводит, одновременно полемизируя и с теоретиками социального конструктивизма, и со сторонниками «объективной науки», состоит в создании условий для сопротивления объекта — в этом и состоит композиционирование: «Говоря языком практикующих исследователей: факты становятся независимыми от действий ученых именно потому, что ученые работают и работают хорошо» [7, 375]. Конструктивистская ориентация актор-сетевой теории, таким образом, оказывается неразрывно связана с ее политическим намерением, требующим постоянного усилия по конституированию общего мира.

Выводы. Вышеизложенное можно резюмировать следующим образом:

— особенности методологических аспектов актор-сетевой теоретической ориентации Бруно Латура определяются социологической рефлексией, предпринятой на метатеоретическом уровне абстракции. Конструктивизм, политическая программа и «поворот к материальному» заявляются в качестве необходимых требований к построению концептуального аппарата ANT. Эти требования последовательно осуществляются затем в концептуализациях субъектности, действия, взаимодействия, объектности, материальности;

— метатеоретический уровень позволяет в рамках ANT дать новые определения фундаментальным понятиям «общественное» и «наука», иначе говоря, осуществить ревизию задач, целей и предмета социальных наук. Под «общественным» предлагается понимать не субстанцию, не сферу реальности (противоположную естественному, техническому или экономическому), а способ связывания вместе гетерогенных узлов, «способ превращения сущностей одного типа в другой» [8, 350]. Под «научным» в социальных науках предлагается понимать не описание уже имеющихся скрытых закономерностей, а изучение множественных стратегий и способов задания связностей, построения пространств и объектов.

Дальнейшее направление исследований

С точки зрения оценки эвристического потенциала актор-сетевой ориентации можно констатировать следующее:

— ANT является серьезной заявкой на преодоление нигилизма постмодернистских воззрений о невозможности создания фундаментального теоретического знания, способного предложить целостную картину современного мира. Актор-сетевая ориентация, будучи сходной с постмодернистскими теориями в отрицании любого универсализма и тотальности описаний, настаивает на необходимости поиска новых оснований, аксиоматики, логики и оптики социальных дисциплин;

— Бруно Латур и другие теоретики ANT, отталкиваясь от проблемы развеществления мира в социологических интерпретациях, уходят от прямой критики самого научного знания, осуществляя попытку реанимирования и обновления проекта научного познания, реорганизации всего социологического знания. Их целью является утверждение в дискурсе социальных наук идей материальности вещи, объект-центричной социальности;

— заявленный теоретиками ANT и их единомышленниками «поворот к материальному» предлагает ряд принципиально новых средств концептуализации. В этом состоит его ценность для современной социологической теории. Несмотря на то, что при более детальном рассмотрении теоретические успехи на этом поприще могут оказаться скромными, поворот к материальному способен оказать существенное влияние на словарь дисциплины, открывая новые горизонты социологического воображения.

Література

1. Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Є. Доманська. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
2. Harman G. Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics / G. Harman. – Melbourne: ge.press, 2009. – 247 p.
3. Столярова О. Социальный конструктивизм: онтологический поворот / Вестник МГУ, Сер. «Философия», 2003, № 3
4. Вахштайн В. Возвращение материального. Пространства, сети, потоки в акторно-сетевой теории / Социологическая теория: история, современность, перспективы / Под ред. А. Ф. Филиппова. – СПб.: Владимир Даль, 2007. С. 489–523
5. Вахштайн В. Джон Ло: социология между семиотикой и топологией / «Социологическое обозрение», 2006, №1
6. Социология вещей. Сборник статей / Под ред. Вахштайна. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 392 с.
7. Латур Б. Надежды конструктивизма / Социология вещей. Сборник статей / Под ред. Вахштайна. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. С. 365–390
8. Латур Б. Когда вещи дают отпор: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки / Социология вещей. Сборник статей / Под ред. Вахштайна. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. С. 342–365
9. Степин В.С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. С. 641-697
10. Рансьер Ж. На краю политического / Ж. Рансьер. – Пер. с франц. Б.М. Скуратова. – М.: Праксис, 2006. – 240 с.
11. Фуко М. Рождение клиники / М. Фуко. – М.: Смысл, 1998. – 310 с.
12. Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Пер. с франц. Д.Я. Калугина. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С. Петербурге, 2006. – 240 с.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕОЛОГІЇ ТОП-МЕНЕДЖЕРІВ ВЕЛИКОГО БІЗНЕСУ (ОГЛЯД ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Рахманов О.А.

кандидат соціологічних наук

доцент кафедри політології і соціології

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Стаття присвячена аналізу теоретико-прикладних досліджень ідеології топ-менеджерів у процесі розвитку капіталізму. В роботі розглянуто формування та розвиток менеджеральної ідеології. Ця ідеологія представляє топ-менеджера як організатора економічного процесу, який приносить користь усьому суспільству. Ключовими цінностями вищих управлінців є кар'єрний ріст по ієрархічній драбині. Це виробляє своєрідну етику соціабельності, коли ціняться людські відносини в процесі виробництва, узгодження своїх рішень з колегами, стриманість та скромність.

Статья посвящена анализу теоретико-прикладных исследований идеологии топ-менеджеров в процессе развития капитализма. В работе рассмотрено формирование и развитие менеджеральной идеологии. Эта идеология представляет топ-менеджера как организатора экономического процесса, который приносит пользу всему обществу. Ключевыми ценностями высших управленцев является карьерный рост по иерархической лестнице. Это формирует своеобразную этику социабельности, когда ценятся человеческие отношения в процессе производства, согласования своих решений с коллегами, сдержанность и скромность.

This article analyzes the theoretical and applied research of ideology of top managers in the development of capitalism. We consider the formation and development of 'managerial ideology'. This ideology shows a top manager as an organizer of the economic process that benefits society as a whole. The key values of CEOs have careers in the hierarchy. This produces a kind of ethics of sociability as valued human relations in the production process, coordinate their decisions with colleagues, restraint and modesty.

Ключові слова: топ-менеджери, власники, менеджеральна ідеологія, цінності.

Однією з важливих віх розвитку сучасного капіталізму є перехід контролю над великими корпораціями від розпорошених власників до топ-менеджерів великого бізнесу – т.з. «менеджеральна революція». Ефективність сучасних економік пов'язане саме з цим прошарком, представники якого за своєю сутністю є активною соціальною силою, здатною енергійно освоювати і розвивати виробництво. Враховуючи той факт, що великі власники України з часом змушені будуть вдатися до корпоративного управління своїми активами, огляд теоретико-прикладних досліджень становлення соціальної верстви топ-менеджерів великих корпорацій в країнах Заходу є вкрай важливим та актуальним.

Суб'єктність певного соціального прошарку потребує ідеологічного обґрунтування діяльності його представників, оскільки визнання їхньої суспільної користі дозволяє посісти належне місце у соціальній структурі суспільства. У цьому сенсі ідеологія певної соціальної верстви є системою ідей і поглядів, які концентровано відображають суспільне життя у масовій свідомості крізь призму своїх, класових інтересів. Крім цього, ідеологію підживлюють ціннісні переконання щодо важливості особисто для людини деякого об'єкту, явища або стану в якості мети життєдіяльності для певного кола ситуацій. Адже взявши під контроль управління великими корпораціями найрозвинутіших економік світу, топ-менеджери вимушені були ідеологічно оформити свої претензії на керівну роль у суспільстві та обґрунтувати свої класові інтереси як суспільні.

Оскільки функціонування ринкових відносин в Україні має не досить тривалу традицію і вітчизняні власники великого капіталу лише недавно почали залучати найманих топ-менеджерів до управління своїми активами, у сучасній українській науковій літературі недостатньо повно розкрито проблему ідеології вищих управлінців. Таким чином, існує потреба в аналізі класових та світоглядних переконань особливого сегменту найманих працівників на ринку праці розвинутих капіталістичних країн. Метою цієї статті є аналіз теоретико-прикладних досліджень ідеології топ-менеджерів у процесі розвитку капіталізму. Реалізація мети вимагала виконання таких завдань: 1) проаналізувати формування та розвиток менеджеральної ідеології в країнах Заходу; 2) виявити чинники та механізми формування менеджеральної свідомості; 3) з'ясувати національні особливості в ідеології бізнесу.

На основі аналізу процесів, що проходили в американській економіці в 1920-х роках, А.Берлі і Г.Мінз у своїй знаменитій роботі «Сучасна корпорація і приватна власність» зафіксували зміни в структурі економічної влади у великих корпораціях: процеси розосередження володіння акціями спричинили відокремлення власності та контролю, а саме володіння багатством корпорації і контроль над ним все меншою мірою зосереджувався в одних руках [1]. Індивідуальні приватні власники поступалися топ-менеджерам контролем над управлінням виробничим капіталом та владою прийняття стратегічних рішень. Ці зміни стали визначальними для суспільного розвитку капіталізму і дали підстави проголосити «менеджеральну революцію». Основною діючою особою цієї революції А.Берлі і Г.Мінз проголосили швидкозростаючий прошарок топ-менеджерів, які не мали власності в підконтрольних ними корпораціях, але в силу свого адміністративного становища зосереджували владу над ними. Одною з найважливіших тез, висунутих Берлі і Мінзом, було уявлення, що розпорощення акціонерної власності і відповідне послаблення контролю над корпораціями з боку акціонерів призведе до виникнення і розвитку нової економічної еліти, яка перетвориться в суто нейтральну технократію і вирізнятиметься більшою соціальною відповідальністю.

Пізніше А.Берлі у своїх індивідуальних роботах стверджував, що їхнє з Г.Мінзом припущення справдилося. У своїй роботі «Капіталістична революція ХХ століття» Берлі зазначив, що в особі менеджерів дійсно виникла соціально відповідальна еліта [2]. А вже в іншій роботі – «Влада без власності. Нові розробки в американській політекономії», А.Берлі звертає увагу на особливості поведінки менеджерів, вводячи в науковий оборот поняття «корпоративна совість» та «суспільна згода». На його думку, до таких традиційних детермінантів, як конкуренція і прагнення до прибутку, які визначали у минулому економічну владу власника, котрий був одночасно управителем, додалися чинники «корпоративної совісті» та «суспільної згоди» [3, 87–93]. Саме ці нові чинники стали визначальними у набутті економічної влади сучасними менеджерами. Берлі вважає, що виникнення «корпоративної совісті» застерігає менеджмент від соціальної безвідповідальності і егоїстичних дій, а в «суспільній згоді» він бачить певного «остаточного арбітра легітимності» дій менеджменту, який реалізує свою економічну владу [3, III]. Тобто прагнення менеджерів до «суспільної згоди» свідчить про підпорядкованість їхньої діяльності громадській думці.

У подальшому оцінка ідеології та цінностей верстви топ-менеджерів втілювалася у двох протилежних теоріях, які характеризували посилення ролі вищих управлінь у суспільстві. Одна з них проголошувала менеджерів як соціальний прошарок, який діє і функціонує у суспільних інтересах. Натомість інша теорія розглядала менеджерів як егоїстичну силу, яка діє у своїх особистих інтересах. Не володіючи власністю та маючи тісних зв'язків з компанією, менеджери вільно переходять з однієї сфери діяльності до іншої, не думаючи про інтереси бізнесу, а лише про свою індивідуальну кар'єру.

Зміни у взаємовідносинах між корпораціями та суспільством зумовили розвиток концепції соціальної відповідальності бізнесу, яка набула популярності у 1950-х роках та поширювалася в міру того, як корпорації ставали масштабнішими і потужнішими. Ключовою тезою цієї концепції стало теоретизування щодо усупільнення ролі топ-менеджерів. Зокрема, в 1953 році була опублікована в 1953 р. книга американського економіста Г.Боуена «Соціальна відповідальність бізнесмена», де було сформульовано доктрину соціальної відповідальності як обов'язок бізнесменів проводити таку діяльність і такі рішення, які б відповідали цілям, цінностям та інтересам демократичного суспільства [4]. Як зазначає Т.Плакасов, вплив корпоративної соціальної відповідальності на фінансові показники, що характеризують ефективність діяльності комерційної організації, носить суперечливий характер. Тим не менше, дослідження показують, що динаміка дій, пов'язаних з корпоративною соціальною відповідальністю, значно корелює з динамікою найважливіших фінансових показників. З плином часу зафіксовано також збільшення як коефіцієнту кореляції між фінансовими і соціально-етичними змінними, так і надійність моделі, яка описує їх взаємозв'язок [5].

В роботі американських вчених Ф.Саттона, С.Харріса, К.Кейсена і Д.Тобіна «Кредо американського бізнесу» підкреслюються відмінності між двома ідеологічними версіями підприємницької ідеології – «класичною» і «менеджеральною». Для «класичної» версії характерні виразні акценти на таких елементах, як власність, конкуренція, децентралізація господарювання, ринкова регуляція попиту і пропозиції, вільний, неконтрольований розвиток економіки. Натомість «менеджеральна» версія звертає увагу на особу менеджера як організатора економічного процесу, людину, завдяки якій успішне функціонування економіки приносить користь усьому суспільству [6, 34].

У цей час починають розвиватися основи ідеології корпоративних етичних цінностей. В 1960-х роках низка економістів – У.Бомол, Р.Марріс, Дж.Монсен, Е.Даунс, Дж.Гелбрейт –

висунули положення про відмінність цілей власників і менеджерів. Якщо перші орієнтуються на негайні дивіденди, то другі спрямовані на політику асигнування отриманих прибутків на капіталовкладення заради забезпечення високих дивідендів в майбутньому. Крім цього, менеджери зацікавлені в максимізації росту корпорації, об'єму її продажів. Втім, існують міжконтинентальні відмінності щодо цього питання. В США система фінансових стимулів, включаючи бонуси в акціях та опціони, побудована таким чином, що дохід менеджерів в основному залежить від прибутків корпорації. Натомість в Західній Європі такої тісної залежності немає.

Власне, в особистому плані мотив прибутку має дещо інший характер у менеджерів, оскільки джерелом доходів менеджерів більшою мірою є ієрархічні позиції в компанії, ніж особисте багатство. Саме це стало ключовою детермінантою формування особливої системи цінностей менеджерів. Зі зміною організації капіталістичного виробництва сформувалася нова, менеджеральна ідеологія. Топ-менеджери, які очолюють великі компанії, роблять кар'єру всередині формальної організації, а не добиваються успіху шляхом індивідуального підприємництва. Їхня свідомість формується завдяки просуванню по ієрархічній драбині, а не за умов ринкової стихії. Якщо підприємець торує власний шлях, то менеджер йде вже наявним шляхом. Це виробляє своєрідну етику узгодження, залучення до колективу корпорації, створює основи своєрідної корпоративної поведінки. Все це сприяє бюрократизації процесу прийняття рішень.

Водночас, своє занурення у справу менеджери пояснюють служінням суспільству. Менеджеральна ідеологія стверджує, що економічне зростання збільшує суспільну задоволеність і є основою людського благополуччя. Відповідно цій ідеології ринок, конкуренція, прибуток забезпечують соціальну справедливість та зростання соціальних стандартів життя населення, оскільки є двигуном економічного розвитку. Ідеологія концепції соціальної відповідальності стверджує визнання бізнесом своєї соціальної функції, своєї участі в покращенні соціального середовища.

Релігія як соціальний інститут упродовж тисячоліть встановлювала морально-етичні межі та духовні стимули поведінки в економічному житті. Увага до конфесійних особливостей основних гілок християнства дала змогу М.Веберу обґрунтувати концепцію впливу протестантської етики на розвиток капіталізму на Заході. У подальшому економічне відставання непротестантських суспільств пояснювалося переважно відсутністю релігійно-етичних передумов розвитку капіталістичних відносин. М.Вебер спробував пояснити, чому підприємець на ранніх стадіях розвитку капіталізму розцінював суто діловий успіх як ознаку обраності, як знак всевишнього благовоління, як підтвердження його долі [7]. Саме за допомогою конструкції Вебера Е.Вінтер спробував прослідкувати витоки менеджеральної ідеології бізнесу. Догмати протестантизму (концепція присуду долі, праця-покликання, критерії визначення обраності) сформували в процесі «вибіркової схожості» економічний раціоналізм підприємців, їхнє самозречення заради справи і ставлення до професії як до покликання. Відтак Вінтер ставить питання: чим же породжені найбільш важливі елементи менеджеральної ідеології – людські відносини в процесі виробництва (замість економічного раціоналізму), стриманість, скромність «мирського» життя (замість повної аскези) і праця, професія як засіб самовираження, самозадоволення (замість праці-покликання) [8].

Насамперед Е.Вінтер вбачає відмінності в характері отримання прибутку. За умов менеджеральної революції забезпечення прибутку перестає бути самодостатньою проблемою, оскільки технічні, фінансові та ринкові позиції великої корпорації настільки міцні, що вони автоматично самовідтворюють економічний успіх, незалежно від того, хто входить у менеджеральну команду. Отже, зовсім не прибуток є адекватним мірилом успіху та якостей менеджера як керівника. У фокусі повсякденних турбот менеджера насамперед знаходяться проблеми управління та координації, і, відповідно, на передній план виходять ті принципи, які обґрунтовують авторитет керівника компанії. Тому на зміну принципів підприємницького економічного раціоналізму, які сповідували бізнесмени-власники, прийшло уявлення про менеджера як майстерного організатора спільних зусиль усього колективу [8, 1139]. Економічний раціоналізм витіснили цінності, пов'язані з умінням менеджера керувати, контролювати міжособистісні відносини у компанії.

На зміну доктрині «мирського аскетизму» прийшла доктрина «мирської скромності», яка також проповідує самовідречення від певних благ. Однак на відміну від класичного утримання веберівського підприємця від життєвих благ і тринькання накопиченого багатства, сучасна доктрина закликає менеджера утриматися від будь-яких претензій на суто персональні заслуги у звершеннях усієї корпорації. Менеджер не повинен претендувати на лаври героя, не може стверджувати, що успіх корпорації зумовлений його індивідуальними якостями, здібностями чи талантом, оскільки такі претензії ставлять під сумнів працю інших

працівників корпорації [8, 1142–1143]. Саме усвідомлення менеджером того, що розквіт його здібностей залежить від організації і її членів стало основою менеджеральної ідеології.

Інший елемент менеджеральної ідеології – ставлення до праці, мотивування трудової діяльності, обґрунтування вибору певної професії – також набув суттєвих змін. На відміну від класичних інтерпретацій, коли прагнення займатися бізнесом визначалося долею та обов'язком людини перед богом, потяг до певної професії визначається передусім тим, що ця робота може принести радість, відчуття задоволеності та самоактуалізації. Саме в результаті індивідуальних прагнень особистість набуває професії менеджера, а не під впливом етичних обов'язків. При цьому проходить подвійний процес – ідентифікації та адаптації менеджера рамках своєї діяльності. Менеджер або сприймає цілі та завдання корпорації як свої власні, тобто ідентифікуючи їх, або ж максимально наближає, пристосовує цілі корпорації до власних потреб, тобто адаптує їх. В обох випадках задоволення приносить та робота, завдяки якій менеджер досягає найбільшого злиття своїх індивідуальних устремлінь з цілями фірми. Таким чином, менеджеральна ідеологія інтерпретує задоволеність роботою як досягнення індивідуального процвітання через забезпечення процвітання корпорації. Корпорація і менеджер стають ніби співучасниками створення взаємного блага – співучасниками створення блага менеджера (в процесі ідентифікації цілей) і блага корпорації (в процесі адаптації цілей) [8, 1144–1145].

На думку Е.Вінтера, виникає потреба в нових релігійних імперативах, які б санкціонували менеджеральну діяльність. Такою релігією може стати неопротестантизм як можлива платформа менеджеральної ідеології. Центральною доктриною неопротестантизму Вінтер вбачав концепцію взаємозв'язку людини і люблячого бога у створенні ними спільного блага, оскільки неопротестантська етика, на відміну від попередньої – протестантської, розглядає бога і людину як щось співмірне, щось взаємозалежне, як співтворців спільного блага. Саме ідея співробітництва, взаємозалежності, любові до ближнього в процесі творення спільного блага може, на думку Вінтера, стати об'єктом «вибіркової схожості» ідеології менеджерів. Співучасники створення спільного блага – людина і бог, надзвичайно «схожі» з співучасниками виробничого процесу – менеджером і робітником корпорації. Менеджер, який увірував у доктрину взаємозв'язку людини і бога, повинен увірувати в те, що у своїх буденних відносинах з підлеглою йому організацією він уподібнюється богу. Відтак прагнення до вдосконалення в управлінні та координації спільних зусиль подібно прагненню до божественної досконалості. В неопротестантизмі богоприйнятна поведінка менеджера – це орієнтація своїх підлеглих на успішне виконання планів корпорації [8, 1148–1149].

Зрештою, емпіричні дослідження цієї проблеми в цілому підтвердили тезу про поширення у бізнесовому середовищі цінностей соціальної відповідальності. Так, Т.Ніколс опитав 65 великих бізнесменів (36 директорів правління і 27 топ-менеджерів). Для цього було запропоновано вибрати найбільш тотожне їхнім переконанням ідеологічне твердження. Альтернативні твердження щодо оцінки бізнесменами цілей і завдань промислових корпорацій виглядали наступним чином: 1) корпорації існують задля однієї цілі – для задоволення потреб підприємців та акціонерів у прибутках. Менеджери не повинні і не можуть пов'язувати свою діяльність з вирішення соціальних і моральних проблем суспільства, оскільки зрештою це підірве економіку країни та добробут кожного громадянина; 2) керівництво корпорації, турбуючись за прибуток акціонерів, чинить неетично. Корпорація є соціальним інститутом, який існує задля збільшення добробуту усього суспільства. Підприємець повинен бути арбітром, який вирішує соціальні та економічні проблеми працівників, споживачів, акціонерів як на місцевому рівні, так і на загальнонаціональному; 3) прибуток – це єдиний сенс підприємницької діяльності. Водночас заради дотримання довгострокових інтересів бізнесу корпорація повинна прагнути у своїй повсякденній діяльності до взаєморозуміння і співробітництва зі всіма людьми, які прямо чи побічно попадають у сферу її інтересів. Таким чином, вибір першого означав наявність традиціоналістських поглядів щодо розвитку корпорації, другого – прихильність до концепції соціальної відповідальності бізнесу, третього – прихильність до доктрини довготривалих інтересів бізнесу. Виявилось, що лише 10% опитаних бізнесменів вибрали тезу, яка відображала традиціоналістську, класичну ідеологію; у 57% випадків – доктрину пріоритету довготривалих інтересів бізнесу і в 32% випадків – ідеологію соціальної відповідальності [9, р. 254–255]. Характерним є те, що Ніколс не виявив суттєвих відмінностей між ідеологічними перевагами тих підприємців, батьки яких були бізнесменами, і тими, хто прийшов у бізнес з інших соціальних прошарків. Втім, Ніколс прийшов до висновку, що більшість опитаних ним підприємців у всіх обстежених компаніях не бачать суттєвої ідеологічної різниці між положеннями концепції довгострокових перспектив, довгострокових інтересів компанії, з одного боку, і концепції соціальної відповідальності бізнесу – з іншої.

Оскільки завжди існують національні особливості ідеології бізнесу, з часом почали проводити міжнародні порівняльні дослідження. Зокрема, було проведено порівняльне емпіричне дослідження цінностей менеджерів США, Росії, Японії та Китаю за методикою Ш.Шварца [10]. Методика Шварца побудована на основі розробленої класифікації цінностей, ключовим у якій є виділення певних вартісних індексів. Одними з таких категорій є ціннісні осі «Індивідуалізм/Колективізм», «Відкритість до змін/Збереження» та «Самоствердження/Турбота про людей і природу», які визначаються відповідями на низку відповідних запитань. Виявилось, що показники, які складають континуум «Індивідуалізм/Колективізм», показали, що середні бали індивідуалістичних цінностей (Влада, Досягнення, Гедонізм, Заохочення, Самовираження) виявилися значно вищими серед менеджерів США, ніж в управлінців решти країн. По мірі зниження середніх балів індивідуалістичних цінностей послідовно йдуть Росія, Японія і Китай. Водночас у китайських менеджерів виразніше зафіксовані колективістські цінності (Добррозичливість, Традиція, Згідність). Проте, показники Влади та Добррозичливості є цікавими тим, що їхні оцінки як і серед китайських менеджерів, так і серед американських менеджерів виявилися високими й істотно не відрізнялися один від одного.

Порівняльний аналіз оцінок менеджерами цінностей з континууму «Відкритість до змін/Збереження», як і у випадку з виміром «Індивідуалізм/Колективізм», виявив, що оцінки російських і японських менеджерів були розташовані значно нижче, ніж оцінки менеджерів США і значно вище оцінок китайських менеджерів. Проте, коли уважно подивитися на особливості цього виміру, то можна побачити різкий контраст між японськими і російськими менеджерами. Якщо за такими показниками виміру «Індивідуалізм/Колективізм», як Заохочення та Самовираження, між Росією і Японією не було ніяких істотних відмінностей, то за виміром «Відкритості до змін» та за двома з трьох показників «Збереження» значно відрізнялися. Щодо показників Традиції та Конформності оцінки менеджерів Росії були значно нижчими, ніж оцінки менеджерів Японії, в той же час стосовно показника Безпеки ці дві групи управлінців за своїми оцінками істотно не відрізнялися. Можна припустити, що певні тенденції пояснюються історичною ментальністю. Зокрема, серед російських менеджерів цінність Безпеки має низькі значення, оскільки ведення бізнесу в Росії передбачає часто тіньові схеми. Натомість, враховуючи культурну спадщину Японії на основі конфуціанської філософії, це не важко зрозуміти високий рівень прихильності японських менеджерів до цінностей Конформності та Традиції.

«Самоствердження/Турбота про людей і природу». Як і у випадку з континуумом «Індивідуалізм/Відкритість до змін», американські менеджери мали найвищі бали за виміром «Самоствердження». Тому, як і слід було очікувати, що американські менеджери виявилися найбільш сприйнятливими щодо самостійного підвищення. Однак, що цікаво, так це те, що вони також набрали відносно високі бали щодо ціннісного континууму «Турбота про людей і природу». Разом з тим, американські та російські менеджери більше схильні до цінностей «Самоствердження», ніж японські і китайські менеджери. Таким чином категорія «Турбота про людей і природу» цілком узгоджується з висновками про її зв'язок з цінностями колективізму та традиціоналізму. Таким чином було доведено, що існування якоїсь єдиної і глобальної системи цінностей вищих управлінців у цілому не простежується. Водночас, ментальні особливості кожної країни відображають не лише сформовані національні норми топ-менеджерів, але й фокусують увагу на прийнятних у певному суспільстві людських взаємин та різноманітних чинниках, які можуть визначати морально-етичні установки людини.

Зокрема, було досліджено, як етична ідеологія австралійських топ-менеджерів пов'язана з корпоративними етичними цінностями, релігію, статтю та віком [11]. В даному випадку етичні принципи розглядалися у вимірі філософії ідеалізму (вчинки людини повинні бути підпорядковані суспільним інтересам та не повинні шкодити благополуччю інших людей) та релятивізму (моральні принципи є відносними і суто особистісними імперативами; вони не можуть бути нав'язані іншим та стояти на шляху покращенню людських відносин). Згода чи незгода менеджерів з етичними принципами ідеалізму/релятивізму вимірювалася за шкалою Лайкерта. Так само корпоративні етичні цінності (згода чи незгода з неухильним дотриманням етичних норм у корпорації) вимірювалися за шкалою Лайкерта. Результати дослідження зафіксували значний негативний зв'язок підтримки менеджерами корпоративних етичних принципів з ідеологією релятивізму навіть після поправки на вік, натомість не виявлено зв'язку між корпоративними етичними принципами та ідеалізмом. Виявилось, що релігія була значно пов'язана з релятивізмом, а не ідеалізмом і корпоративними етичними цінностями, однак менеджери-християни є більш ідеалістичними, ніж інші. Аналіз виявив відсутність зв'язку між показниками етичних цінностей та показником статі. Показник віку

негативно пов'язаний з цінностями релятивізму, тобто чим старшими є менеджери, тим менше вони підтримують ідеологію релятивізму.

Отже, підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що у процесі розвитку корпоративного капіталізму була сформована менеджеральна ідеологія як прагнення узгодити свою діяльність із громадською думкою та інтересами суспільства. Було проголошено концепцію соціальної відповідальності, сутність якої полягає у визнанні бізнесом своєї функції у покращенні соціального середовища. Менеджеральна ідеологія представила вищого управлінця як організатора економічного процесу, який приносить користь усьому суспільству. Економічна складова менеджеральної ідеології полягає у капіталовкладенні отриманих прибутків заради забезпечення високих дивідендів у майбутньому. Менеджеральна свідомість формується завдяки просуванню по ієрархічній драбині, що виробляє своєрідну етику соціабельності, коли ціняться узгодження, залучення до колективу корпорації, людські відносини в процесі виробництва, стриманість, скромність, професія як засіб самовираження, самозадоволення. Водночас, емпіричні дослідження показують, що топ-менеджери подеколи не бачать суттєвої ідеологічної різниці між положеннями концепції довгострокових перспектив, довгострокових інтересів компанії, з одного боку, і концепції соціальної відповідальності бізнесу – з іншої. Крім цього, існують національні особливості в ідеології бізнесу, фокусуючи увагу на прийнятних у певному суспільстві людських взаємин та різноманітних чинниках.

Література

1. Berle A.A. The Modern Corporation and Private Property / A.A. Berle, G.C. Means. – New Brunswick, New Jersey : Transaction Publishers, 1991. – 380 p.
2. Berle A. The 20th century capitalist revolution / A. Berle. – N.Y.: Harcourt, Brace, 1954. – 192 p.
3. Berle A. Power without property. A new development in American political economy / A. Berle. – N.Y.: Harcourt, Brace, 1959. – 184 p.
4. Bowen H.R. Social Responsibilities of the Businessman / H.R. Bowen. – N.Y. : Harper and Borthers, 1953. – 276 p.
5. Плакасов Т.О. Эффективность инструментов корпоративной социальной ответственности : автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата экон. наук : специальность 08.00.05 (1) – экономика и управление народным хозяйством (менеджмент) / Тарас Олегович Плакасов. – М., 2012. – 22 с.
6. Sutton F.X. The American business creed / F.X. Sutton, S.E. Harris., C. Kaysen., J. Tobin]. – Cambridge, Mass. : Harvard univ. press, 1956. – 414 p.
7. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер; пер. з нім. О. Погорілого. – К. : Основи, 1994.– 261 с.
8. Winter J.A. Elective affinities between religious beliefs and ideologies of management in two eras / J.A. Winter // Amer. J. of sociology. – 1974. – Vol. 79, № 5. – P. 1134–1150.
9. Nichols T. Ownership, Control and Ideology, An Inquiry into Certain Aspects of Modern Business Ideology / T. Nichols. – London : George Allen and Unwin; 1969. – 272 p.
10. Ralston D.A. The impact of national culture and economic ideology on managerial work values : a study of the United States, Russia, Japan, and China / D.A. Ralston, D.H. Holt, R.H. Terpstra, Yu Kai-Cheng // Journal of international business studies. – 1997. – Vol. 28, № 1. – P. 177–207.
11. Fernando M. Ethical ideologies of senior Australian managers: an empirical study / M. Fernando, S. Dharmage, S. Almeida // Journal of Business Ethics. – 2008. – Vol. 82, Issue 1. – P. 145–155.

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТЕСТУВАННЯ ЯКОСТІ НАВЧАННЯ У КОНТЕКСТІ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ.

Павловський В.В.

кандидат філософських наук

доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи НТУУ «КПІ»

Герчанівський Д.Л.

магістрант кафедри політології, соціології та соціальної роботи НТУУ «КПІ»

В статті аналізується практичні методики тестового контролю успішності навчання студентів в рамках модульно-рейтингової системи. Особий акцент робиться на використанні комп'ютерних технологій, в частині – програмного продукту Moodle в тестовому контролі.

The article analyzes the process of organizing of the innovational controlling of students studying according to module rating system. Use of computer technologies, including Moodle, is accentuated.

Ключові слова: тестовий контроль, інноваційні технології, модульно-рейтингова система.

Актуальність дослідження проблеми застосування інноваційних технологій тестування якості навчання з гуманітарних дисциплін знайшла відображення у міністерських нормативних документах, рекомендаціях міжнародних організацій, матеріалах науково – практичних конференцій з цієї проблематики та наукових публікаціях, які пов'язані із застосуванням модульно-рейтингової системи оцінювання якості навчання.

Впровадження модульно-рейтингової системи як форми організації самостійної роботи студентів і контролю навчальної діяльності, активно впливає на зміну стереотипів здійснення навчального процесу у вищій школі застосовується в Україні. Модульно-рейтингова технологія навчання забезпечує мотивацію студентів до навчання за рахунок постійного контролю їх знань і вмінь, активізує роботу студентів протягом семестру, примушує студента працювати систематично і самостійно, суттєво змінює взаємовідносини між викладачем і студентом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, зокрема робіт О.М. Піхоти, А.З. Кіктенко, О.І. Розновець, Л.А. Волощук свідчить, що у науковій літературі не сформульовані та науково не обґрунтовані позиції різних авторів щодо методики тестування якості навчання студентів та впровадження комп'ютерних технологій оцінки результатів. Це обумовлено, по-перше, різними підходами до впровадження вимог Болонського процесу в навчальний процес, по-друге — неминучим зіткненням різних точок зору і наукових підходів до впровадження модульно-рейтингової системи у вищих навчальних закладах України.

Виклад основного матеріалу. Система бальної оцінки та рейтинг є інструментами комплексного оцінювання якості навчальної роботи студента з усіх засвоєних кредитних модулів та результативності його творчої діяльності на окремих етапах навчання.

Навчальний процес з дисципліни стає повністю відкритим для студентів та має гуманістичний характер, що дозволяє їм постійно контролювати свій рівень підготовки, вносити своєчасні корективи в навчальну роботу, обирати рівень навчання та спосіб одержання підсумкової оцінки з кожного кредитного модуля.

Досвід застосування кредитно – модульної та рейтингової системи в європейських та українських ВНЗ свідчить, що інноваційний підхід до контролю полягає не лише у комплексності, а й безперервності його протягом всього учбового року. Застосовуються різноманітні прогресивні і адаптовані технології контролю успішності студентів під час лекцій, семінарів, написання рефератів за допомогою тестів. У цілому інноваційні технології сприяють формуванню цілісної системи гуманітарної освіти у контексті Болонського процесу [1].

Тестування – це метод психологічної діагностики, який передбачає використання стандартизованих питань і завдань, що мають встановлену шкалу значень. Тест успішності, як різновид психологічних тестів, призначається для визначення рівня знань і вмінь, які здобуті студентом під час навчальної діяльності. Переважно це тести множинного вибору, групового застосування, мають бланкову форму. Критеріями використання тестів успішності слід вважати надійність застосування, валідність.

Важливе значення має вибір методів розроблення критеріально-орієнтованих тестів з навчальних дисциплін:

- групування завдань за рівнем складності та трьома рівнями засвоєння матеріалу ;
- складання блоків тестів, які відповідають змісту навчання;

- формулювання варіантів правильних та неправильних відповідей;
- встановлення критеріїв оцінювання результатів тестування закритими тестами;
- визначення тривалості виконання тестів різної довжини за кількістю контрольних запитань (K – 20, K – 45, K – 60, K – 90) ;
- визначення педагогічних вимог щодо змісту тестових завдань: правдоподібність, переконливість, довірливість, впевненість в об'єктивності;
- застосування комп'ютерної технології обробки результатів тестування.

Важливо також правильно визначити критерії оцінювання тестування за визначеною шкалою з врахуванням рівня складності питань, змісту запитань під час експрес - контролю, рубіжного та підсумкового контролю.

Критерії достовірності і надійності завдань тесту: відповідність кожного завдання змісту навчально-методичних матеріалів; відповідність стандарту навчальної та робочої навчальної програм щодо форм та методів навчання; дотримання вимог щодо контролю якості знань студентів з дисципліни; наявність дозволених довідників, названих в тексті [2].

Під час консультації викладачу необхідно чітко пояснити студентам умови тестування щодо розуміння питань, правильного вибору варіантів і виставлення відміток. Наприклад, потрібно надати такі рекомендації. Студентам потрібно уважно діяти і читати текст по кожному питанню та відповісти на них так: якщо відповідь на питання позитивна, то поставити знак "+", у графі варіантів відповідей, тобто а, б, в, або г, д, є. Відповідаючи на питання з списку, звертати особливу увагу на його ключові слова. Відповідь має бути узгоджена з цими словами. Рекомендувати для студентів: намагайтесь відповідати швидко на кожне питання; не марнуйте часу та витрачайте приблизно рівний проміжок часу на обдумування відповіді; якщо виникнуть труднощі з відповідями, то уявіть собі типові ситуації, в яких закладені умовно правильні відповіді.

У комп'ютеризованому класі результати обробляються за допомогою комп'ютера, у якому є спеціальна програма. Для обробки матеріалів контролю у звичній, не комп'ютеризованій аудиторії, на таблицю відповідей студентів накладається таблиця-калька з вірними відповідями і число збігів з правильними відповідями, заноситися в графу оцінок у «Таблиці відповідей».

Бліц-тести для поточного контролю проводяться наприкінці кожної лекції протягом 10 хвилин. На проміжний (модульний) контроль виділяється 15 хвилин на кожний модуль. На підсумковий контроль - 30 питань – виділяється 75 хвилин. Відповіді мають бути самостійними, тобто не передбачають обговорення і консультацій. Завершені роботи підтверджуються записами в бланках (у верхній частині бланку) особистими відомостями: П.І.Б, номер групи, термін заповнення тесту.

Тестові завдання мають форму питань різного змісту, які відповідають тематиці лекцій, семінарів, самостійної роботи, питань з самоконтролю та інших навчальних завдань з гуманітарних дисциплін. Перелік цих обов'язкових завдань названих у підсумкових питаннях для підготовки до заліків та іспитів. Студентам запропоновані різні варіанти питань у поточному, проміжному (модульному) та підсумковому контролю, які включають в себе значну кількість завдань різного змісту. Наприклад, такі питання можуть мати історичний зміст (про етапи розвитку науки), персоніфікований зміст (про відомих вчених), методичний зміст (про методи досліджень), понятійний зміст (про основні категорії науки та їх визначення тощо). Для розшифрування відповідей на питання використовується ключ тесту, тобто знакове відображення у таблиці варіантів точних відповідей на кожне питання.

Тестування передбачає створення та використання навчально-методичного інструментарія, а саме: форми бланку та інструкції по його заповненню студентами (респондентами). Форма бланку – це список з 30 і більше тестових завдань з кожного модулю з порядковою нумерацією.

Студенту необхідно уважно прочитати ці завдання, зрозуміти їх зміст, та висловити свою думку за певними критеріями і вимогами. Кожне питання має 4 і більше варіантів відповідей, один з яких є правильним, з числа названих. Показники, які отримані по цій методиці опитування можуть коливатися в межах від 1 до 100 % (для підсумкового контролю). Ті з них, які близькі до значення 75 – 100 % свідчать про високий рівень засвоєння знань студентами, а ті, які близькі до значення від 1 до 60 % – про низький рівень знань.

Поточний контроль являє собою сукупність прийомів, форм і методів контролю знань і вмін студентів у період роботи на лекції. Він містить у собі питання до аудиторії або до окремих студентів під час викладу лекційного матеріалу: прохання повторити якесь поняття, зоровий контроль за веденням студентами конспекту лекцій, бліц-тести наприкінці лекції по ключових проблемах лекції. Вони дають можливість оцінити освоєння лекційного матеріалу, а також контролювати відвідування лекцій кожним окремим студентом. У якості одного із прийомів контролю знань студентів рекомендується звернутися до студентів з питанням по

раніше прочитаним їм курсам з гуманітарних дисциплін. Наприклад, перш ніж дати визначення поняття «політична система», необхідно запитати про категорію «система», що вони вивчали в курсі філософії. Або, наприклад, перш ніж вивчити політичну культуру суспільства, необхідно, щоб студенти постаралися згадати (хоча б взагалі) про поняття «культура», що вони засвоїли на заняттях по культурології. Бліц-контроль містить у собі змістовне питання та правильну відповідь студента на один з двох варіантів, які вибирає викладач. Перший варіант - відповідь на три ключових питання лекції, що була прочитана. Другий варіант - відповідь на три тестових завдання: зробити правильний вибір із чотирьох пропозицій до кожного питання. Питання повинні бути складені таким чином, щоб студенти оцінили і засвоїли основні поняття й категорії.

Поточний контроль призначений для перевірки стану та якості засвоєння матеріалу, та удосконалення управління навчально-виховним процесом. Результати поточного контролю відображаються в журналі обліку навчальних занять у викладача (накопичувальна відомість).

Запропонований метод поточного контролю в курсі суспільних дисциплін - бліц-контроль - не може претендувати на повне вирішення проблем мобілізації власного потенціалу студентів, але дає можливість виявити ряд важливих моментів. По-перше, як студент у цілому орієнтується в питаннях, що вивчались на лекції. По-друге, в якій мірі студент володіє категоріальним апаратом науки. По-третє, наскільки студент може зосередитись, бути уважним, вміння «схоплювати» сутність запитання, рівень формування його асоціативного мислення.

Результати поточного контролю наприкінці семестру викладач оцінює в балах (ступень засвоєння навчального матеріалу лекційного заняття, відповіді на тести). Зрозуміло, що студент, який не відвідує лекції, одержує негативну оцінку на атестації. Керуючись результатами тестування, викладач має змогу корегувати своє лекцію, надати практичні поради студентів, спрямовуючи його дії на більш високі досягнення у навчанні.

Модульний контроль являє собою сукупність прийомів, форм і методів контролю знань і вмінь студентів як результату їх самостійної праці з учбовим матеріалом до конкретного модулю. По кожному модулю студент відповідає на тестові завдання, які викладач аналізує, оцінює й дає рекомендації з метою вдосконалення самостійної роботи студента. Особлива увага при підготовці до модульного контролю приділяється понятійному апарату, умінню виділити основні проблеми модульного завдання.

Результати модульного контролю наприкінці семестру викладач оцінює в балах за результатами виконання завдань всіх модулів. Наприклад, якщо проведено 2 і більше модульних контролів, то кожний з них оцінюється в балах, але загальна сума балів не повинна перевищувати встановлену суму балів з усіх тестів. Зрозуміло, що студент, який обминає модульний контроль, одержує негативну оцінку. Результати модульного контролю, поруч з поточним контролем і оцінками за роботу на семінарах, враховуються на 1 та 2 атестації студентів.

На останньому за розкладом занятті викладач проводить підсумковий контроль у вигляді тестової контрольної роботи зі студентами. До контрольної роботи студентам надаються 30 і більше питань з дисципліни, що вивчається. Ці питання охоплюють найважливіші проблеми курсу, особливо ж знання про поняття. На підсумковому контролі студентам пропонується 4 і більше варіантів відповідей на кожне питання, з котрих студент вибирає один і ставить знак «+» у відповідній графі таблиці підсумкового контролю. По кожній відповіді на тестові завдання, які викладач аналізує, дається оцінка, яка доводиться до студентів. Підсумковий контроль оцінюється в стартових балах та екзаменаційних балах.

При інтерпретації отриманих даних необхідно пам'ятати, що вони лише констатують рівень розвитку інтелекту студента, його пізнавальні риси і якості. Якщо результати тестування невисокі, то це свідчить про невміння студента працювати самостійно або відсутність умов для отримання знань, а також низький рівень мотивації до самовдосконалення та розвитку.

Таким чином, методика підготовки та проведення тестування студентів з гуманітарних дисциплін дає можливість достатньо повно та аргументовано оцінити якість засвоєння знань, та забезпечити формування професійних навичок і вмінь та відповідальної громадянської поведінки. Отримані викладачами дані дають можливість постійно контролювати та оцінювати стан виконання студентами учбових завдань, фіксувати результати у всіх формах контролю: перша та друга атестації, заліки, іспити, ректорські та міністерські перевірки тощо. [4] Важливе значення для контролю має застосування комп'ютерних технологій.

Контроль успішності студентів за допомогою комп'ютерних технологій є можливим, завдяки розробки систем програмування. [5] Аналіз таких систем дозволяє зробити висновок, що контроль успішності студентів краще здійснюється на платформі підтримки навчання

Moodle. Сама назва Moodle є аббревіатурою від поняття “Модульне об’єктно-орієнтоване середовище дистанційного навчання”.

Це програмний продукт, що дозволяє створювати контроль навчання та веб-сайти. Система реалізує філософію «педагогіки соціального конструктивізму» (social constructionist pedagogy), засновану на принципах співпраці, активного навчання, критичної рефлексії та ін. Moodle перекладено на десятки мов (зокрема й на українську), платформа використовується більше ніж в 50 тисячах організацій у 175 країнах світу. Moodle поширюється безкоштовно в якості програмного забезпечення з відкритим кодом (Open Source) під ліцензією GNU Public License. Це означає, що [GNU Public License] Moodle охороняється авторськими правами, але користувач має право копіювати, використовувати та змінювати програмний код у разі, якщо він зобов’язується не передавати код третім особам, не змінювати та не вилучати початкові ліцензії та авторські права, користуватися протягом однієї роботи тільки однією ліцензією. Moodle може бути встановлено на будь-який комп’ютер, що підтримує PHP та бази даних SQL (наприклад, MySQL). Програма може бути запущена на операційних системах Windows, Mac та більшості різновидів Linux (наприклад, Red Hat або Debian GNU). Платформа Moodle має широкі можливості, що дає змогу реалізувати найсучасніші схеми навчального процесу та його контролю. Сайт керується викладачем, який закінчив комп’ютерні курси. Основні налаштування сайту здійснюються в процесі установки, але вони можуть бути легко змінені згодом за допомогою зручного блоку «Адміністрування». Зовнішні модулі «тем» та додаткові модулі, зокрема мовні, дають адміністратору широкі можливості по зміні зовнішнього вигляду сайту, гнучкій оптимізації інтерфейсу під конкретні завдання.

Кожен викладач–користувач має тільки один обліковий запис в системі, але при цьому може мати різні рівні доступу до різних завдань. Користувачі мають значні можливості по управлінню системою, що орієнтовано на збереження найвищого рівня безпеки. Стандартна, нескладна для запам’ятовування, надійна система аутентифікації користувача із гнучкими налаштуваннями полів, підтримуються SSL, сертифікатами, TLS, а також має можливість використання зовнішньої бази даних для аутентифікації.

Всі результати успішності контролю студентів об’єднуються в єдиний звіт, що дозволяє оцінювати та аналізувати їх діяльність, збирати статистичні данні, які можна завантажувати на сервер або зберігати локально. Також можливо їх структурувати будь-яким чином: архівувати, переміщувати, перейменовувати, об’єднувати у папки. У контроль також може бути додано питання різного типу (звичайні тести, тести з декількома вірними відповідями, відкриті питання, есе), в залежності від відповіді на які можливо встановити перехід до конкретної сторінки. Під час виконання завдання студент може спостерігати індикатор виконання завдання, отримані їм бали.

Тестова інформація створюється викладачем у текстовій формі спеціального зразку, після чого імпортується в Moodle. Для більш зручної роботи тестові завдання можна структурувати за категоріями, обмежити доступ до них, встановити довільні обмеження: обмежити час, кількість спроб, інтервал між спробами, тощо. За налаштуваннями можливе врахування минулих правильних відповідей. Склад тесту може бути сталим, або автоматично встановлюватися рандомним шляхом з масиву питань (або із певної категорії масиву), порядок розташування відповідей може також кожний раз змінюватися. Як питання, так і відповіді можуть містити в собі медіа-файли, html. Існує можливість статистичного аналізу виконання завдань.

Можливо задати оцінку, шкалу оцінювання, строк виконання, коментування, дозволити повторне виконання завдання та його здачу після строку. Форум з допомогою Internet–можливість спілкування між викладачем та студентами. Можливо встановити тип форуму (новостний, стандартний, питання-відповідь тощо), вид (деревовидний або звичайний), рівень доступу до форуму конкретного студента (створювати тему, тільки писати, тільки читати), підписку на новини форуму. Чат – дозволяє встановити синхронну текстову взаємодію між учасниками. Він підтримує смайли, зображення, html, формули. Чат-сесії можуть також за налаштуванням зберігатися для майбутнього перегляду. Опитування з допомогою Internet реалізується також з метою контролю успішності студентів. Статистична обробка проводиться автоматично. Результати опитування можуть відобразитися у формі таблиці [3].

Wiki – веб-сторінка, що може створюватися та редагуватися будь-яким викладачем та студентом. Дозволяє організувати колективну роботу над проблемою у їх тісній взаємодії.

Таким чином, основними можливостями платформи Moodle є:

- реалізація філософії «педагогіки соціального конструктивізму» (social constructionist pedagogy), заснованої на принципах співпраці, активного навчання, критичної рефлексії та ін.);

- максимальна мобільність: відсутність прив'язки до конкретного терміналу під час проведення тестування, можливість проведення опитування з будь-якого комп'ютера, який підключено до мережі Інтернет;
- підтримка різноманітних підходів до навчального процесу: як дистанційного навчання, так і заочного або денного;
- легкий, інтуїтивно-зрозумілий, ефективний крос-платформений інтерфейс у вікні браузера;
- проста, інтуїтивно зрозуміла інстиляція на більшість сучасних платформ;
- можливість створення складної, розгалуженої, ефективно структурованої системи контролю успішності студентів ;
- об'єктивність аналізу: автоматична перевірка результатів тестування згідно із заданими параметрами;
- під час створення системи суттєва увага приділялася питанням безпеки, що дозволило досягти надзвичайно високого рівня захисту: форми та данні перевіряються, cookies шифруються;
- максимальна гнучкість та багатоманітність налаштувань, значний потенціал для реалізації творчого підходу, зокрема можливість завдання різноманітних типів тестів, як закритих, так і відкритих.

Після стандартної процедури авторизації викладач створює елементи курсу (наприклад, тести). При цьому встановлюються наступні основні параметри:

Категорія: усі курси входять до складу категорій, наприклад «Наука», «Гуманітарні дисципліни» тощо.

Повне ім'я курсу, яке буде відображатися у верхній частині екрану в списку курсів.

Коротке ім'я курсу, більш зручне для постійного використання, зокрема студентами.

Ідентифікатор: зазвичай тут вказується номер курсу за навчальним планом.

Короткий опис – анотація курсу, доступна для перегляду студентами.

Формат - курс може бути представлено в чотирьох наступних форматах: «календар» (курс організовано у хронологічній послідовності), «структура» (впорядкування курсу за темами, не обмеженими в часі), «форум» (курс відображається у формі форуму, що зручно для курсів вільного формату).

Дата початку курсу, що особливо актуально для формату «календар».

Строк навчання, що встановлює час, який студент може використати для засвоєння курсу.

Кількість тижнів / тем – опція, що використовується тільки при форматах курсу «календар» або «структура» і відповідно до формату встановлює срок вивчення курсу.

Доступність: дозволяє встановити коло осіб, що мають доступ до курсу.

Кодове слово, яке є паролем до курсу, також дозволяє обмежити доступ до курсу.

Доступ для гостя: при активації дана опція дозволяє стороннім користувачам отримати доступ до інформації курсу.

Новини: дозволяє розмістити об'яви для студентів.

Відображати оцінки: в разі вимкнення цієї опції студенти втрачають доступ до своїх оцінок.

Одним із основних елементів курсу є тест, що дозволяє викладачам створювати та редагувати велику кількість тестових форм із різних типів питань, як то вибір правильних варіантів (або множин варіантів), вірно/невірно, коротка відповідь. Всі питання зберігаються у так званому банку питань та можуть багатократно використатись в цьому або іншому курсі. Викладач має можливість встановити для студента декілька спроб проходження тесту, при цьому кожна із них буде автоматично оцінена, а її результати – збережені.

Тестовий модуль Moodle має численні налаштування, що дозволяє зробити його використання дуже гнучким. Викладач має можливість створювати тести з різними типами питань, випадковим чином генерувати тести із банку питань, дає студенту можливість повторити відповідь на питання у разі невірної відповіді, або пройти тест декілька разів.

Керування тестом здійснюється наступним чином: на сторінці ви бачите всі елементи тесту в курсі, розбиті на чотири стовпця: тема – номер блоку теми, в якій даний тест проводиться; назва – ім'я тесту; тест закривається – дата, після якої тестування буде закрито; спроби – відображаються результати спроб студентів на проходження тесту, якщо це встановлено у відповідних налаштуваннях

Таблиця оцінок являє собою зручне представлення інформації про виставлені викладачем оцінки по всім модулям курсу протягом його вивчення. Викладач бачить таблицю повністю, студенти – тільки свої результати.

Викладач також має широкі можливості по керуванню порядком та процедурою оцінювання активності студента протягом курсу. Сумарне число балів за курс дорівнює 100

та відповідає відсотку засвоєння студентом матеріалу, при цьому із стобальної шкали викладач може з легкістю отримати за допомогою вбудованого конвертера оцінки у зручній викладачу формі, (наприклад ABCDEF або аттест./не. аттест.) та задати критерії оцінки. Таким чином, вся система оцінювання має бути повністю автоматизована.

В таблиці оцінок доступні наступні можливості: перегляд підсумкових балів за весь курс; перегляд оцінок окремого студента; сортування оцінок по ПІБ або балу; статистика по оцінках; підбиття підсумок балів, які набрав студент протягом семестру.

При створенні нового елемента курсу (за допомогою панелі «Створити новий елемент курсу») він автоматично додається в таблицю оцінок.

Є також варіант підсумування балів до підсумкової (загальної) оцінки за допомогою калькулятора у комп'ютері. Порядок дії з комп'ютером:

- відкриваємо таблицю з балами за виконані роботи;
- при відкритому файлі (з таблицею підсумкової оцінки) натиснути "Пуск";
- на з'явившійся панелі натиснути "Всі програми";
- натрапити на "стандартні", а потім знайти і натиснути "Калькулятор", він з'явиться на фоні (полі) таблиці;
- на калькуляторі підрахувати кількість балів і результат переноситься у підсумкову таблицю оцінок (вона у файлі, який відкрито спочатку);
- на основі суми балів заповнити графі таблиці "Оцінка ECTS" та "Оцінка традиційна";
- результати реєструються та далі заносяться до заліково-екзаменаційної відомості.

Висновки і рекомендації, які отримані в результаті дослідження полягають у наступному. Обґрунтовані положення, які відповідають на питання: як розробити і застосувати програму Moodle для створення тестових завдань та обробки результатів тестування студентів; як забезпечити надійність, валідність, відповідність кожного завдання змісту навчально-методичних матеріалів; як провести рубіжний і підсумковий контроль з дисциплін; яким чином досягти з допомогою методики тестування відповідності стандарту навчальної та робочої навчальної програм щодо форм та методів навчання; як забезпечити дотримання вимог щодо контролю якості знань студентів з дисципліни.

Література

1. Болонський процес: стан та перспективи розвитку вищої освіти в Україні : збірник тез доповідей ІХ всеукр. наук.-метод. конф.; 18 – 19 листоп. 2010 р., Київ. Ч. 2 /відп. І.О. Мікульонюк. – Київ.: НТУУ «КПІ», 2010. – 264 с.
2. Герчанівський Д.Л. Інноваційні технології контролю успішності студентів з гуманітарних дисциплін: монографія / Д.Л. Герчанівський, Е.Ф. Іпатов, В.В. Павловський. – К.: НАКККІМ, 2010. – 192 с.
3. Горбачик А.П. Аналіз даних соціологічних досліджень засобами SPSS: Навч. посіб./ А.П. Горбачик, С.А. Сальнікова. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 164 с.
4. Освітні технології: Навч.- метод. посіб./ [О.М. Піхота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін.]: за ред. О.М.Пехоти. – К. : А.С. К., 2004. – 256 с.
5. Розновець О.І. Можливості сучасних систем автоматизованого тестування для проведення модульного контролю знань / О.І. Розновець, В.О. Сперанський Л.А. Волощук// Проблеми освіти: Наук. – метод. зб./ ТМГП МОП України. –2005 – Вип. 45 : Болонський процес в Україні. – Ч. І. – С.179 – 183.

МАСОВА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ XX СТОЛІТТЯ

Танчер В. В.

доктор філософських наук

професор Київського національного університету культури і мистецтв

Свиридон Т. В.

студентка кафедри соціології

Київського національного університету культури і мистецтв

Стаття присвячена дослідженню феномену "масова культура" в контексті демократичних процесів XX століття. Розглядаються культурно-історичні та соціальні передумови виникнення та становлення феномену, досліджується його трактування в основних концепціях масової культури XX століття, обґрунтовується вплив демократичних перетворень в соціально-економічних процесах на розвиток масової культури.

Статья посвящена исследованию феномена "массовая культура" в контексте демократических процессов XX века. Рассматриваются культурно-исторические и социальные предпосылки возникновения и становления феномена, исследуется его трактовки в основных концепциях массовой культуры XX века, обосновывается влияние демократических преобразований в социально-экономических процессах на развитие массовой культуры.

This thesis is article to research of phenomenon "mass culture" at the context of democratic events of XX century. The cultural and historical as well as social presuppositions of origin and formation of phenomenon are examined in this work, its interpretation in the main conceptions of mass culture of XX century is studied, influence of democratic events in socio-economic processes on the development of mass culture is given prove.

Ключові слова: масова культура, масове мистецтво, еліта, маси, демократичні перетворення XX століття, кіно, масова музика, масова література.

Актуальність дослідження. Теперішній рубіж тисячоліть вимагає від нас аналізу соціального і культурного розвитку людства, особливо останнього століття, яке позначене в історії світової цивілізації мобільними економічними та політичними перетвореннями. Під впливом соціальних змін суттєвої трансформації зазнала і культура. Напередодні нового тисячоліття людство покликане розпрощатися не лише з ментальними навиками найближчого минулого, але й з більш довготривалими парадигмами, які формувалися з часів Просвітництва. Нові форми культури, які виникли внаслідок змін в соціальному і культурному житті, є темою для досліджень багатьох спеціалістів і, насамперед, соціологів, оскільки саме вони здатні розглянути явища культури в їх цілісності.

Мета дослідження полягає в тому, щоб, спираючись на аналіз найбільш впливових в соціології XX століття концепцій масової культури та дослідження конкретних видів масового мистецтва, визначити причини, які обумовили її домінування в сучасній культурі.

Мета дослідження визначила основні **завдання**:

1. Показати культурно-історичні та соціальні передумови виникнення масової культури.
2. Проаналізувати основні концепції теоретичного осмислення феномену масової культури.
3. Обґрунтувати вплив демократичних перетворень в соціально-економічних процесах XX століття на розвиток масової культури.
4. Визначити місце масового мистецтва в культурі XX століття.

Постановка проблеми та її практичне значення полягає в тому, що всі основні положення та висновки, можуть бути використані при вивченні і подальшій розробці актуальних проблем сучасної естетики, мистецтвознавства, культурології, художньої критики, побудові системи естетичного виховання, формування державної культурної політики.

Наукова новизна полягає в тому, що в статті зроблена спроба, відмежувавшись від традиційного погляду на феномен масової культури, як негативного явища в суспільстві, розглянути її як принципово нову, необхідну стадію розвитку культури, обумовлену демократичними перетвореннями в суспільному та культурному житті людства XX століття.

Аналіз літератури. У вітчизняній науці проблема "масової культури" не була обділена увагою. Цій темі присвячено багато статей, монографій, збірників. Значний науковий доробок у вивчення феномену масової культури зробили: Ашин Г.К., Гершкович З.І., Голенпольський Т.Г., Глазичев В.Л., Засурський Я.М., Карцева О.М., Кукаркін А.В., Котельова Г.І., Мулярчик А.С., Семенов Ю.М., Стрельцов М.М., Шестаков В.П., Яранцева Н.А.

Серед зарубіжних вчених, які значну частину своїх робіт присвятили висвітленню проблем масової культури, слід відмітити: Белла Д., Богарта Л., Лазарсфельда П., Ловенталя Л., Макдональда Д., Моравія А., Розенберга Б., Е. ванден Хаага, Уайта Д., Шилза Е. (США), Маркузе Г., Морена Е., Тофлера О., Фрідмана Ж. (Франція), Хоггарта Р., Еліота Т. (Англія), Еко У. (Італія), Маклюєна М. (Канада).

Трактування масової культури в західній естетиці другої половини XIX – початку XX століття” аналізується за допомогою методологічного принципу “елітарне-масове”, який був найбільш актуальним в західній естетиці у підході до вивчення феномену масової культури.

На думку романтиків, мистецтво ніколи не може служити широкій аудиторії, а проблема доступності мистецтва народу є нерозв'язною. Інакше кажучи, мистецтво існує лише для еліти, яка володіє здатністю сприйняття, маси ж такою здатністю не володіють, а отже і не мають потреби в мистецтві. Традиції інтерпретацій елітарної і масової культур згодом продовжили Ніцше Ф., Шопенгауер А., Бердяєв М., Ортега-і-Гасет. Х. Ніцше протиставляє мистецтво не лише масі, а й всьому суспільству, вважаючи, що мистецтво існує лише для художників, Шпенглер в своїй роботі “Занепад Європи” пов'язує занепад культури з феноменом “омасовлення”, згідно роботи Бердяєва “катакомбні культури”, культура, виходячи на поверхню, “вмирає” в омасовленні.

Творча спадщина іспанського філософа Ортеги-і-Гасета, яка дає найбільш цілісну концепцію елітарної культури, привертає особливу увагу дослідження. Теза Ортеги про те, що пересічна людина завойовує сьогодні все більш міцні позиції як в культурі, так і в житті, вважається вірною, якщо зважити на те, що поділ на еліту і масу не тотожний поділу на соціальні класи, проте важко погодитися з тим, що єдино можливий шлях порятунку мистецтва за цих умов лежить в його дегуманізації.

“Художні пошуки в мистецтві XX століття. Поява елітарної та масової культур” – присвячений аналізу трактувань масової культури в модерністській естетиці. Однією з причин пошуків нових напрямків в мистецтві є процес урбанізації. Ріст міст та збільшення міського населення за рахунок сільського, в свою чергу, змушував все більше число людей звертатися до високої культури. Це призвело до зміни статусу культурного життя взагалі, в тому числі класичного мистецтва, і спонукало до руйнування вікових форм його існування. Оскільки традиційне класичне мистецтво, яке потребувало відповідного рівня освіченості, було недоступним народу, то виникла потреба в новому мистецтві, мистецтві для мас.

В той же час намагання зберегти високе мистецтво від демократизації і загальнодоступності приводить до виникнення художньої течії, яка була зорієнтована на започаткування протилежної “мистецтву для народу” художності – модернізму.

Основні течії, які поєднують в собі модернізм – це кубізм, футуризм, експресіонізм, абстракціонізм, сюрреалізм тощо. Спільним для всіх течій модернізму є прагнення розвивати мистецтво на основі протиставлення реальності, і цим самим зберегти елітарну культуру як сферу творчості і практичної незацікавленості. Проте, парадокс полягав в тому, що мистецтво, якому не притаманні соціальні інтереси, перетворюється в гру чистою формою і вмирає.

Якщо модернізм не визнавав масову культуру як мистецьке явище, то прихильники постмодернізму намагаються наблизити своє мистецтво до мистецтва масового. Модернізм виник на зламі XIX століття, як спроба ізолювати мистецтво від мас, оскільки в омасовленні мистецтва модерністи вбачали його крах. Як інший полюс культури продовжував існувати реалізм –принципово протилежний напрямку у розвитку мистецтва. Теоретичне обґрунтування цей напрямку знайшов в марксистській теорії.

Розглянувши «маси» як одну із основних категорій масової культури можна сказати, що першою моделлю маси в соціології був “натовп”, далі “публіка”, “маси”. Спираючись на роботи Лебона, Сігеле, Тарда, можна говорити, що маса сьогодні – поняття невизначене. Це невідомий глядач, чи слухач, якого неможливо описати, тому що він традиціоналіст, новатор, космополіт, ентузіаст мистецтва, байдужий, ідеаліст, цинік тощо. При цьому не йдеться про окремі верстви населення, а про величезну масу, яку покликали до життя політичні, економічні та соціальні перетворення XX століття. В кінці XX століття чіткої межі між соціальними стратами не існує. Відсутні також критерії визначення самої еліти. Значна кількість людей за сприятливих обставин може потрапити до цієї верстви і, навпаки, люди, які мають всі підстави належати до еліти (за освітою, посадою тощо) не мають можливостей впливати на суспільство.

Орієнтація на масового глядача або слухача в багатьох видах мистецтва вдало поєднується з духовним наповненням і використанням засобів формоутворення, вироблених високим, елітарним мистецтвом.

Виникнення і існування елітарної культури об'єктивно проходило як процес ізоляції від класичного мистецтва і протиставлення йому принципово іншої системи ідейно-художніх

цінностей. Такі невід'ємні атрибути класичного мистецтва як гуманізм, реалізм, зв'язок з традицією, демократичність не могли мати місця в елітарному мистецтві. Звідси, відношення елітаристів до класичної спадщини: мистецтво елітарне повинно бути протиставленим класичному, оскільки останнє, завдяки своїй гуманістичній налаштованості, не має ніякої перспективи. Зберегти культуру можна лише в її елітарності.

Абсолютно іншим є співвідношення класичного та масового мистецтва. Досліджуючи генетичну та функціональну залежність масової культури від класичного мистецтва, ряд західних авторів (К.Грінберг, Д.Макдональд, Г.Сельдес) приходять до висновку, що масова культура якоюсь мірою залежна від класики, оскільки вона черпає звідти художній матеріал для власної продукції – спрощує форму подачі класичного твору, модернізує його чи актуалізує, переносить його в інший вид мистецтва (наприклад, екранізація класичних літературних творів) тощо.

На основі аналізу нових естетичних явищ, характерних для життя мистецтва в епоху масових комунікацій показана доцільність існування копій та фотографій, які допомагають сьогодні задовольнити художні потреби мас, які не мають доступу до оригіналу як такого

Говорячи про фольклор та масову культуру, абсолютно точно можна сказати, що вони не є поняттями-синонімами, оскільки вони мають ряд відмінностей. Наприклад, фольклор базується на певних традиціях, які відображають помисли та настрої народу - масова культура таких традицій не знає, вона вносить в твір елемент новизни відповідно до запитів аудиторії; фольклор завжди національний за змістом – масова культура має космополітичний характер; фольклор – це усна народна творчість, масова культура використовує для розповсюдження засоби масової комунікації тощо. Ці особливості не дозволяють нам ототожнити фольклор і масову культуру. Зміст поняття фольклору змінювався протягом історії розвитку культури, напередодні третього тисячоліття фольклору, в традиційному розумінні цього слова, у промислово розвинутих суспільствах не існує. Відмирання фольклору певною мірою вплинуло на розвиток масової культури.

Кіно як семантичний образ ХХ століття - йдеться про процес виникнення й становлення кіно – мистецтва не просто специфічного для ХХ століття, а й такого, яке певною мірою створило сам образ епохи.

Першою стадією розвитку мистецтва було копіювання вже існуючих мистецтв та наслідування їм. Естетичний потенціал кінематографу був закладений в технічному "першооефекті" і розкрився в подальшому розвитку цього виду мистецтва.

В кіно, як виду мистецтва, незважаючи на його орієнтацію на масового споживача, з моменту його виникнення існував внутрішній поділ на елітарне і масове. В умовах постмодернізму цей поділ був подоланий. Саме тому в кінці ХХ століття, з'являються фільми, розраховані на глядачів всіх типів. Кінокартини поєднують в собі високоінтелектуальні тексти з захоплюючим сюжетом, що приваблює глядачів, які чекають від фільму розваг, і тих, хто насолоджується інтертекстами і гіпертекстами.

Необхідною властивістю продукції масової культури, щоб вона мала комерційний успіх, вважається захоплення. І кіно не є виключенням з цього правила. Сюжетна і стилістична фактура продуктів масового кінематографу може бути примітивна з точки зору елітарної культури, проте вона не повинна бути погано зробленою, а навпаки, в своїй примітивності вона повинна бути довершеною – лише в цьому випадку їй забезпечений глядацький і комерційний успіх.

Музична панорама нашого часу не ототожнюється лише з композиторською професійною школою європейської традиції, вона охоплює також легкожанрову сферу, нехтувати якою сьогодні вже неможливо.

Джаз, як художнє явище нашої епохи має ряд особливостей, які не дають нам змоги віднести його а ні до академічної концертної музики, оскільки він не володіє ні інтелектуальними, а ні композиційно-структурними якостями, здатними підтримувати протягом довгого часу інтерес і увагу освідченої музичної аудиторії, а ні до музичного фольклору, оскільки його мелодії не передаються з покоління в покоління в відносно першоствореному вигляді, як це буває з народними мелодіями. За манерою написання творів, за відношенням до імпровізації, за участю публіки у творчому процесі джаз є особливим жанром музичної культури ХХ століття, який кинув виклик багатомістовим традиціям європейської композиторської творчості. Протягом століття джаз породив багато своїх різновидностей. Одна з них – рок-музика, яка в другій половині ХХ століття ствердилася як провідний жанр популярної музики.

Особливостями новаторських жанрів ХХ століття було те, що вони протягом свого існування, в залежності від обставин, мали різні статуси: то ототожнювалися з масовою культурою, то вважалися культурою елітних груп. Проте кінець ХХ століття характеризується тим, що, внаслідок синтезу різних музичних жанрів, виникло ряд груп з надзвичайно широким

спектром естетичних орієнтацій. Їх творчість поєднує в собі традиції джазу, року, фольклору та класичної музики, за формою вираження вони орієнтуються на масового слухача, а за своїм змістом відповідають загальним психологічним настроям нашої епохи.

В літературі ще на початку XIX століття піднімалася проблема поєднання високохудожності літературного твору і доступності його масам. Проблема носила двобокій характер, оскільки література була покликана справляти на суспільство моральний вплив, а з іншого боку, публіка впливала на саму літературу. В.Белінський відзначав, що за відсутністю белетристики народу нічого читати, не дивлячись на геніальні фігури О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Гоголя.

Друга половина XIX століття, яка характеризувалася формуванням нової естетичної свідомості, орієнтованої на життя, відзначалася піднесенням белетристики, оскільки естетичні завдання, які стояли перед літературою, найбільш оперативний відгук знаходили саме на рівні літератури “другого” порядку. Виділено ряд атрибутів, якими неодмінно повинен бути наділений літературний твір, для того, щоб користуватися популярністю у публіки. А саме: 1) чітка сюжетна лінія; 2) захоплюючий зміст; 3) адресованість конкретній аудиторії, слухачеві; 4) конкретний розподіл добра і зла, правди і кривди; 5) залучення до твору міфів, казок тощо; 6) повторення одного й того ж епізоду декілька раз в різних ракурсах та багато інших.

Письменник, пишучи твір, повинен передбачити реакцію читача, переконати його в істинності того, що розповідається, і лише в такому разі можна сподіватися на майбутню популярність твору.

До кінця XX століття в літературі виникли особливі жанри, що поєднують в собі різні підходи, які протягом всього століття вважалися несумісними. Прикладом цього є роман Умберто Еко “Ім'я троянди”, причини сенсаційного успіху якого криються в тому, що роман одночасно орієнтований на тих, хто шукає розваги, не намагаючись надто напружуватися, і на тих, хто прагне інтелектуального збагачення.

Висновок. Масова культура – своєрідний феномен соціальної диференціації сучасної культури. Початком її зародження слід вважати тоді, коли почалися процеси індустріалізації та урбанізації, становлення всезагальної грамотності населення, деградації багатьох форм традиційної буденної культури доіндустріального типу, розвитку технічних засобів тиражування і трансляції інформації тощо.

Соціально-економічні перетворення кінця XIX – початку XX століття привели до загальної кризи класичного мистецтва. Це, в свою чергу, обумовило становлення двох культурних феноменів – масової культури, як культури для широких верств населення, та модернізму, як напрямку в розвитку мистецтва, який протиставив себе загальнодоступності та демократичності.

З початку свого виникнення масова культура розглядалась як негативне явище в суспільстві, яке не має а ні художнього, а ні естетичного змісту. Основні концепції її теоретичного осмислення в західній, модерністській та марксистській естетиці першої половини XX століття визначали масову культуру як кризу культури і мистецтва.

Особливе місце в житті сучасного суспільства масова культура зайняла в результаті процесів соціокультурної модернізації другої половини XX століття.

Внаслідок цього зникла чітка межа між соціальними стратами, а відповідно і поділ культури на елітарну і масову. Мистецтво постмодернізму кінця XX століття виділяється тим, що вдало поєднує в собі елементи елітарності і масовості і тим самим мало чим відрізняється від масової культури.

Не останньою з причин поширення масової культури в суспільстві є відмирання фольклору. Фольклор, який виник в античності і довгий час був духовною скарбницею народу, до кінця другого тисячоліття практично вижив себе. Масова культура, яка відрізняється від фольклору своєю нетрадиційністю, космополітичністю стала більш прийнятливою для промислово розвинених країн. А науково-технічні досягнення XX століття обумовили її домінування в сучасному суспільстві.

До кінця XX століття особливого розвитку набули породжені в межах масового мистецтва нові його види, такі як кіно, телебачення та різні синтетичні жанри, за допомогою яких відбувається формування повсякденної культури і буденної свідомості якісно нового типу.

Таким чином, масова культура породжується об'єктивними соціальними і культурними процесами загальної трансформації спільнот, при яких інкультуруюча функція традиційної буденної культури, яка базувалася на узагальненому досвіді соціальної епохи, втрачає методичну ефективність і змістовну актуальність. При цьому масова культура практично приймає на себе функції первинної (неспеціалізованої) інкультурації особистості і являє собою прояв дозріваючої буденної культури нового типу, культури індустріального і постіндустріального етапу соціального розвитку.

Література

1. Данилюк А.І. Масова культура в контексті сучасного буття. //І культуролог.читання "Культура на зламі тисячоліть". Тези виступів.- Київ, 1994.
2. Орбан-Лембрик Л. Масова культура і моделі поведінки // Соціальна психологія. - 2005. - № 2 (10).

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Щербина В. М.

доктор соціологічних наук, професор

заступник директора з наукової роботи Інститут культурології НАМУ

Статтю присвячено розгляду основних теоретичних підходів до проблеми міжкультурної комунікації, що мають місце в зарубіжній та вітчизняній соціологічній літературі. Автор приходиться висновку, що комунікація в соціокультурному просторі має розглядатися як відображення міжкультурних зв'язків певних груп людей у певний історичний період розвитку суспільства.

Статья посвящена рассмотрению основных теоретических подходов к проблеме межкультурной коммуникации, которые имеют место в зарубежной и отечественной социологической литературе. Автор приходит к выводу, что коммуникацию следует рассматривать как отражение межкультурных связей конкретных групп людей в конкретном историческом периоде развития общества.

Article is dedicated to the examination of basic theoretical approaches to the problem of the intercultural communication, which occur in the foreign and domestic sociological literature. The author comes to the conclusion that communication should be considered as the reflection of the intercultural connections of the specific groups of people in the specific historical development period of society.

Ключові слова: комунікація, міжкультурна комунікація, соціокультурний простір, діалог культур.

Сучасне суспільство перебуває на етапі соціокультурної трансформації і модернізації, зміни типу своєї організації, відповідно до чого формується нова культурна реальність, що характеризується новими відносинами між людьми у сфері культури, новими умовами розвитку, особливою системою цінностей, норм і принципів, культурних потреб і засобів їх задоволення. Специфіка цієї трансформації є наслідком, з одного боку – недавньої (за історичними мірками) соціалістичної модернізації традиційного суспільства з усіма її успіхами і недоліками, а з іншого - вона є виявом модернізації в широкому сенсі, відбуваючись в умовах сучасної доби «високого модерну».

Період модернізації протікає суперечливо, тому що відродження етнічних традицій за нових умов набуває модернізаторських рис постіндустріального суспільства. Відродження давніх традицій відбувається водночас як створення новітніх структур комунікативного суспільства - як наслідок зіткнення „традиційного” і „модернізаторського”, традиція стає одним із джерел культурної модернізації. Процеси культуротворення набувають нового значення в умовах формування нового типу суспільства, у якому комунікаційні процеси є базовими щодо соціоутворення.

Актуальності досліджень у цій галузі надає те, що в сучасному суспільстві комунікація дедалі більшою мірою є системо утворювальним процесом, у суспільстві повсякчас змінюються соціальні, економічні, політичні відносини, й усе це супроводжується зміною ціннісних орієнтацій та культурних норм. Окремим виміром актуальності є те, що в мультикультурному соціальному середовищі сьогодення існує реальна гуманітарна загроза – проявів нетолерантності, принципового неприйняття та неповаги окремими людьми чи то національними спільнотами (зокрема, регіональними) – людей інших національностей, небажання бачити й поділяти загальнолюдські цінності, які є основою взаєморозуміння, реалізації людиною своїх здібностей та почуттів.

Проблеми міжкультурної комунікації як онтологічна даність актуалізувалися у процесі становлення транснаціонального бізнесу, який у різних країнах вимушений використовувати місцевий персонал, що має своєрідну культурну компетентність, яка відрізняє його від персоналу в інших країнах, що в загалом ускладнює діяльність економічних утворень нового рівня складності. У політичному континуумі хвилі демократизації у світі та глобалізаційні процеси також загострили питання міжкультурної комунікації як на міжнародному рівні, так і в межах макрорегіональних або окремих держав.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що міжкультурна комунікація завжди була складовою суспільного життя, як галузь цілспрямованого пізнання вона почала розвиватися у країнах Західної Європи та США лише з кінця 1980-х років минулого сторіччя. Зокрема, було започатковано дослідження, пов'язані з проблемами акультурації, міграції іноземних робітників, взаємовідносин між

іноземними та „своїми” робітниками. Українські суспільствознавці звернулись до цієї проблематики зовсім недавно.

Міжкультурну комунікацію під різними кутами зору досліджують учені з багатьох країн світу. Зокрема, у США її досліджували Е. Холл, Дж. Трагер, К. Клакхон, Ф. Стродбек, Е. Стюарт, у ФРН – К. Ясперс, Ю. Габермас, К. Апель, у Росії – М. Василик, М. Вершинін, В. Павлов, Т. Волошинова, С. Гурієва. Значний внесок у дослідження процесів міжкультурної комунікації внесли також знані українські дослідники – Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, Н.Костенко, М. Наумова, А. Ручка, Л. Скокова, В. Степаненко, Б. Слющинський, М. Шульга.

Однак, незважаючи на значний науковий доробок та з огляду на динамічний характер процесів міжкультурної комунікації, багато з її аспектів і сьогодні залишаються предметом дискусій. Зокрема, у спеціальних працях недостатньо розглянуто методологічне підґрунття, на якому можна було б вибудовувати теоретичний інструментарій, необхідний для соціологічних досліджень специфічних процесів міжкультурної комунікації в умовах сьогодення.

Метою цієї статті є аналіз і систематизація основних теоретико-методологічних підходів до проблеми міжкультурної комунікації, які сформувалися у зарубіжній та вітчизняній соціологічній літературі.

Методи досягнення поставленої мети: описовий, компаративний, історико-логічний.

Основний зміст. Комунікація – явище складне і універсальне, її зміст і форми є предметом дослідження багатьох наук. Відтак поняття «комунікація» може вживатись як у широкому значенні (універсальному), так і у вузько– предметному. Комунікація (від лат. communicatio – зв'язок, повідомлення) – спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні; повідомлення інформації від однієї людини до іншої або кількох інших” [1]

Упродовж значного часу поняття комунікація ототожнювалося з поняттям «спілкування» і лише у другій половині ХХ ст. вперше було використано поняття „міжкультурна комунікація” [2], яке мало відображати специфіку відносин між людьми, що належать до різних культур (широке тлумачення). 1959 р. з'явилась праця Е. Холла „Німа мова” (The Silent Language), в якій автор розвивав свої ідеї і доводив тісний зв'язок культури з комунікацією. Він вважав, що „комунікація – це культура, а культура – це комунікація”.

Після публікацій Холла з'явилися нові напрями вже всередині самої міжкультурної комунікації як предметної галузі наукових досліджень. Один із них очолили американські вчені К. Клакхон та Ф. Стродбек, які запропонували свою методологію вивчення культур різних народів. Основні відмінності культур, на їхній погляд, можна встановити за ставленням індивідуальних культур до таких концептів, як оцінка людської природи, ставлення людини до природи, ставлення до концепту часу, оцінка активності/пасивності.

Від середини 60-х рр. проблеми міжкультурної комунікації починають цілеспрямовано вивчатися у Піттсбурзькому університеті США, у рамках чого мову розглядають як лише один із способів встановлення і підтримки подібного сприйняття членами певної культурної групи [3].

Засновниками досліджень міжкультурної комунікації на основі такого парадигмального підходу стали Л. Самовар і Р. Портер, які у своїй праці „Intercultural Communication: A Reader” [4] виходили з тих обставин, що невербальні символи, котрі позитивно оцінюються і сприймаються однією культурою, можуть отримати негативну інтерпретацію і оцінку у носіїв іншої культури.

У 70-х роках з'явились перші періодичні видання з міжкультурної проблематики: „The International and Intercultural Communication Annual” і „International Journal of Intercultural Relations”, у яких обговорювалися проблеми, пов'язані з комунікацією, культурою, мовою, різноманітними формами інтеракції, зокрема переговорами. Саме тоді „міжкультурна комунікація” починає використовуватись як спеціальний термін.

Сучасні дослідники міжкультурної комунікації у США розвивають її у двох напрямках: міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія культур різних країн і народів і міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія субкультур у межах однієї великої культури. Перше орієнтоване на розробку університетських програм, а друге – прагне вирішити проблеми співіснування етнічних меншин і ствердження культурного плюралізму.

Міжкультурна комунікація – поняття багатопланове, охоплює дві головні складові – „комунікацію” і „культуру”. Воно стало популярним, коли почали здійснювати в науці порівняльні дослідження різних культур та їх складових. Адже поняття „культура” розвивалося історично. Спочатку воно означало процеси освоєння людиною природи, виховання і навчання, але вже з другої половини ХVIII ст. починає розглядатися як особливий аспект життя суспільства, пов'язаний зі способом існування людської діяльності і такий, що характеризує відмінність людського життя від інших живих істот. З кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. у дослідженні проблематики культури стали активно

використовувати досягнення антропології, етнології, структурної лінгвістики, семіотики і теорії інформації. Внаслідок цього культуру почали розглядати як інформаційний аспект життя суспільства, як соціально значущу інформацію, що регулює діяльність, поведінку і спілкування людей.

Існує спрощена версія концепції, яка утворює схему дефініції культури, що використовується нині в американській літературі у сфері наук про комунікацію. „Культура – це утворення, яке складається з об'єктивних людських утворень (знаряддя, вироби), а також утворень суб'єктивних (права, ідеологія), які у минулому збільшувалися і виправдано засвоювалися – задовольняли інтереси осіб в екологічній ніші – і які внаслідок цього стали цінністю для всіх тих, хто міг взаємно спілкуватися, завдяки спільності мови і простору життя” [5].

Не тільки національні відмінності створюють певні бар'єри у спілкуванні між людьми, а й те, що кожна людина представляє крім своєї власної культури, ще й свою власну індивідуальну субкультуру: успадковану у сім'ї (традиції, звички, норми, правила тощо), отриману від найближчого кола співрозмовників, фахову (кваліфікаційна термінологія, манери поведінки), ту, яку людина сама для себе творить, намагаючись увійти до складу певної групи. Це свідчить про те, що кожна людина вже сама є певним соціальним „інститутом культури”. Тому і термін „культура” потрібно відносити до найзначущих понять.

У вітчизняній літературі культуру досить часто визначають у глобальному розумінні, як історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, який виражається в типах і формах організації життя і діяльності людей, в їх взаємовідносинах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях [6].

У такій інтерпретації культура є сумою всіх досягнень людства, світом артефактів, „другою природою”, створену самою людиною (широке тлумачення). У вужчому визначенні культуру розуміють як сферу духовного життя людей.

В англійській мові слово культура (culture) дуже часто трактується як спосіб життя, загальні звичаї і вірування певної групи людей у визначений час або як звичаї, цивілізація і досягнення певної епохи або народу [7].

До того ж практично у всіх англійських визначеннях слова culture (культура) незмінно наявне слово customs (звичаї, традиції), неодноразово вживається слово beliefs (вірування), а також словосполучення the way of life (спосіб життя) [8].

У соціології поняття культура сформувалося як таке, що позначає сукупність соціальних норм і цінностей, що склалися історично і притаманні конкретній суспільній системі. Вона впливає на ментальність, сприйняття, мислення, поведінку всіх членів суспільства і визначає їх належність до даного суспільства. У такій інтерпретації культура постає як цілісність, яка своїми наявними особливостями завдячує релігійним, національно-державним кордонам чи набору етнічних ознак.

Як зазначено вище, поняття «комунікація» теж має багато визначень, але найчастіше його трактують як механізм, що забезпечує існування і розвиток людських відносин, який вміщує в себе всі смислові символи, засіб їх передання у просторі і збереження в часі.

Найчастіше міжкультурну комунікацію використовують для дослідження соціальних відносин між представниками різних національностей (зокрема на рівні мовного спілкування), але це не зовсім так. Міжкультурна комунікація – це взаємодія „культур” двох суб'єктів (акторів) або індивіда з групою (групи з групою), в результаті якої відбувається пристосування одних ціннісних орієнтацій і норм поведінки до інших, їх взаємовпливи, поглинання чи витіснення і заміна одних іншими [9].

Розглядаючи міжкультурну комунікацію на сучасному етапі, слід сказати, що сьогодні актуалізований новий концептуальний підхід до комунікації, її структури, предмету, функцій.

Тут можна виокремити декілька конкретно-наукових підходів: по-перше, це різні підходи технократичного і інтеракційного характеру; по-друге, в межах інтеракціонізму вчені розділились у вирішенні питання про те, як пояснити комунікацію – як прояв індивідуально усвідомленої діяльності або як похідну від соціальної структури. Дебати у таких термінах займають одне з центральних місць у сучасній соціології, психології, культурології. В рамках цих наук складались основні теоретико-методологічні підходи до комунікації і робились спроби примирити об'єктивну структуру і суб'єктивну волю.

Життєдіяльність і відносини людей визначають тією культурою, яка регулює широкі спектри людської ментальності та поведінки і впливає на характер сприйняття, оцінки і міжособистісних відносин. Освіта, виховання, історична пам'ять, традиції, звичаї, правила, продиктовані суспільством, мова спілкування – все це виробляє систему орієнтацій, яка допомагає кожному індивіду сприймати різні життєві ситуації і адекватно реагувати на них. Уже виходячи з цього можна стверджувати, що в жодному суспільстві не може існувати гомогенної культури, як і не може існувати гомогенної структури суспільства. У цьому і

полягає складність феномена міжкультурної комунікації. Тому можна стверджувати, що міжкультурна комунікація завжди віддзеркалює „сучасну” культуру суспільства.

Національний рівень міжкультурної комунікації можливий лише за наявності національної єдності, яка постає як на моноетнічній, так і на поліетнічній основі через спільну господарську діяльність та державно-політичне об'єднання. Це доповнюється і формуванням відповідної культури. Національна культура є сукупністю традицій, норм, цінностей і правил поведінки, загальних для представників однієї нації, держави, вона охоплює субкультури різних соціальних груп, яких може не бути в окремій етнічній культурі.

Під час взаємодії різних культур виразно проявляються дві тенденції: акультурація та декультурація. Взаємне засвоєння елементів культури (аккультурація) сприяє інтеграційним процесам, взаємному культурному обміну та збагаченню культур. Але при цьому відбувається і процес посилення національної (етнічної) самосвідомості, намагання закріпити національну (етнічну) специфіку. Коли ж за умов тривалої комунікації з іншою культурою відбувається втрата основної, сутнісної частини рідної культури (декультурація), виникає явище невпевненості або нестабільності. Такі явища призводять до певних соціокультурних проблем міжкультурної комунікації. Їх можна посилювати або знову ж таки створювати відповідні умови для „примирення”.

Суб'єктом міжкультурного спілкування завжди виступає сама людина, яка вже є носієм певної культури. Кожна людина входить до складу тієї чи тієї суспільної групи, яка теж у свою чергу має певну культуру, що впливає на її поведінку. Поведінку людини визначає система суспільних відносин і культура, до яких вона включена, але кожний учасник міжкультурної комунікації має свою власну систему правил, які впливають на його поведінку. Ці правила зумовлені його соціокультурною належністю, до якої потрібно віднести не тільки національну (етнічну) культуру, але й культуру всіх груп, до яких включено того чи іншого індивіда, а також його освіту, виховання, професію, сімейний стан, самосвідомість, рівень суспільної свідомості тощо. Сюди ж потрібно віднести його матеріальну і духовну культуру, соціальну роль та соціальний статус. Не можна не враховувати також і „стимул” засвоєння певної культури, який обумовлений ціннісноорієнтованими процесами. Можна сказати, що міжкультурна комунікація – це стан сучасного суспільства, в якому складну структуру соціального і культурного простору втілено в символічних формах і образах, які здатна сприймати і розуміти суспільна й індивідуальна свідомість різних національних спільнот та етнічних груп. Саме це і створює такі образи соціального світу, які водночас є і змістом, і об'єктом взаємодії соціальних суб'єктів комунікації. Водночас міжкультурна комунікація є процесом особистісного вибору, що відбувається у просторі етичного напруження, що виникає між індивідами під час взаємодії в умовах агресивного мультикультурного середовища.

У соціокультурному просторі України відбулися також значні зміни, які вплинули на комунікацію. Важливими чинниками, які пов'язані зі зміною соціокультурного простору і характеру процесів комунікації у ньому, є:

- зміни в реальній поведінці під час засвоєння нової соціокультурної реальності;
- „недомодернізований” поступ, затуляний і відтак невизначений;
- слабка загальна структурованість українського суспільства;
- значний потенціал соціальної суперечливості;
- різноманітний рівень культурної включеності населення у різні процеси культуротворення та культуровідтворення;
- поява значної кількості субкультур;
- етнокультурна активізація меншин;
- актуалізація молодіжних субкультур, ювеналізація соціокультурного простору;
- легалізації субкультур кримінального чи межового з ними штибу.

У процесі комунікації відбувається не лише обмін повідомленнями, передача інформації від одного учасника до іншого, яка зумовлює певну реакцію і є синтезом сприйнятої та притаманної їм культури, а й задоволення (або незадоволення) отриманими результатами процесу такої взаємодії шляхом порівняння з тими результатами, які очікувалися на момент вступання в комунікацію. На основі такого синтезу відбувається „порозуміння” або „непорозуміння” учасників комунікації. Але завжди під час діалогу виникають взаємовпливи і прагнення „порозумітися” чи „співіснувати”, які за умов повторюваності створюють „третю культуру”. Ця «третья культура» в сучасних умовах має віртуальний характер, вона є нестійкою та не має значення щодо процесів соціалізації та механізмів соціального контролю.

Отже, міжособистісні стосунки значно впливають на діалог культур під час комунікації завдяки своїм механізмам, таким як:

- імітація – адаптація особою чужого іміджу, манери висловлюватися, лексики тощо без особисто усвідомлюваної мети

– навіювання – недостатньо усвідомлюваний процес підкорення чужому слову й чужій волі, підлягання маніпуляціям гіпнотизера, чи, скажімо, сприйняття „єдино вірної” думки сильної, у владному чи іншому розумінні, людини. Сюди ж можна віднести довіру до друкованого слова тощо;

– конформність – несвідома зміна установок, оцінок, цінностей і поведінки під тиском соціуму. Напр., людина переконана у вірності вибраної нею лінії поведінки, але помітила, що інші ведуть себе у подібному випадку інакше, що викликає в неї певні сумніви.

Діалог культур – це складний, символічний, особистісний, трансакційний і досить часто неусвідомлений процес, який з необхідністю є неточним, оскільки передбачає рівень масового віртуального конструювання на рівні міжособистісної взаємодії. Діалог культур дає змогу його учасникам виразити певну зовнішню стосовно до самих учасників інформацію, внутрішній емоційний стан, а також соціальні статуси і соціальні ролі, які вони виконують один відносно одного, що також підтверджує їх „культуру”. Саме соціальний статус та соціальна роль є регулятором соціальної поведінки, яка визначає права і обов’язки щодо суспільства, а отже до інших членів комунікативної (діалогової) дії. Вимоги, сподівання, зумовлені соціальним статусом і соціальною роллю, формуються в суспільній свідомості під впливом загальнокультурних норм, цінностей і традицій, певної суспільної системи, соціальної групи. Якщо ціннісні орієнтації і норми поведінки людини характеризують її культуру, то будь-яке спілкування (комунікацію) між людьми можна віднести до діалогу культур [10].

Крім цього, комунікацію можна класифікувати за характером відносин, що склалися між комунікантами: соціальний рівень (спілкування, в процесі якого суб’єкти ставляться один до одного згідно з наявними в суспільстві морально-етичними нормами), діловий рівень (визначається спільною діяльністю індивідів і характеризується, насамперед, настановленнями на вигоду), духовний рівень (співпереживання і взаємопроникнення комунікантів у внутрішній світ співбесідника).

Важливе значення під час комунікації має внутрішній стан комунікантів. Залежно від стану свого внутрішнього „Я” (культури, притаманної йому), комунікант починає сприймати або не сприймати свого „опонента”. На стан сприйняття „чужої” культури (культури співрозмовника) впливає і намір кожного із комунікантів. За бажання порозумітися, індивіди шукають можливості, спрямовані „назустріч один одному”, а за відсутності бажання порозумітися, таких пошуків немає. Не можна відкидати й мету контактування. Якщо вона цікава, чи, скажімо, має якесь особливе значення для однієї (обох) сторін комунікативного акту, то такий пошук буде продовжено і він отримає певну активність і позитивне завершення, зрештою призведе до появи нового для комунікантів діалогу культур. Це теж регулює взаємовідносини людей під час комунікативної дії.

Висновки. Комунікація в соціокультурному просторі – це відображення міжкультурних зв’язків певних груп людей у певний історичний період його розвитку. Соціокультурний простір є багатовимірним і несталим. Саме багатовимірність (структура і система суспільства, належність до держави, національності, професії, конфесії, відповідний економічний статус тощо) створювала осі диференціації населення відповідно до стратифікацій, соціального складу та соціальних інститутів, що, своєю чергою, впливало на появу відповідних культур. Кожній культурі притаманні свої ціннісні орієнтації і норми поведінки, котрі зумовлювали характер комунікації у тому чи тому суспільстві. В історичному часі соціокультурний простір трансформувалася, відбувалася певна соціокультурна еволюція – процес змін і розвитку людських суспільств, який полягає у загальних зсувах у сукупності приступної культурної інформації, що свідчить про те, що соціокультурний простір повсякчас змінюється. Під час зміни соціокультурних особливостей змінюється і характер комунікативних процесів. Яскравим прикладом того є теперішні процеси, які відбуваються в Україні, де створюється нова соціокультурна реальність. Але потрібно зауважити, що людина сприймає соціокультурний простір відповідно до отриманої нею культури. Тобто, відбувається процес постійного впливу людини (суспільства) на соціокультурний простір і соціокультурного простору на людину (суспільство). Відбувається процес постійного оновлення соціокультурного простору і адаптації елементів, що його створюють, чи процес взаємного проникнення в оновлення. Не слід забувати й те, що сьогодні, коли вплив „планетарної свідомості” дедалі зростає і має визначальне значення для існування людства, соціокультурні запити докорінно змінюються, що знову ж таки доводить, що зміни в комунікації залежать від змін у соціокультурному просторі.

Змістовним завданням діалогу культур є досягнення певної згоди між представниками різних типів соціокультурних цілісностей у вирішенні найважливіших проблем сучасного людства. В комунікації як діалозі культур, актуалізуються та вирішуються як в теоретичному, так і практичному планах проблеми формування нової методології поєднання

загальнолюдських цінностей з системами цінностей, особливими для кожної культури і для кожної особистості як представника певної культури.

Діалог культур – це незмінний чинник прогресивного розвитку усієї людської культури, адже під час діалогу культур відбувається не тільки процес пізнання іншої культури, взаєморозуміння, існування суспільства, а і його постійна актуалізація, оновлення, постійний розвиток завдяки безперервному збагаченню однієї культури іншою, що і становить основу людського життя.

Література

1. Пустовіт Л. О. Словник іншомовних слів / Л. О. Пустовіт, О. І. Скопенко, Г. М. Сjuta, Т. В. Цимбалюк. – К.: „Довіра” УНВЦ „Рідна мова”, 2000. – С.101.
2. Основы теории коммуникации: Учебник / Под ред. М.А.Василика. – М : Гардарики, 2003. – С.44.
3. Singer M. R. Intercultural Communication: A Perceptual Approach. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1987. – 258 p.
4. Samovar L., Porter F. Intercultural Communication: A Reader. – Belmont: Wadsworth, 1994. – 387 p.
5. Triandis H. Psychologia międzykulturowa: rozwój i dokonania // Przegląd Psychologiczny, 1991 – № 1 – S. 12.
6. Большая Советская энциклопедия / Гл. ред. А.М.Прохоров. – Третье изд. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т.13. – с. 60.
7. Cambridge International Dictionary of English – Cambridge Univ. Press, 1995. –XVIII, 1792 p.
8. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово / Slovo, 2000. – С. 124
10. Слющинський Б.В. Міжкультурна комунікація як метод соціального пізнання // Нова парадигма. – 2005. – Випуск 45. – С. 167 - 176.

УДК 341

ПОСЛЕДСТВИЯ НАРУШЕНИЯ ДОГОВОРНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ГОСУДАРСТВАМИ – ЧЛЕНАМИ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Ясюк Ева

Кандидат юридических наук

декан юридического факультета Высшей торговой школы в Радоме (Польша)

Autor artykułu porusza problematykę dotyczącą naruszenia zobowiązań traktatowych przez państwo członkowskie Unii Europejskiej. Ukazuje konsekwencje, jakie wyłaniają się w przypadku dopuszczenia się przez państwo członkowskie UE takiego naruszenia. Jednocześnie poddaje wnikliwej analizie właściwe przepisy prawa Unii Europejskiej dotyczące tej materii.

Автор статьи затрагивает проблематику, касающуюся нарушения договорных обязательств государствами-членами Европейского Союза. Показывает последствия, которые появляются в случае допущения государством-членом ЕС такого нарушения. Одновременно подвергает пронизательному анализу соответствующие статьи права Европейского Союза, касающиеся этой темы.

The author discusses the problem of breaching treaty obligations by European Union member states. Shows the consequences which are found in case of committing the breaches by a Member State. Simultaneously the author penetratingly analyses relevant regulations of European Union law, which regard to this matter.

Автор статті торкається проблематики, що стосується порушення договірних зобов'язань державами-членами Європейського Союзу. Показує наслідки, які з'являються у випадку допущення державою-членом ЄС такого порушення. Одночасно піддає проникливому аналізу відповідні статті права Європейського Союзу, що стосуються цієї теми.

Ключові слова: право Європейського Союзу, *acquis communautaire*, порушення боргових зобов'язань, держави-члени Європейського Союзу.

Постановка проблемы. Государства-члены Европейского Союза обязаны выполнять обязательства, вытекающие из членства. Правовым инструментом, который должен склонять эти государства к их выполнению, являются жалобы на государство-член ЕС на основе ст. 258 – 260 Договора о Функционировании Европейского Союза. Основанием для начала процесса в силу ст. 258 либо 259 является наличие со стороны государства-члена ЕС невыполнения обязательств, которые возложены на него силой права Европейского Союза. Под понятием "государство" необходимо понимать:

- 1) его центральные законодательные и исполнительные органы власти;
- 2) суды;
- 3) местную администрацию;
- 4) субъекты, находящиеся под его контролем, которым доверены на основании государственного права особые полномочия, выходящие за рамки принятых в обычных отношениях между единицами и т.д.

Необходимо подчеркнуть, что нарушение государством-членом ЕС обязательств возникающих из права Европейского Союза может основываться как на действии, так и на бездействии всех своих органов. Нужно указать, что процесс, который проводится в силу ст. 258 Договора о Функционировании Европейского Союза начинается Комиссией. В то же время, в случае процесса, который проводится в силу ст. 259 Договора о функционировании Европейского Союза, обвинителем является государство-член ЕС. Договор о Функционировании Европейского Союза (ДФЕС) не признаёт таких прав за иными субъектами.

Цель и задачи исследования. Автор оговаривая проблематику, указанную в теме, не ставил перед собой цель исчерпывающе рассмотреть тему. В этой статье были представлены только некоторые вопросы, которые позволят читателю выработать единый общий взгляд на тему последствий нарушения договорных обязательств государством-членом Европейского Союза. Автор подчёркивает, что это только избранные вопросы.

Иском государства-члена ЕС против другого государства за нарушение обязательств, вытекающих из права Европейского Союза, начинается процесс, который проводится на основе ст.259 ДФЕС. Прежде чем государство-член ЕС внесёт иск в Трибунал Справедливости Европейского Союза, оно обязано внести дело в Комиссию, которая действуя согласно статье 259 ДФЕС позволяет заинтересованным субъектам на спорной основе предоставление письменных и устных замечаний. Тогда государства-члены ЕС

имеют возможность мирного разрешения дела. В течение трёх месяцев от внесения дела Комиссия может выдать обоснованное заключение. Однако нужно подчеркнуть, что невыдача Комиссией заключения в указанный срок не является в понимании оговоренной статьи препятствием для внесения дела в Трибунал. В случае, когда Комиссия выдает обоснованное заключение, государство может избежать направления дела в Трибунал посредством устранения нарушения. Когда, однако, государство проигнорирует обоснованное заключение Комиссии, или когда полностью воспротивится существованию обязательства или его нарушения, и не удовлетворит его в сроки, указанные в обоснованном заключении, государство-заявитель может направить дело в Трибунал Справедливости Европейского Союза.

В процессе перед Трибуналом Справедливости Европейского Союза бремя доказывания лежит на стороне заявителя. Тогда, когда Комиссия выдает обоснованное заключение, направленное к государству ответчику, она может выступить в деле как интервент на стороне заявителя.

Требуется подчеркнуть, что процедура, предусмотренная ст.260, не нарушает оговариваемой статьи 259 ToFUE.

Требования, касающиеся административного решения – последствия нарушения права Европейского Союза

Органы государственной администрации действуют в границах и на основе внутреннего права, а так же в связи с членством Польши в Европейском Союзе, о чём я писала ранее, имеют обязанность использовать юридические законы ЕС (права первичного и вторичного). Основанием для урегулирования в ходе административного рассмотрения наряду с юридическими законами внутреннего права так же должны быть законы Европейского Союза. Органы государственной администрации действуют прямо или косвенно на основании юридических законов Европейского Союза. Основой для урегулирования органом государственной администрации может быть статья права ЕС, которая используется прямо, например распоряжение, а так же закон национальный, который является результатом реализации в национальном правовом порядке, например, директивы. Поэтому правильное административное решение это такое, которое было выдано, непосредственно опираясь на национальные законы, согласованные с правом ЕС, которые являются результатом реализации в национальном правовом порядке права ЕС – процесс конкретизации права ЕС или опираясь непосредственно на законы ЕС [1].

Администрация в отдельных государствах-членах ЕС подвергается процессу европеизации, которая требует от государства ряда действий, одновременно влияя на качество администрации, и, что с этим неразрывно связано, на качество жизни людей в государстве. Нужно бы также сказать и о Европейском Союзе. Гжегож Рыдлевски правильно экстрагирует два противоположных способа мышления о европеизации государственной администрации:

Ожидания, касающиеся создания в Европейском Союзе одной универсальной модели государственной администрации, основанием которой был бы конкретный идеальный тип администрации, основанный на похожих принципах действий, компетенции, институции, процедурах и кадровом составе;

Ожидания, касающиеся создания и практического применения в государствах членах Европейского Союза универсальной модели совместных качественных стандартов в государственной администрации, основанных на принципах учета ценностей, признанных фундаментальными, основных задачах и стандартах качества, относящихся к требованиям обслуживания граждан на соответствующем уровне [2].

Государство обязано обеспечить соответствующие средства для использования законов права Европейского Союза. Государство не может, как я ранее уже припоминала, ссылаться на национальное законодательство, которое не согласуется с союзным правом. Административный орган обязан не применять законов национального права, которые не согласуются с правом ЕС. Из приговора Трибунала Справедливости следует так же, что административный орган, использующий национальное право, в случае, когда посчитает, что оно противоречит праву ЕС, должен его отвергнуть, тоже касается ситуации, когда законы процедурального национального права являются препятствием на пути к полной эффективности норм ЕС. Поэтому нужно подчеркнуть, что административный орган, использующий национальное право должен проводить его интерпретацию через призму права ЕС. Указанные принципы нужно извлекать из принципа приоритета права ЕС.

Последствия не приспособления государственного административного органа к принципу приоритета права ЕС такие, что национальные власти обязаны возмещать ущерб, возникающий из-за принятия, а потом использования национальных статей права противоречащих праву ЕС. Одновременно Трибунал Справедливости определил в деле San

Giorgio, что недопустимо, чтобы национальные процедуральные нормы содержали статьи, которые привели бы к тому, что компенсация была бы практически невозможна или слишком затруднена. Государство отвечает так же за каждое действие или бездействие государственного органа: законодательного, исполнительного, а так же и судебного.

Внимания так же заслуживает проблематика судебного-административного контроля легальности административных решений. Органы государственной администрации, выдавая административные решения за правовое основание для своих решений должны принимать во внимание одинаково как законы национального права (согласованного с правом ЕС), так и законы права ЕС, которые непосредственно эффективны. Является это обязанностью государства, происходящей из принятых обязательств в связи с членством в ЕС. Административные суды государств-членов ЕС, как союзные суды, обязаны обеспечить праву ЕС полную и безусловную эффективность. Административные суды, исследуя легальность административных решений, выданных органами государственной администрации государства-члена ЕС, принимают во внимание насколько национальная норма согласуется с союзной. Ликвидацию состояния несогласованности с правом ЕС необходимо производить по внутреннему праву государств-членов ЕС. Отклоняя административное решение административных органов государства-члена ЕС, которые обосновали своё решение законом национального права, который противоречит праву ЕС, административный суд обязан, после произведения оценки согласованности национальных законов с законами права ЕС, произвести, как суд союзный, ликвидацию материально-правовой основы административного дела - законов противоречащих праву ЕС. Как правильно пишет Мартин Каминский: "просоюзная трансформация национальных законов является обязанностью административного суда. Этот суд должен избегать в обосновании решения поручения органу самостоятельно разъяснить новую материально-правую основу на основании подсказок содержащихся в обосновании. Следует отметить, что административный суд, оценивая согласованность национальных законов с надёжными законами союзного права, выступает в роли приближённой к роли конституционного суда, исследующего совместимость законов с конституционными образцами контроля". Далее автор утверждает: "В рамках административно-судебного контроля возможно проведение квалификации национальных законов с точки зрения совместимости с напрямую эффективными союзными законами, подходящим для методики решений Конституционного Трибунала образом. Такого рода компетенции административного суда являются частью механизма судебного сотрудничества в рамках Европейского Союза, а сами суды исполняют по существу функции судебных органов ЕС (т.н. союзные органы в функциональном значении)" [3].

Европейский Союз гарантирует право на хорошую администрацию, которое нужно рассматривать как основное право каждого гражданина ЕС [4]. Концепция хорошей администрации как пишет С. Вжосэк "(...) была создана с целью рационализации институтов и органов Европейских Сообществ, но нужно её анализировать так же на почве решений функционирования государственной администрации государств-членов ЕС" [5]. В то же время, идя за Агнешкой Даутер-Козловской: "установление нормативного содержания этого права стало возможным в результате признания за Судом Первой Инстанции и Трибуналом Справедливости функции административных Судов. Задачей административного суда является исследование легальности административных актов. Он является органом, имеющим черты характерные для административного суда, это значит органом судебным, независимым от администрации и контролирующим её деятельность, контролируя издание администрацией индивидуальных актов на предмет согласованности с правом. Суд Первой Инстанции и Трибунал Справедливости такими чертами обладают и контролируют органы Сообществ, которые выступают как органы администрации, которые выдают решения, основанные на статьях административно-правовых актов. Союзные суды право хорошей администрации признали как принцип союзного права, заслуживающего на правовую охрану, так, например, как это имело место в постановлении Суда Первой Инстанции с 27.09.2002 г. в деле *Tideland Signal Ltd* против Комиссии [6], в котором суд признал принцип хорошей администрации как принцип союзного права" [7].

В свою очередь, из приговора Трибунала Справедливости от 13 января 2004 г. по делу *C-453/00 Kühne & Heitz* [8] следует, что на всех органах государств-членов ЕС, в том числе на административных органах, лежит обязанность не отклонения окончательного административного решения. Однако Трибунал допустил исключения в применении этого принципа в следующих случаях:

- административный орган должен быть уполномочен на основе национального права;
- решение должно быть окончательным решением;

- решение было основано на ошибочной интерпретации права ЕС – в свете приговора принятого после даты его издания;

- заинтересованный должен обратиться в административный орган без излишних проволочек с момента, когда узнал о выдаче решения.

Трибунал Справедливости Европейского Союза контролирует легальность административных актов. Статья 263 ДФЕС гласит: "Каждое физическое или юридическое лицо может подать, на условиях, предусмотренных в пунктах первом и втором, жалобу на акты, адресатом которых является оно, либо которые касаются его непосредственно и индивидуально, а так же на нормативно-правовые акты, которые касаются его непосредственно и не охватывают исполнительных средств." ДФЕС допускает возможность инициирования дела перед Трибуналом Справедливости ЕС в результате внесения иска физическим либо юридическим лицом на условиях определённых договором в области административных актов, которые направлены к нему в его конкретном деле и касаются его индивидуально и непосредственно. Как вытекает из пункта 2 статьи 263 ДФЕС, лицо физическое или юридическое, поэтому может подать жалобу тогда, когда дойдёт до нарушения существенных процедурных требований (например, процедурные требования противоречат праву ЕС), нарушения договоров, либо какой бы то ни было юридической нормы связанной с их использованием, либо в случае превышения полномочий. Срок для подачи иска составляет 2 месяца со дня публикации акта либо уведомления о нём заявителя, а так же при их отсутствии со дня получения сообщения об этом акте – ст.263 ТФUE. Трибунал Справедливости ЕС в случае, когда признает, что иск был обоснован, оглашает недействительность акта. Может так же определить какие эффекты акта должны быть признаны конечными – ст.264 ДФЕС [9].

Получение страховых компенсаций на основе права Европейского Союза

Судебное следствие, начатое по инициативе Комиссии по поводу нарушения государством-членом ЕС обязательств, вытекающих из договоров, имеет основное значение во время установления страховой ответственности по отношению к личности по поводу нарушения обязательств государством-членом.

В деле С – 6/90 и С – 9/90 Francovich и Bonifaci Трибунал подтвердил, что несёт ответственность по отношению к личности за ущерб понесённый в результате нарушения союзного права (ныне Европейского Союза).

В свою очередь, в постановлении от 5 марта 1996 г в объединённых делах С – 46/93 Brasserie du Pêcheur и С – 48/93 Factortame он подтвердил, что государство несёт ответственность не только за действия, но и за законодательные бездействия. Поэтому несёт ответственность за действия и бездействие органов законодательной власти, а так же и судебной. Для получения компенсации необходимо выполнение трёх предпосылок:

1. Норма являющаяся основой для компенсации должна быть направлена на придание личности полномочий.

2. Нарушение должно быть "достаточно серьёзным" – законодательные власти очевидным и поразительным образом пересекли границы свободы.

3. Должна образоваться причинно-следственная связь между нарушением и ущербом.

Необходимо подчеркнуть, что Трибунал в постановлении от 19 июня 1990 г в деле С – 213/89 Faktortame утвердил, что национальная норма, которая подвергается сомнению по поводу согласованности с правом Сообщества (ныне союзного), не должна применяться до вынесения постановления на основании ответа, предоставленного Трибуналом на тему согласованности с правом Сообщества (ныне союзным).

Получение страховых компенсаций основанных на праве ЕС в национальных судах

Как справедливо утверждает Анджей Врубель, что процесс применения союзного вместо национального права затруднителен в связи наличием национальных концепций, традиций, принципов. Но обращаться к принципам и нормам союзного права необходимо. «Это приводит, естественно, к появлению в процессе судебного права конфликтных ситуаций, которые должны быть разрешены по ясным и прозрачным коллизионным правилам. В тоже время, в теории и догматике союзного права не только нет согласия относительно наиболее основных коллизионных норм, позволяющих разрешение спорности и несогласованности систем национальной права и союзного права, но также относительно фундаментальных вопросов, касающихся самой природы союзного права и его отношения к национальному праву и классическому международному праву" [10]. Подтверждение находим также в постановлении Hans Just против Датского Министерства Налогов [11] Трибунал утвердил, что на государствах-членах ЕС лежит обязанность обеспечения правовой охраны, что вытекает из союзного права. Государства-члены ЕС обязаны определить юрисдикционные свойства, а так же процедуры изучения претензий. Процесс о

возмещении ущерба против государства должен происходить по национальному праву (согласному с правом ЕС).

Государство, состоящее в Европейском Союзе, обязано исправить в рамках законов и процедур национального права ущерб, полученный от принятия или оставления в силе законов, которые находятся в противоречии с правом этой организации. Мы имеем отношение с национальным институтом ответственности за нарушение права Европейского Союза. Суды государств-членов Европейского Союза являются судами Европейского Союза. Поэтому они имеют обязательство, прежде всего:

- решать на основе прямых эффективных норм права Европейского Союза,
- в тоже время, игнорировать национальные нормы, несогласованные с нормами Европейского Союза устрания коллизии,
- проводить интерпретацию национального права в свете целей и содержания права Европейского Союза [12],
- обеспечить средства, позволяющие расследование предмета претензий, для процесса, предусмотренного правом Европейского Союза,
- обеспечить выполнение постановлений Трибунала Справедливости, Совета, а так же Комиссии, из которых вытекают денежные обязательства других лиц кроме государств-членов, это значит национальных физических и юридических лиц.

К компетенции судов государств-членов ЕС относится рассмотрение дел с учетом права Европейского Союза в процессах: административном, гражданском, уголовном, и конституционном [13].

В случае, когда национальное право не предусматривает средств позволяющих расследование обстоятельств дела, признанных правом союзным, национальный суд обязан обеспечить такие средства [14].

Из первичного права нужно сделать обязанность для национальных судов в области указанной выше. Однако, необходимо подчеркнуть, что договора регулируют это в незначительной степени. Область участия национальных судов в развитии правовой системы Европейского Союза является очень значительной, что не уменьшает, так же в той области, роли Трибунала Справедливости Европейского Союза, Суда или специализированных Судов. В системе правовой охраны Европейского Союза место, роль и значение национальных судов государств-членов ЕС определяет постановление Европейского Трибунала Справедливости (сейчас Трибунал Справедливости Европейского Союза) [15]. Войцех Постульский принципы, определяющие полномочия и обязанности национальных судов, сформулированные постановлением ТЕСЕС, представляет в двух группах, которые выводит из современной доктрины. "Принципы первой генерации нацелены на обеспечение так называемой объективной эффективности союзных норм в правопорядке государств-членов ЕС, их целью является вызов использования норм союзного права в национальных судах. Относящиеся к ним средства, доступные в процессах национальных судов, которые применяются и союзными судами, следующие: обоснованность решений на основе законов союзного права, обязанность адаптировать национальное право в свете целей и звучания союзного права, обязанность или право обращаться с правовыми вопросами в ЕТС, приказ избегать правовых норм, противоречащих союзным нормам. Принципы второй генерации, условно называемые принципами субъективной эффективности союзных норм, концентрируются на качестве обеспечения национальными судами охраны субъективных прав данных союзным правом." Далее автор добавляет: "В целом можно утверждать, что их ролью является обеспечение "процессуальной эффективности" т.н. использования национальными судами союзного права эффективным и однородным образом. Это правило эквивалентности, не дискриминации, правило практической возможности, правило целенаправленное [16]". Поэтому представленные, сформированные постановлениями принципы, определенные в доктрине принципами первой и второй генерации, выразительно указывают место национальных судов государств-членов ЕС, их роль, полномочия, компетенцию в системе правовой охраны в Европейском Союзе.

Нормы права ЕС являются нормами прямой эффективности, это означает, что можно признать за судами ЕС компетенцию, и установление обязательства в отношении судов и органов, в том числе органов государственной власти, на применение норм права ЕС при одновременном обеспечении их эффективности [17]. Прямая эффективность связана с принципом прямого обязательства и прямого применения [18]. Так как из принципа прямого обязательства вытекает, что все нормы союзного права становятся интегральной частью внутреннего правопорядка вместе с их вхождением в жизнь. Необходимо помнить, что право ЕС является автономным правопорядком, поэтому не является национальным правом, а только обязует параллельно национальным законам, при сохранении принципа приоритета

права ЕС. В свою очередь, из принципа прямого применения нужно выделить обязательство органов государства-члена, а так же судов и органов государственной власти применять нормы права ЕС как основу для решений дел по существу.

Национальные суды государств-членов, применяющие национальное право, обязаны не применять статей национального права, которые остаются спорными в отношении права Европейского Союза и обязаны выдавать решения, опираясь на право ЕС. Такое поведение национальных судов вытекает из принципа приоритета права ЕС. Однако принцип приоритета касается норм права ЕС, которые применяются непосредственно и вызывают прямой эффект. Неприменение национального закона, спорного с правом ЕС, является выражением обеспечения эффективности права ЕС. Принцип приоритета происходит из принципа эффективности права ЕС и вяжется с успешностью права ЕС [19].

Трибунал Справедливости Европейского Союза не может учитывать национальное право. В то же время суды государств-членов ЕС обязаны опираться на национальное право учитывая статьи права ЕС. Идентичная обязанность лежит так же на органах государственной власти [20].

Трибунал Справедливости Европейского Союза проводит контроль применения принципа субсидиарности, содержащегося в статье 5 параграф 3 ДЕС, а так же в преамбуле Хартии основных прав Европейского Союза и её ст.51. Однако до сих пор не был отклонён никакой правовой акт несовместимый с этим принципом [21]. В постановлении Европейского Трибунала по делу *Pasquale Foglia v. Marcella Novello* [22] было подчёркнуто, что национальные суды подходят для применения союзного права. В тоже время в постановлении по делу *Zwarfeld* [23] ЕТС высказался, что на национальных судах государств-членов ЕС лежит обязанность обеспечения соответствия праву ЕС применения и соблюдения норм в национальных правовых системах.

Трибунал Справедливости в деле *Larsy* [24] снова подчеркнул значение принципа приоритета права ЕС в области обеспечения эффективности союзным нормам. Дополнительно требует от всех государственных органов гарантировать эффективность права ЕС. Трибунал решительно подчеркнул, что с целью обеспечения соответствующего уровня охраны прав отраслей права ЕС, он обязуется, что будет отказываться применять те процедуральные правила, которые препятствуют правильной реализации этих прав.

Ответственность государства за нарушение договорных обязательств это институция, которая сегодня функционирует в Европейском Союзе, и была подтверждена постановлением от 19 ноября 1991 г. *Francovich i Bonifaci*, о котором я вспоминала ранее. Поэтому государство как суверен несёт ответственность одинаково как за действия, так и за бездействия всех своих органов.

Нужно подчеркнуть факт, что условия компенсации регулируются национальным правом. Это государство решает, на каких условиях существует возможность требования возмещения ущерба. Из принципа эффективности ЕС вытекает, что является недопустимым, чтобы процедуральные нормы были так построены, что получение компенсации было бы практически невозможным или слишком трудным. Поэтому построение норм внутреннего права, касающегося оговариваемой проблемы, должно происходить через призму статей права ЕС. Трибунал Справедливости допускает ответственность государства только тогда, когда выполнены следующие предпосылки: объектом нарушенной нормы должно быть предоставление права частному лицу, нарушение является достаточно очевидным, существует причинно-следственная связь между нарушением и ущербом.

Принцип эквивалентности требует от национальных судов, чтобы претензии, основанные на праве ЕС, были воспринимаемы также, как претензии, основанные на законах национального права. Этот принцип должен строго соблюдаться национальными судами государств-членов ЕС.

Государство-член ЕС обязано возмещать ущерб, неся ответственность за действия и промахи исполнительной, законодательной, судебной власти даже тогда, когда перед вступлением в Европейский Союз система национального права такого типа заявлений не предусматривала.

Рассмотрение претензий против государства за нарушение права Европейского Союза происходит по законам гражданского права, которое является своеобразной гарантией эффективности права не только национального, но также и Европейского Союза. Потому что национальные суды являются европейскими судами, стоящими на страже права: национального, международного и европейского. Развитие принципа руководства права, законности в Европейском Союзе – это только подтверждает и требует уважения. Принцип правовой определённости, который является одним из общих наиважнейших принципов

права Союза, стремящихся к тому, чтобы союзный правопорядок был стабильным и достойным доверия, а эффекты его нарушения повсеместно известны [25].

Суды государств-членов Европейского Союза в силу законов права ЕС обязаны гарантировать исполнение судебных решений Трибунала Справедливости Европейского Союза. Ст. 280 Договора о функционировании Европейского Союза гласит: "Приговоры Трибунала Справедливости Европейского Союза подлежат исполнению на условиях определенных в статье 299." В свою очередь из ст. 299 вытекает что: "Акты Совета, Комиссии или Центрального Европейского Банка, которые накладывают денежные обязательства на лицо, не являющееся государством, подлежат исполнению". Далее из цитируемой статьи вытекают свойства гражданских национальных судов государств-членов ЕС. Судебное разбирательство осуществляется опираясь на законы национального права. Различается оно в разных государствах. Нужно подчеркнуть, что: "статус исполнительности придается без каких-либо проверок, кроме проверки подлинности названия, назначенным с этой целью правительством государства-члена ЕС национальным органом, о котором будет уведомлена Комиссия и Трибунал Справедливости Европейского Союза". Обычно это собственно министерство справедливости, или Министр Справедливости, случается, однако, что это суд или соответствующий судебный чиновник. Процесс исполнения осуществляется опираясь на законы внутреннего права, несмотря на вид и характер органа выступающего в данном государстве. Поэтому весь исполнительный процесс в государстве-члене ЕС опирается на законы внутреннего права, так же свойства национальных органов определены в тех законах. Нужно подчеркнуть, что из-за того факта, что процесс происходит опираясь на национальные законы, это не лишает его союзного характера, потому что все законы национального права должны быть согласованы с правом ЕС, а его интеграция так же должна быть выполнена в свете целей и содержания Союзного права.

Расследование протекает перед национальными органами, опираясь на законы национального права, а также выполняемые обеспечения должны выражаться в валюте этого государства, если национальные законы не предусматривают иначе. Приостановление процесса происходит единственно в силу постановления Трибунала Справедливости Европейского Союза. В тоже время контроль правильности исполняемого процесса проводится соответствующим национальным судом по законам внутреннего права, которое должно быть согласовано с правом Европейского Союза.

Как вытекает из постановления *Zuckerfabrik Süderdithmarschen v. Itzehoe* и *Zuckerfabrik Sjest GmbH v. Paderborn* [26] национальный суд не обладает компетенцией для постановления о действительности законов права сообщества (ныне Союзного). Единственное допустимое исключение из этого правила существует тогда, когда сторона заявляет перед национальным судом о применении как временного средства. В оговариваемом постановлении Трибунал Справедливости постановил, что национальный суд имеет право приостановить использование административного решения, основанное на союзном законе, по отношению к которому идёт расследование, касающееся легитимности закона. Приостановление является эффективным до момента выдачи постановления в период действия закона. В постановлении *Atlanta Fruchthandelsgesellschaft mbH* и другие против Федерального Ведомства по вопросам продовольствия и Лесного Хозяйства [27] были определены условия, выполнение которых позволяет национальному суду выдачу временного средства. В постановлении Трибунал Справедливости указал, что национальный суд, имея серьёзные сомнения в действительности союзного закона, должен обратиться в Трибунал за выдачей решения по этому делу, если только по этому делу уже не идёт расследование в Трибунале. Дополнительно Трибунал так же указал, что национальный суд выдаёт временное средство с целью избежать непоправимого ущерба истцу. Всегда во время своих действий национальный суд обязан руководствоваться правом Союза.

В постановлении *Gaetano Mantello* [28] Трибунал Справедливости Европейского Союза упомянул принцип однородного применения права, одновременно указывая, что в случае, когда статья права ЕС не содержит выразительной ссылки к праву государств-членов, то нужно применять однородное и автономное во всём Союзе толкование этого закона.

Из-за разных правовых систем, функционирующих в каждом государстве-члене Европейского Союза, существует опасность, что право ЕС будет интерпретировано по разному. Идя на встречу этим проблемам появился институт предварительного вопроса, регулирование которого осуществляется нормой ст. 267 Договора о функционировании ЕС [29].

В этом месте стоит сослаться на постановление Трибунала Справедливости ЕС от 16 ноября 2010 г. в деле *Gaetano Mantello* (дело C-261/09) [30] в области правосудия и внутренних дел. В этом постановлении ТЕС в вынесении решения указал, что когда в

законе права ЕС нет ссылки на право государств-членов, тогда применяется однородное и автономное толкование этого закона во всём ЕС.

Литература

1. См. G. Krawiec, *Europejskie prawo administracyjne*, Wolter Kluwer biznes, Warszawa 2009, oraz a. Wróbel, *Sądy administracyjne jako sądy Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2010/5 – 6, s. 477, S. Bierant, *Przystąpienie Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej: wyzwania organów stosujących prawo* (w:) E. Piątek (red.) *Prawo polskie a prawo UE*, Warszawa 2003, s. 102.
2. G. Rydlewski, *Problemy europeizacji administracji publicznej* [w:] J. Czaputowicz (red.) *Administracja publiczna wyzwania w dobie integracji europejskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s.100 – 101, zob. także: I. Lipowicz, *Europeizacja administracji publicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2008, A. I. Jackiewicz, *Prawo do dobrej administracji jako standard europejski*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, Z. Kmiecik, *Postępowanie administracyjne w Europie*, Kantor wydawniczy Zakamycze, Kraków 2005, T. Jasudowicz, *Europejskie standardy funkcjonowania administracji* (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski (red.) *Prawa człowieka i ich ochrona*, Wydawnictwo Dom Organizatora, Toruń 2010, s. 563 – 610.
3. M. Kamiński, *Konstruowanie wzorca legalności decyzji administracyjnej na podstawie prawa UE przez polskie sądy administracyjne (cz. I)*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2011, nr 4, s. 22 – 27 oraz M. Kamiński, *Konstruowanie wzorca legalności decyzji administracyjnej na podstawie prawa UE przez polskie sądy administracyjne (cz. II)*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2011, nr 5, s. 22 – 24.
4. См. Приговор Трибунала Справедливости по делу Stauder против города Ульм (29/69, ECR1969, s. 419
5. S. Wrzosek, *Dobra administracja*. [w] M. Domagała, A. Haładyj, A. Wrzosek (red.) *Encyklopedia prawa administracyjnego*, Warszawa 2010, s. 41
6. Дело T – 211/02, ECR 2002, s. II – 3781.
7. A. Dauter – Kozłowska, *Prawo do dobrej administracji w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej i świetle Europejskiego Kodeksu Dobrej administracji* [w:] C. Mik, K. Gałka (red.) *Prawa podstawowe w prawie i praktyce Unii Europejskiej*, Dom organizatora, Toruń 2009, s. 338 – 339.
8. См. Orz.2004, s. I – 837.
9. См. так же: B. Bomanowski, Skargi, wnioski i petycje w postępowaniu administracyjnym. *Problematyka klasyfikacji wybranych przepisów działu VIII ustawy z dnia 14 czerwca 1960 roku kodeks postępowania administracyjnego* (w:). Я. КАЦЦН І ДРУГІЕ (red.) *АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ*, Wołyński Narodowy Uniwersytet Lesi Ukrainki, Łuck 2010, s. 130 – 132.
10. A. Wróbel (red.), red.), *Stosowanie prawa Unii Europejskiej przez sądy*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2005.s. 21.
11. Дело 68/79 Hans Just v. Duńskie Ministerstwo ds. Podatkowych (Zb. Orz. 1980, s. 501)
12. См. M. Szuniewicz, *Interpretacja prawa wspólnotowego – metody i moc wiążąca* wykładni ETS, „Studia Prawnicze” 2006 nr. 1, s. 56.
13. См. np. D. Miąsik, *Wpływ prawa UE na stosowanie polskiego prawa ochrony konkurencji przez sądy*, „Europejski Przegląd Sądowy”2010, nr 7, s. 35 – 40.
14. См. так же C. Mik, *Sądy polskie wobec perspektywy przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej*, PPE 1997, nr. 1, s. 22.
15. См. W. Czapliński, R. Ostrihansky, P. Saganek, A. Wyrozumska (red.) *Prawo Wspólnot Europejskich orzecznictwo*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2005.
16. W. Postulski, *Sądy państw członkowskich jako sądy wspólnotowe* (w:) A. Wróbel (red.) *Stosowanie prawa Unii Europejskiej przez sądy*, Kantor wydawniczy Zakamycze, Kraków 2005, s. 412 – 413.
17. См. P. Winter, *Direct Applicability and Direct Effect: Two Distinct and Different Conceptis in Community Law*, CMLR 1972 (9), s. 425. oraz J. Dutheil de la Rochère, *Wstęp do prawa Unii Europejskiej*, Scholar, Warszawa 2004, s. 149 – 152.
18. См. Дело 14/68 Walt Wilhelm и другие против Федеральное Управление по делам картелей (См. Orz 1969, s 1), Дело 11/70 Internationale Handelsgesellschaft GmbH v. Einfuhr – und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel (См. Orz. 1970, s. 1161), Дело 106/77 Администрация Государственных Финансов против Simmenthal SpA (Zb. Orz. 1978, s. 629), Дело C – 213/89 Królowa v. Sekretarz Stanu do spraw Transportu ex parte Factortame Ltd. I inii (См.Orz. 1990, s. 1 – 2433), Объединённые дела C – 143/88 i C – 92/89 Zuckerfabrik

Süderdithmarschen AG v. Główny Urząd Celny Itzehoe, oraz Zuckerfabrik Sjest GmbH v. Główny Urząd Celny Paderborn (См. Орз. 1991, s. I – 415 и другие).

19. См. P. Brzeziński, Relacje między zasadą pierwszeństwa a zasadą efektywności – glosa do wyroku SN z 4.01.2008 r. (IUK 182/07), „Europejski Przegląd Sądowy” 2010, nr 1, s. 50 – 54.

20. См. Дело 14/84, Von Colson i Kamann v. Land Nordrhein – Westfalen (Zb. Орз. 1984, s. 1891), Дело 67/74 Bonsignore v. Oberstadtdirektor der Stadt Köln (Zb. Орз. 1975, s. 297), Дело 106/89 Marleasing v. Comercial Internacional de Alimentación (Zb. Орз. 1990, s. I - 4135), Дело 111/97 EvoBus Austria v. Niederösterreichische Verkehrsorganisation (Zb. Орз. 1998, s.I- 5411), Дело 80.86 Kolpinghuis Nijmegen (См. Орз. 1987, s. 3969) и другие.

21. См. Дело T – 5/93 Roger Tremblay, Francis Lucazeau i Harry Kestenberg przeciwko Komisji Europejskiej (См. Орз. 1995, s. II – 185 i nast.), Дело C-11/95 Komisja przeciwko Królestwu Belgii (См. Орз. 1996, s. I– 4115 i nast.), Дело C- 491/01 British American Tobacco (Investments) i Imperial Tobacco (См. Орз. 2002, s. I– 11453 i nast.), Дело C – 415/93 Union Royale Belge des Sociétés de Football Association ASBL i inni przeciwko Jean- Marc Bosman и другие (См. Орз. 1995, s. I– 4921 i nast.).

22. Дело 244/80 Pasquale Foglia v. Marcella Novello (См. Орз. 1981, s. 3045).

23. Дело 2/88 Zwarfeld (См. Орз. 1990, s. II – 3365).

24. Дело C- 118/00 Lasy (См. Орз. 2001, s. I- 5063)

25. Больше на тему условий см. J. Barcz (red), J. Barcz (red), Zasady ustrojowe Unii Europejskiej, Instytut Wydawniczy EuroPrawo, Warszawa 2010.

26. Объединённые дела C – 143/88 i C – 92/89 Zuckerfabrik Süderdithmarschen v. Itzehoe oraz Zuckerfabrik Sjest GmbH v. Paderborn (Zb. Орз. 1991, s. I – 415).

27. Дело C- 465/93 Atlanta Fruchthandelsgesellschaft mbH и другие против Федеральное ведомство по вопросам Продовольствия и Лесного Хозяйства (См. Орз. 1995, s. I – 3761)

28. Дело C – 261/09 Gaetano Matello

29. J. Zięba, Uprawnienia i obowiązki krajowych organów sądowych w zakresie przedkładania wniosku o orzeczenie wstępne do Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich, „Przegląd prawa europejskiego i międzynarodowego” 2008, nr. 1, s. 73 – 91, E. Wojtaszek – Mik, Pytanie prejudycjalne w systemie prawnym (w:) M. Wąsek – Wiaderek, E. Wojtaszek – Mik (red.) Pytanie prejudycjalne do Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich, Wydawnictwo Oficyna, Warszawa 2007, s. 18, S. Biernat, Współpraca sądów państw członkowskich z ETS w ramach procedury pytań prejudycjalnych (w:) J. Barcz (red.) Prawo Unii Europejskiej. Zagadnienia systemowe. Prawo materialne i polityki, Wydawnictwo Prawo i Praktyka Gospodarcza, Warszawa 2006, s. 383. P. Dąbrowska – Kłosińska, Skutki wyroków prejudycjalnych przed sądami krajowymi w świetle orzecznictwa i traktatu z Lizbony, „Europejski Przegląd Sądowy” 2010, nr. 12, s. 4 – 15, N. Półtorak, Procedura prejudycjalna - wprowadzenie i postanowienie ETS z 14.05.2008 r. w sprawie C – 109/07 Jonathan Pilato v. Jeanowi – Claude ‘owi Bourgaultowi, „Europejski Przegląd Sądowy” 2010, nr 1, s. 55 – 57, M. Czuryk, Prawo sądów administracyjnych do kierowania pytań prejudycjalnych do Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości (w:) K. Sikora, M. Dmagała, E. Jasiuk (red.) Wpływ prakseologii na organizację i zarządzanie w administracji publicznej, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Handlowej w Radomiu, Radom 2010, s. 55 – 60.

30. Dz. U. L190, s. 1.

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ У СФЕРІ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Одінцова О.О.

кандидат юридичних наук

доцент Донецького національного університету економіки і торгівлі

імені М. Туган-Барановського

Дергачов Є.В.

магістрант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В даній статті було проаналізовано наукові та законодавчі визначення поняття «право на інформацію» та його складові елементи. Крім того, були зазначені та досліджені деякі особисті немайнові права, в яких присутня інформаційна складова. З аналізу доктринальних позицій щодо виділення інформаційного елемента в особистих майнових правах були підведені підсумки дослідження відносно співвідношення права на інформацію та інформаційних прав в даній сфері.

В данной статье были проанализированы научные и законодательные основы понятия «право на информацию» и его составные элементы. Кроме того, были указаны и исследованы некоторые личные неимущественные права, в которых присутствует информационная составляющая. Из анализа доктринальных позиций относительно выделения информационного элемента в личных имущественных правах были подведены итоги исследования относительно соотношения права на информацию и информационных прав в данной сфере.

This article analyzed the scientific and legal definition of "right to information" and its components. In addition, these and investigated some of the moral law, which present information component. From the analysis of the doctrinal position on allocation information element in personal property rights, summarizing research on the ratio of right to information and information rights in this area.

Постановка проблеми. Істотні зміни, які відбуваються в останні десятиліття у сфері інформаційних відносин призвели наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття до перетворення індустріального суспільства на суспільство інформаційне. За таких умов досить актуальним стають інформаційні права загалом, та право на інформацію, як основне інформаційне право зокрема. Значна увага в останній час, в аспекті розвитку демократичного суспільства, приділяється реалізації особистих немайнових прав. Це підтверджується, зокрема, виділенням особистих немайнових відносин в окремий та головний елемент регулювання цивільним правом. В цьому контексті, досить актуальним постає питання співвідношення права на інформацію та інформаційних прав (інформаційної складової) особистих немайнових прав.

Аналіз останніх досліджень. Що стосується особистих немайнових прав в галузі цивільного права, то даним питанням займалися такі вчені як Й.О. Покровський, О.В. Кохановська, Р.О. Стефанчук, Л.О. Красавчикова, О. Підпригора тощо. Питання ж інформаційних прав в певних сферах суспільних відносин взагалі, і в сфері особистих немайнових прав зокрема в юридичній доктрині не є досить розробленим та дослідженим. О.В. Кохановська розпочала таке дослідження і започаткувала таким чином проблему розвитку інформаційного суспільства, інформаційного елемента в сфері особистих немайнових прав та виділення інформаційних прав як окремого інституту цивільного права.

Мета статті. Мета дослідження – провести дослідження поняття права на інформацію, інформаційних прав в сфері особистих немайнових прав та співвідношення останніх з правом на інформацію; виділення інформаційного елемента в змісті деяких особистих немайнових прав.

Виклад основного матеріалу. Зміст права на інформацію, вважає О.О. Снитніков, складають такі елементи: право на пошук інформації, право на володіння інформацією, право користуватись інформацією, право розпоряджатись інформацією [14, 18]. М.М. Рассолов визначає, що право на інформацію, як компонент інформаційних правовідносин, представляє собою правомочність суб'єкта діяти щодо визначеної програми і вимагати законної поведінки від своїх партнерів [2, 48]. Іншої думки дотримується В.А. Дозорцев, який вказує, що право на інформацію складається з двох елементів – з права на отримання інформації і права на її розповсюдження [9, 28]. І.Л. Бачило вважає, що зміст права на інформацію полягає у сукупності правомочностей: вільно виробляти, шукати, отримувати, передавати, розповсюджувати інформацію [7, 30]. Закон України "Про інформацію" у ст. 9

визначає право на інформацію як можливість вільного створення, збирання, одержання, використання, поширення, охорони та захисту відомостей, необхідних суб'єктам для реалізації ними прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій [3]. ЦК України у ст. 302 визначає основні правомочності права на інформацію: збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію [2].

Досить поширеним та обґрунтованим є думка Д.В. Огородова, який вважає, що на сьогодні, як у правовій доктрині, так і в законодавстві сформувалося два підходи до трактування права на інформацію. У рамках вузького підходу право на інформацію трактується тільки як право на одержання (на доступ) до інформації, тобто як відносне право. Широкий же підхід припускає віднесення до права на інформацію усіх видів суб'єктивних прав, спрямованих на інформацію чи на дії з нею. До суб'єктивного права на інформацію в широкому сенсі відносяться дві групи суб'єктивних прав: 1) група абсолютних прав на інформацію, як приклад можна назвати право на інформацію, що складає особисту таємницю; 2) група відносних прав на інформацію, до яких відноситься право на одержання інформації, право на поширення інформації й інші відносні права [11, 15-16]. Дане тлумачення Д.В. Огородова є досить популярним в науковому світі. На мою думку, з таким тлумаченням права на інформацію необхідно погодитись та враховувати в подальшому дослідженні.

Право на інформацію, як і кожне особисте немайнове право має свій спосіб, порядок і форму реалізації, здійснення і використання. Ці особливості випливають з природи та призначення цих прав. Факт відповідності конкретного суб'єктивного інформаційного права його призначенню можна визнати головним критерієм, що лежить в основі поведінки носія інформаційного суб'єктивного права при його здійсненні [10].

Можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд (тобто без втручання інших осіб) визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя становить, як відомо, зміст особистого немайнового права [2].

Позитивний характер особистих немайнових інформаційних прав впливає з аналізу їх змісту та здійснення. При цьому відповідним моментом у з'ясуванні юридичного змісту особистого немайнового інформаційного правовідношення є визначення суб'єктивного особистого немайнового інформаційного права уповноваженої фізичної особи та кореспондуючого йому суб'єктивного інформаційного цивільного обов'язку всіх інших осіб. Таким чином, в особистих немайнових правовідносинах беруть участь уповноважений і зобов'язаний суб'єкт.

Фізична особа згідно з ч.1 ст. 272 ЦК України здійснює особисті немайнові права самостійно. Так, здійснення права фізичної особи на інформацію полягає в тому, що вона може вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію [2].

Здійснення особистого немайнового інформаційного права може відбуватися у різній спосіб. За загальним правилом, суб'єктивне право може здійснюватися двома основними способами: шляхом багатократних повторюваних дій і однократної дії [2]. Переважна більшість прав здійснюється шляхом багаторазових повторюваних дій (наприклад, неодноразове використання імені фізичної особи чи використання права на таємницю кореспонденції тощо). Зокрема, право на інформацію про стан здоров'я передбачає можливість багаторазово отримувати достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі можливість ознайомлюватись з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я.

Звертає на себе увагу особливість здійснення права на інформацію як особистого немайнового права, яке пов'язане з тим, що право на інформацію в самому загальному розумінні знаходиться у стані безперервної, постійної реалізації і є найбільш природним способом його існування [10].

Ряд особистих немайнових прав реалізується шляхом однієї дії, але залишає можливість змінити своє рішення за відповідних умов. Так, автор вправі використати при опублікуванні твору літератури псевдонім, а при повторному виданні можливе використання справжнього імені. В результаті такої однократної дії реалізація права тягне за собою припинення прав та відповідних обов'язків [10].

Спершу ніж розкривати проблеми реалізації інформаційних особистих немайнових прав необхідно дослідити безпосередньо реалізацію права на інформацію, центральне та фундаментальне право в системі інформаційних особистих немайнових прав.

Реалізуючи своє законне право на інформацію, фізичні особи мають право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Крім того, юридичні особи також мають право на інформацію, а, отже, і реалізують свої права у цій сфері. При цьому не допускаються збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте

життя фізичної особи без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [2].

Реалізація прав на відкриту інформацію і інформацію з обмеженим доступом має свої особливості. Так, відкрита інформація систематично публікується в офіційних друкованих виданнях, поширюється засобами масової комунікації, а також безпосередньо надається заінтересованим особам. В свою чергу, інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну і таємну. Таким чином, конфіденційна інформація (відомості професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого характеру), поширюються фізичними і юридичними особами за їх бажанням відповідно до передбачених умов. Зазначені особи самостійно визначають режим доступу до такої інформації і встановлюють для неї способи захисту [3].

Щодо таємної інформації, до якої, як відомо, належать відомості, що становлять державну та іншу, передбачену законом, таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, суспільству і державі, то порядок і терміни обнародування такої інформації визначаються відповідним законом. При цьому збирання інформації, яка є державною таємницею або конфіденційною інформацією юридичної особи, не допускається [3].

Реалізуючи право на свободу та право на особисту недоторканність, фізична особа одночасно реалізує і комплекс прав на інформацію.

В юридичній літературі висловлювались різні точки зору з приводу того, чи є право на свободу і особисту недоторканність одним правом, чи воно включає у себе два самостійних особистих немайнових права фізичної особи. Але найбільш вдалою, на мій погляд, є позиція, що фактично це два різних права людини, які мають самостійні сфери регулювання і механізм реалізації. Про це мова і в ЦК України, який присвячує названим правам дві окремі статті – ст. 288 – “Право на свободу” і ст. 289 – “Право на особисту недоторканність”.

Право на особисту свободу означає відповідну міру можливої та юридично дозволеної поведінки громадянина розпорядитися собою, своїми вчинками та часом. Крім того, як вважає О.В. Кохановська, також – інформацією [10].

Юридична природа права на свободу ґрунтується на розумінні, що кожна людина народжується вільною і має право вільно обирати для себе характер і спосіб спілкування з зовнішнім світом, людьми, природою, за власним розумінням будувати світ, який її безпосередньо оточує, здійснювати на свій розсуд будь-які дії, в тому числі – дії, пов'язані із збиранням, зберіганням, поширенням інформації тощо, які не суперечать закону. Ст. 29 Конституції України гарантує право кожної особи на свободу, а за ст. 21 Конституції всі люди є вільними [1]. Таким чином, право громадянина на особисту свободу розуміється і як забезпечена можливість вимагати за судом припинення дій особи, якщо ці дії обмежують особисту свободу громадянина, а саме – свободу на отримання, зберігання, розповсюдження інформації. Право на особисту свободу – це і відповідна міра дозволеної поведінки громадянина розпоряджатися собою, відомою йому інформацією, своїми вчинками тощо. Свобода включає у себе фізичну, економічну, політичну та індивідуальну свободу. О.В. Кохановська додає до цього переліку також інформаційну свободу, під якою слід розуміти можливість вільно розпоряджатися відомою особі інформацією [10].

Отже, право на свободу тісно пов'язане з інформаційною складовою. Зрозуміло, що тільки наявність фізичної свободи надає індивіду можливість бути учасником суспільних відносин у повному обсязі. Якщо в результаті примусу обмежується фізична свобода особи, то автоматично обмежується і його інформаційна, політична, економічна та індивідуальна свобода.

А право особи на особисту недоторканність в об'єктивному сенсі – це сукупність цивільно-правових норм, які передбачають неприпустимість будь-якого посягання на особистість з боку будь-кого, за винятком випадків, передбачених законом. В тому числі – будь-якого посягання на інформацію про особистість.

Право на недоторканність особистості забезпечує саме фізичну свободу і це право, охороняючи особисту безпеку, є універсальною юридичною гарантією, яка забезпечує громадянину реалізацію як права на інформацію, так і всіх інших прав та обов'язків.

Право на свободу включає заборону будь-якої форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу [2].

Право на інформацію, безумовно, тісно пов'язано з правом особи на інформацію про стан здоров'я.

Право фізичної особи на інформацію про стан здоров'я закріплене у Цивільному кодексі України, в Основах законодавства України про охорону здоров'я та інших нормативно-правових актах. Таке право знаходиться у тісному взаємозв'язку поряд з правом на інформацію. Відповідно до положень Цивільного кодексу України, повнолітня фізична особа

має право на достовірну інформацію про стан свого власного здоров'я, в тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються здоров'я. Цим правом наділені також батьки (усиновлювачі), опікун та піклувальник щодо інформації про стан здоров'я дитини або підопічного [2]. Відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я лікар зобов'язаний пояснити пацієнтові в доступній формі стан його здоров'я, мету запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, в тому числі наявності ризику для життя та здоров'я. Пацієнт має право знайомитися з історією хвороби та іншими документами, що можуть слугувати для подальшого лікування [4].

Право на інформацію про стан здоров'я особи та на забезпечення її конфіденційності є нормативно закріпленим і гарантується законодавством нашої держави. Це надає право особі на повну обізнаність про наявність в неї певної хвороби, про можливі засоби її лікування тощо. Така інформація має повідомлятися лише особі, якій це стосується, а лікуючий лікар чи особа, якій про це стало відомо у зв'язку з виконанням своїх професійних чи службових обов'язків, мають забезпечити таємницю такої інформації, крім випадків передбачених законом.

Ряд проблемних питань можна визначити у сфері реалізації прав на ім'я.

Так, глава 22 ЦК України містить ст. ст. 294, 295 та 296, пов'язані із правом фізичної особи на ім'я. Ч.1 ст.294 ЦК України закріплює право на ім'я фізичної особи. Право громадянина на ім'я забезпечує особі правову індивідуалізацію, свідчить про сімейну належність даної особи і наявності у неї у зв'язку з цим встановлених законом можливостей [2].

Про важливість права на ім'я писав ще Й. Покровський: "Чим багатший внутрішній зміст особистості, тим більше вона цінує своє ім'я, і тим не бажаніше для неї яке-небудь зловживання чи змішування" [12, 56]. Про важливість імені писав і М. Агарков, який зауважував, що "... серед ознак, які слугують офіційним засобом індивідуалізації громадянина..., ім'я, безумовно, посідає перше місце. Воно найсильніше пов'язано з особистістю..." [5, 86].

Власне ім'я – це, перш за все, інформація. Це - спеціальне слово, яке слугує для позначення, індивідуалізації конкретної фізичної особи. Будь-яке слово може стати ім'ям, якщо з допомогою його можна звертатися до людини або говорити про неї з іншими. Однак імена власні не є випадковими словами. На протязі тисячоліть вони відбирались і відображають історію народу, його побут, вірування, художню творчість та міжнародні зв'язки, які складались тощо. Ім'я втілює інформацію про усі вищезазначені цінності [10].

Досліджуючи питання реалізацію права на інформацію, ми не можемо обминути проблему реалізації права на повагу честі та гідності та на недоторканість ділової репутації, які необхідне розуміти через поняття інформації. Крім цивілістичного закріплення, згідно із ст. 28 Конституції, кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не повинен зазнавати такого, що принижує його гідність, поведження і покарання, а також посягання на його честь та репутацію [1].

В доктрині цивільного права честь визначається як суспільна оцінка особистості, міра духовних, соціальних якостей громадянина. Р.О. Стефанчук вважаю, що право на гідність у цивільному праві означає особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як біопсихосоціальної особистості, а також усвідомлення такої цінності та усвідомлення себе як особи, що відіграє певну соціальну роль в суспільному житті [15, 237]. З.Б. Хавжожкова дає визначення поняття честі та гідності як особистого немайнового права, яке виникає з народження, має абсолютний характер та полягає в можливості вимагати від невизначеного кола осіб утримання від порушення даного права та його захисту передбаченими способами [16, 27]. О.В. Кохановська вважає більш вірним говорити про інформацію щодо суспільної оцінки особистості. Гідність є внутрішньою самооцінкою власних якостей, здатностей, світогляду, свого суспільного значення. Тобто, по-суті, інформацією – самооцінкою, яку має кожна фізична особа. Зі словом "честь" пов'язується оцінка суспільством моральних та інтелектуальних якостей людини, зі словом "гідність" – усвідомлення самою людиною факту, що вона володіє незганьбленими моральними та інтелектуальними якостями. Про гідність слід говорити не лише як про самооцінку, але й як про інформацію, про сукупність об'єктивних якостей людини, які визначають її репутацію у суспільстві. Гідність людини – це та інформація, цінність, яку вона набуває і зберігає в суспільстві. Серед цих цінностей особистості окремо виділяються: особиста гідність, тобто цінність даної конкретної особистості, сукупність притаманних їй суспільно значимих властивостей; колективна гідність, тобто цінність людини як представника певної соціальної групи (сім'ї, колективу тощо), належність до якої наділяє її певною цінністю; професійна, трудова гідність, тобто цінність, яка пов'язана з професією особистості та визначається основними видами її

суспільної діяльності; громадянська гідність, тобто цінність людини як представника певного народу, як громадянина певної держави; людська гідність, тобто цінність людини як представника всього людства [10].

Таким чином, честь і гідність тісно пов'язані між собою. Якщо гідність – це інформація про цінність людини, то честь, це, по суті, інформація про оцінку цієї цінності.

Поняття репутації стоїть поряд із поняттям честі та гідності. В певному розумінні поняття репутації співпадають з поняттям честі у її зовнішньому об'єктивному значенні, а, отже, також може розумітися через поняття інформації. При цьому репутація людини залежить від неї самої, формується на основі її поведінки. Наскільки людини турбується за свою репутацію, можна судити виходячи з її вчинків. Репутація може бути позитивною або негативною і має рухомий характер, в залежності від того, на якій інформації вона базується. Ділова репутація являє собою приватний випадок репутації взагалі, яка склалася щодо якостей конкретної фізичної особи [10].

Стаття 23 Конституції України наділяє кожному людину правом на вільний розвиток своєї особистості [1]. Право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності складає право на індивідуальність, передбачене ст.300 ЦК України [2].

Право на індивідуальність, на думку О.В. Бермічевої, – закріплена нормами цивільного права міра можливої поведінки фізичної особи, яка передбачає гарантовану можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя, а саме: створювати, володіти, змінювати, використовувати свою індивідуальність, а також вимагати захисту у разі будь-якого порушення цього права [8, 12].

О.В. Кохановська визначає, що реалізуючи своє право на індивідуальність, фізична особа реалізує одночасно і своє право на інформацію, як повідомлення про себе, свою національну, мовну тощо самобутність світу, суспільству, іншим особам. Індивідуальність людини, як відомо, знаходить свій прояв в її внутрішньому духовному світі, а також у зовнішньому вигляді. Останній в широкому розумінні включає зовнішність, фігуру, фізичні дані, голос, одяг, тобто сукупність таких даних (інформації) про особу, які можна отримати, не звертаючись до спеціальних досліджень [10].

Відповідно до ст. 35 Конституції України кожен має право на свободу світогляду та віросповідання [1]. Це право також включає, окрім свободи мати, приймати і змінювати релігію за своїм вибором, також відкрито виражати і вільно поширювати інформацію про свої релігійні або атеїстичні переконання. При цьому не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії [5]. Індивідуальний зовнішній вигляд фізичної особи визначається рівнем її добробуту, віком, родом занять, історією і традиціями народу, нації. Закон в багатьох випадках не містить правил, які б закріплювали такі звичаї, але і не забороняє їх.

В аспекті питання про реалізацію інформаційних прав особливе місце займає право на недоторканність особистої документації. ЦК України закріплює право кожної фізичної особи на особисті папери (ст. 303) та право особи, якій належать особисті папери, розпорядитися ними на власний розсуд, у тому числі і на випадок своєї смерті (ст. 304) [2]. Таким чином, узагальнюючи, названі права у спеціальній літературі дістали назву права на недоторканність особистої документації.

Ч. 1 ст. 303 ЦК України містить перелік особистих паперів, називаючи документи, фотографії, щоденники, інші записи, особисті архівні матеріали тощо. Цей перелік не є вичерпним. Право на особисті папери розуміється у ЦК як таке цивільне суб'єктивне особисте немайнове право, відповідно до якого кожна фізична особа має свободу створення, ведення, використання і розпорядження своїми особистими паперами та особистими паперами, які є її власністю, на власний розсуд, і яке виключає будь-яке втручання з боку третіх осіб поза його волею, за винятком випадків, передбачених законом [2].

Висновки. Отже, із усього вищезазначеного можна підвести певний підсумок. Аналіз нормативно-правових актів та юридичної літератури дозволяє визначити основні елементи права на інформацію: право на створення інформації; право на збирання інформації; право на поширення інформації; право на зберігання інформації; право на отримання інформації; право на інформації; право на використання інформації; право на захист та охорону інформації. Це, у сукупності, і утворює поняття права на інформацію, визначеного у ЦК України.

Крім того, значна кількість особистих немайнових прав, визначених в Конституції України та ЦК України прямо (право на ім'я, право на розвиток своєї особистості тощо) чи опосередковано (право на свободу та особисту недоторканність тощо) пов'язані з правом на інформацію (або їх реалізація безпосередньо здійснюється за допомогою інформації). Всі

ці права, та до цього ще багато інших, не перерахованих в цій статті прав, створюють велику систему інформаційних прав, які, з розвитком інформаційного суспільства необхідно запропонувати законодавцю об'єднати в один цивільно-правовий інститут.

Література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України. Прийнятий Верховною Радою України від 16 січня 2003 р. № 435-4 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.
3. Закон України "Про інформацію" від 02.10.1992р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №48. – Ст.650.
4. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України – 1993. – № 4. – Ст. 19.
5. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
6. Агарков М.М. Право на имя / М.М. Агар-ков // Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / М.М. Агар-ков. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – Т. 2. – 452 с.
7. Бачило И.Л. Право собственности на информационные ресурсы // Информационные ресурсы России. – 2001. – №2. – С. 29-34.
8. Бермічева О.В.. Індивідуальність людини і право на індивідуальність особистості. Вісник академії адвокатури України. № 3 (22). – 2011. С. 11-20.
9. Дозорцев В.А. Информация как объект исключительного права // Дело и право. – 1996. – №4. – С. 22-36.
10. Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юрид.наук: 12.00.03. – Київ, 2006.
11. Огородов Д.В. Правовое регулирование отношений в информационной сфере: Автореф. дис...канд. юр. наук. 12.00.03 / Академия РАН. – М., 2002. – 21 с.
12. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М. : Статут, 2001. – 354 с.
13. Рассолов М.М. Информационное право. – М.: Юристъ, 1999. – 400 с.
14. Снытников А.А. Информация как объект гражданско-правовых отношений: Автореф. дис. канд. юр. наук. 12.00.03 / Академия МВД России. – С-Пб., 2000. – 21 с.
15. Стефанчук Р.О. До питання про поняття та зміст права на честь та гідність / Р.О. Стефанчук // Правова держава. – 2004. – Вип. 15. С. 229-239.
16. Хавжокова З.Б. Защита чести, достоинства и деловой репутации: теория и практика гражданского правового регулирования: дис.канд.юрид.наук: 12.00.03 / З.Б. Хавжокова. М.: 2009.

УДК 347.78.025
**ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В СФЕРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ**

О.О. Одінцева,

кандидат юридичних наук

*доцент Донецького національного університету економіки і торгівлі
імені М. Туган-Барановського*

Черняк Г.М.

магістр юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статье рассматриваются особенности использования отдельных объектов авторского права в сети Интернет, правовое регулирование их режима, дискуссии о возможности существования произведений во всемирной сети и их форме выражения, а также проблемы, порожденные трансформацией творчества в цифровую форму.

The article examines the use of certain features of copyright on the Internet, the legal regulation of their mode, discussions about the possibility of writings on the web and the form of their expression, as well as problems arising from the transformation of creativity in digital form.

У статті розглядаються особливості використання окремих об'єктів авторського права в мережі Інтернет, правове регулювання їх режиму, дискусії про можливість існування творів у всесвітній мережі і форму їх виразу, а також проблеми, породжені трансформацією творчості в цифрову форму.

Ключові слова: об'єкт авторського права, мережа Інтернет, оцифрування творів, веб-сайт, комп'ютерна програма.

Постановка проблеми. Особливістю сучасного етапу розвитку авторського права є зміна форми вираження творів і переведення їх у цифрову площину. Оскільки в Законі України «Про авторське право і суміжні права» була закріплена концепція охорони саме форми твору, то логічно виникає питання, чи підлягають охороні твори, розміщені в Інтернеті? Адже це вже не матеріальний носій, це таке вираження, що не є стабільним, важко довести навіть його існування взагалі. Твори, зафіксовані в електронній формі і розміщені в мережі, можуть бути сприйняті необмеженим колом користувачів у будь-який час. Проблема полягає в тому, що більшість правовласників не мають можливості відстежувати розповсюдження і використання об'єктів авторського права в Інтернеті, а традиційні способи захисту не є ефективними в новому цифровому середовищі. Тому питання як форм існування об'єктів авторського права в мережі, так і особливостей їх захисту в сучасних умовах є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку теоретичних та методичних засад існування об'єктів інтелектуальної власності, зокрема, авторського права в мережі Інтернет внесли Л. Мамчур, Р.Еннан, Д. Жубанов, Н. Майданик. Всебічно дослідив авторське право в сфері функціонування всесвітньої мережі Інтернет О. Пастухов.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні окремих аспектів існування творчості та об'єктів авторського права в новому цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головними критеріями охороноздатності творів є, по-перше, їх оригінальність, по-друге, об'єктивна форма вираження. Стосовно першого показника законодавство не вдається в пояснення, говорячи про оригінальність лише стосовно назви твору та тих об'єктів, що нею не наділені. Другий критерій означає, що твір може бути виражений у будь-якій об'єктивній формі, а можливі способи його фіксації не деталізуються. Це підтверджує той факт, що твори в цифровій формі, в тому числі, ті що циркулюють в мережі, охороняються авторським правом. Про це говориться і в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» від 04.06.2010 року №5, п. 18: «Твір вважається створеним з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми з урахуванням суті твору (зокрема, письмової форми, електронної форми, речової форми)»[3].

Судова практика і законодавство виходять з того, що твори в електронній формі підлягають охороні. Зараз склалася ситуація, за якої фактично існує дві форми творів: 1) традиційна, тобто письмова або така, що може бути втілена на певному матеріальному носії (полотні, камені, в скульптурі); 2) цифрова, як результат оцифрування творів в традиційній формі. Хоча інколи така форма виступає в якості підготовчої для випуску в світ твору на матеріальних носіях (наприклад, письменник спочатку набирає текст оповідання на комп'ютері перед здачею його у друк).

Розміщення твору в мережі Інтернет можливе лише для творів в цифровій формі, суть якої у «викладені змісту новоствореного чи перекодуванні вже наявного твору через перетворення інформації, що в ньому міститься, за допомогою відповідного програмного забезпечення у спеціальний двійковий (бінарний) код, який може бути зчитаний лише комп'ютером, на якому встановлені відповідні програми» [6].

Особливістю є те, що твори в Інтернет можуть бути такими, що були зафіксовані одразу в цифровій формі (3D - дизайн, електронна книга, цифровий запис виконання), і їх розповсюдження може бути заплановане автором саме в такій формі. І, навпаки, власне факт існування твору в електронній формі ще не означає, що його автор має намір розмістити цей твір в Інтернеті. Друга особливість полягає у тому, що оцифрування не може розглядатися як створення нового твору чи співавторство. По суті це сукупність технічних дій, здійснити які може користувач, що володіє достатнім програмним забезпеченням. Більше того, Л. Мамчур говорить, що серед особистих немайнових прав автора варто визнати право обирати не тільки ім'я, але і форму фіксації твору [6].

Об'єкти авторського права розміщуються в мережі у вигляді майже всіх творів, перелічених у статті 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [1]. Р.Еннан зазначає, що обробка і передання даних Мережею та саме її функціонування відбувається завдяки такому об'єкту права інтелектуальної власності, як комп'ютерна програма, а зберігання і пошук інформації зазвичай здійснюється за допомогою електронних баз даних, які теж є об'єктом правової охорони у сфері інтелектуальної власності [7]. Фактично кожний твір, який може бути оцифрований, потенційно буде розміщений в Інтернеті.

Стосовно конкретних видів творів, що зустрічаються в Інтернеті та особливостей авторсько-правової охорони кожного з них виникає багато питань як в теорії, так і в практиці. Звернемося конкретно до кожного з цих об'єктів авторського права.

1) Літературні твори. Закон України «Про авторське право та суміжні права», хоча і не містить визначення літературних творів, конкретизує, що це можуть бути твори «белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті тощо)» [1].

Більшість матеріалів, розміщених в Інтернеті, є саме літературними творами. Це можуть бути повідомлення електронної пошти, книги, статті, довідкова література, каталоги, словники – все це літературні твори в розумінні авторського права. Цитати, вирази розповсюджуються тут з надзвичайною швидкістю, та не завжди автор зазначається, інколи він взагалі не правильно цитується, дуже часто прізвище його може бути не правильно написано. По суті це є порушення права на ім'я та права бути зазначеним як автор твору.

Інтернет багатий на плагіат в розумінні статті 50 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», тобто має місце оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору [1]. Плагіат – це хвороба Інтернету, де нема жодного контролю за обігом літературних творів, статті копіюються, компілюються з іншими джерелами, в результаті отримуємо новий твір, встановити першоджерела якого не представляється можливим. Інколи добросовісні володільці сайтів все ж таки зазначають первинних авторів, але така ситуація скоріше виключення ніж правило.

Поширенню літературних творів в Інтернеті сприяє і велика популярність електронних книг, що здатні вмістити в себе тисячі примірників творів, скачування яких відбувається за допомогою мережі. Здебільшого це безкоштовно і не вимагає великих зусиль. А формат таких книг (pdf, fb2) дає можливість з легкістю перетворити їх зміст фактично у будь-який можливий.

2) Комп'ютерні програми. Також треба зупинитися на такому своєрідному об'єкті інтелектуальної власності, який за своїм правовим режимом прирівняний до літературних творів, як комп'ютерна програма. Саме вона уможливує пошук і ознайомлення з матеріалами, розміщеними в Інтернеті, та робить доступними всі інші твори, що передаються Інтернетом, переробляючи їх з мови комп'ютерів на мову, зрозумілу людині.

Інтернет перенасичений комп'ютерними програмами на будь-який випадок. В свідомості громадян нашої країни міцно закріпилась сприйняття комп'ютерних програм як невід'ємної частини або «безкоштовного додатку» до комп'ютера, але не до результату інтелектуальної діяльності людини, який безумовно є товаром. Практика вказує і на чисельні випадки несвідомого використання неліцензійних програм через недостатню поінформованість окремих осіб про незаконність таких дій [8].

Позитивною рисою охорони комп'ютерних програм за допомогою механізму авторського права є презумпція авторства. Це означає, що авторське право на комп'ютерну програму виникає при її створенні, і для його реалізації не потрібна обов'язкова реєстрація. Позитивним моментом є і тривалий термін дії авторського права (в Україні – протягом всього

життя автора і 70 років після його смерті). Проте ринок програмного забезпечення стрімко розвивається, і кожний рік або два виходять нові версії програм.

Очевидний же недолік авторського механізму охорони впливає із способу написання більшості сучасних програм[9]. Як відомо, програми не пишуться «з чистого листа», а створюються в середовищі розробки при використанні певної мови програмування. При цьому програмісти більшою чи меншою мірою використовують вже готові шаблонні конструкції, які є в середовищі розробки. З огляду на механізм охорони авторським правом, будь-яка програма, створена в середовищі розробки (а це 80–90% від загальної кількості програм у світі), може вважатися складеним твором, з чим важко погодитися.

Розглядаючи комп'ютерну програму як твір літератури, не можна не відзначити такої особливості: будь-який фрагмент будь-якої програми можна використовувати «як цитату» в іншій комп'ютерній програмі, а це дає можливість безоплатно і безкарно тиражувати чужі ідеї і отримувати за це прибуток. Таке тиражування призводить до перенасичення ринку програмного забезпечення однотипними програмами [10].

І, хоча механізм охорони комп'ютерних програм авторським правом, на мою думку, є найбільш ефективним, оскільки в умовах надзвичайної популярності програмних технологій та можливості швидкого розповсюдження «піратських» копій програм мережею Інтернет, він не потребує виконання значних формальностей і не віднімає часу на експертизу, проте практика доказує, що в нашій країні окрім юридичного захисту потрібні ефективні технологічні прийоми, які б запобігали незаконному обігу програм.

3) Фотографічні твори. Фотографічні твори, у тому числі твори, виконані способами, подібними до фотографії є об'єктами авторського права в розумінні статті 8 Закону [1]. За обсягом творів, які передаються Інтернетом, вони займають друге місце після літературних творів і несуть надзвичайно велике інформаційне навантаження. По суті вся наочність, інтерактивність і яскравість Інтернету має місце саме завдяки ним.

Такі твори потрапляють в мережу двома способами:

1) Продукуються спеціально розробленими програмами або сервісами Інтернету; 2) другий спосіб полягає в тому, що фотографія має незалежний від комп'ютера характер і створюється за допомогою фотокамери, а вже потім опиняється в Інтернеті [11].

Розповсюдженню фотографічних творів в Інтернеті також сприяла винайдення для них цифрової форми. Вона зробила можливим перенесення зображення на комп'ютер, його редагування і легке копіювання. Поява соціальних мереж (vkontakte.ru, Facebook, однокласники та ін.) спричинила популяризацію діяльності професіональних фотографів, їх творчість опинилася під загрозою, адже нічого не варте скопіювати фото і розмістити на його своїй сторінці під власним іменем. Щоправда в разі звернення автора до адміністраторів таких сайтів контент найчастіше буде видалено. Проблема в тому, що відслідкувати розповсюдження зображення практично неможливо.

4) Аудіовізуальні твори. В Законі України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 № 3759-XII дається визначення аудіовізуального твору як частини телерадіопрограми, яка є об'єктом авторського права, має певну тривалість, авторську назву і власну концепцію, складається з епізодів або цілісних авторських творів, поєднаних між собою творчим задумом і зображувальними чи звуковими засобами та яка є результатом спільної діяльності авторів, виконавців та виробників [2].

Бернська конвенція до аудіовізуальних творів відносить кінематографічні твори, а також твори, «виражені способом, аналогічним кінематографії» [4].

Аудіовізуальні твори, закріплені в цифровій або іншій електронній формі, існують в Інтернеті у великій кількості. За допомогою торрент-файлів та з'єднання Інтернет вони можуть бути передані з одного комп'ютера на інший, не будучи розміщеними на сайтах. Прикладом такого розміщення є використання технології p2p (peer to peer), що дає можливість ділити файл на певну кількість дрібних цифрових шматочків і пересилати їх зі звичайного комп'ютера на інший такий самий комп'ютер (омінаючи сервер) та об'єднувати в ідентичний файл на комп'ютері кінцевого користувача[6].

Існує багато файлообмінників, діяльність яких зовсім не регульована. Окрім того, такі твори можуть знаходитися у безпосередньому доступі, передивлятися фільми можна і в он-лайн - режимі. Фактично в Інтернеті можна відшукати будь-який аудіовізуальний твір, подивитися його і скачати. А записи фільмів, які вийшли на екран, миттєво опиняються в мережі. За такої ситуації правласники несуть великі збитки, адже жодних відрахувань вони не отримують.

7) WEB – сайт як особливий об'єкт авторського права в мережі Інтернет. Дискусійним є питання стосовно правової природи веб-сайту. В літературі зазначають, що визначальним є вирішення питання про співвідношення юридичної сутності кожного з елементів веб-сайту,

які належать до різних правових інститутів, та умов визнання цієї неподільної цілісності самостійним об'єктом права, зокрема, інтелектуальної власності [12].

Не всі погоджуються з тим, що веб-сайт становить собою складений твір. Р.Еннан дотримується думки, що Інтернет – сайт близький до літературного твору, оскільки Інтернет – сторінка являє собою файл з текстовою інформацією, не зашифрованою у компільований файл. Ураховуючи те, що в основі Інтернет – сторінки знаходиться комп'ютерна програма, яка відповідно до ст.18 Закону охороняється як літературний твір, можна зазначити, що Інтернет-сайт також належить до галузі літератури [7].

О.М. Пастухов зазначає, що за своєю фізичною та юридичною природою Web-сайти близькі до баз даних, оскільки розміщені на них тексти зазвичай містять посилання на інші інформаційні ресурси на тому самому або іншому сайті [11].

Більшість суджень зводяться до того, що розробники Інтернет-сторінок здійснюють творчу працю і веб-сайт є твором. На підтвердження цього слугує і Лист державного департаменту інтелектуальної власності (нині – Державна служба інтелектуальної власності) «Про веб-сайт як об'єкт авторського права» від 22.01.2007 N 16-14/231, де вказано, що відсутність у законодавстві про авторське право визначення відповідних понять не може бути перешкодою у правовій охороні "веб-сайту", "веб-сторінки", "веб-порталу" як об'єктів авторського права, якщо вони є творами, тобто, результатами творчої діяльності людини[5].

Тому спектр думок щодо правової природи веб-сайту надзвичайно великий. Невизначеності сприяє і законодавча неврегульованість цього питання. Від визначення того, як має охоронятися цей специфічний об'єкт і закріпленні його на нормативному рівні в якості окремого об'єкта авторського права залежить ефективність захисту його елементів і складових від порушення.

На сьогодні Інтернет-сайти можна створити двома шляхами. Перший полягає у створенні сайту на замовлення спеціалістами, другий – самими користувачами. Коли автором Інтернет-сайту є одна людина, то усі елементи сайту створені саме цією особою і становлять результат його творчої праці. Якщо ж окремі елементи Інтернет-сайту створюються різними особами, то й проблема правової охорони твору, який отримав у результаті замовник, зростає, оскільки у окремих елементів сайту будуть різні автори.

Дизайн сайту, як його художнє оформлення, залежно від конкретних обставин в літературі визнається об'єктом авторського права, на зразок твору образотворчого мистецтва, або промислового зразка у випадку виключної унікальності та самоцінності розробленого дизайнерського рішення [13].

На думку М. Гури, проблема полягає у тому, що більшість елементів сайту є невеликими за обсягом та значимістю. Тобто окремо жодний автор не буде потребувати їх охорони та вимагати визнання своїх прав у разі їх порушення. Однак у своїй сукупності ці незначні, на перший погляд, елементи створюють неповторний та індивідуальний образ Інтернет-сайту, його дизайну, який безумовно підлягає правовій охороні, як єдиний об'єкт[14]. З цією думкою варто погодитися, оскільки автор претендує на авторство щодо всього сайту, який хоч і складається з різних елементів, але самі по собі вони не виражають задуму автора, і лише внаслідок творчої праці, інтелектуального добору і впорядкування становлять окремий твір.

Особливістю є те, що охороняються права автора на сайт в цілому, як об'єкт авторського права. Якщо ж автор створює оригінальний та унікальний сайт, використовуючи різні об'єкти авторського права, що вже мають автора, правовій охороні підлягає Інтернет-сайт у тому вигляді, в якому він створений, як результат творчого підбору, розташування, компоновання та поєднання структурних частин, внаслідок чого Інтернет-сайт набуває саме такої, а не інакшої об'єктивної форми [15]. Виходячи з вищевказаного, можна сказати, що Інтернет-сайт – це окремий комплексний об'єкт авторського права.

Висновки. Актуальність і проблемність захисту об'єктів авторського права в мережі зростає із зростанням кількості користувачів Інтернету. В наш час з розвитком новітніх технологій застосування відомих режимів правової охорони авторських прав викликає питання. Наведений в статті перелік об'єктів авторського права, що курсують в Інтернеті не є вичерпним. Деякі твори просто фізично не пристосовані для перебування в мережі. З розвитком нових способів відтворення їх в цифровій формі, кількість такої «Інтернет - творчості» буде збільшуватися.

Література

1. Закон України "Про авторське право і суміжні права" від 11 липня 2001р. // Відомості Верховної Ради. – 2001. - №43. – Ст. 214.
2. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 № 3759-XII // Відомості Верховної Ради України.- 1994. - № 10 – ст. 43

3. Постанова Пленуму Верховного Суду України « Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» від 04.06.2010 року №5 // Вісник господарського судочинства. – 2010. - №5. – ст.15.
4. Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений. Парижский акт от 24 июля 1971 года, изменённый 2 октября 1979 года. Женева: ВОИС, 1990. – Ст. 2(1).
5. Лист державного департаменту інтелектуальної власності «Про веб-сайт як об'єкт авторського права» від 22.01.2007 N 16-14/231[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1466.0>
6. Мамчур Л. Розміщення твору в мережі Інтернет як спосіб його використання //Л. Мамчур //Теорія і практика інтелектуальної власності.— 2011. — № 3. – с.34 -40. – с.35, с.37
7. Еннан Р. Проблеми правової охорони інтелектуальної власності / Р.Еннан // Інтелектуальна власність. – 2012. – № 10. – ст.42-50.– с.42, с.46.
8. Пічкурова З.В. Проблеми охорони програмного забезпечення в Україні в контексті міжнародного досвіду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekpr/2009_28/Statti/4PDF.pdf
9. Полегенька О.Р., Правова охорона комп'ютерної програми як об'єкта авторського права /О.Р. Полегенька //Часопис Академії адвокатури України. – 2012. - №1. – с.4.
10. Жубанов Д. Яку форму правової охорони обрати для комп'ютерної програми / Д. Жубанов, Є. Стогній // Інтелектуальна власність. – 2003. – № 9. – С. 37–41.
11. Пастухов Олександр Миколайович. Авторське право у сфері функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет: Дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. - К., 2002. – 174с. – с.44, с.55.
12. Майданик Н.І. Сайт у мережі Інтернет як невизнаний об'єкт права інтелектуальної власності/Н.І. Майданик//Цивілістичні читання з проблем права інтелектуальної власності, присвячені пам'яті професора О.А. Підпригори (18.04.2007р.): зб. наук. доповідей та статей. – К.:ТОВ «Лазуріт –Поліграф». - 2008. – с. 182-183.
- 13.Томчук А.С. Web-сайт як комплексний об'єкт інтелектуальної власності /А.С. Томчук // Приватно - правовий метод регулювання суспільних відносин: стан та перспективи розвитку: зб. тез міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів.-К. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права,2005.- с.292.
14. Гура М.В. Особливості застосування авторського права до Інтернет-сайту / М.В. Гура // Юридичний вісник України. – 2005. – № 45. – С. 15–18. – с.15.
15. Рудницька З.І. Правове регулювання створення та використання Інтернет – сайту як об'єкта авторського права/ З.І.Рудницька //Часопис Академії адвокатури України. – 2012.- №2.– с.4.

НАДРА І ВОДИ ЯК ОБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Золотарьова Н.І.

кандидат юридичних наук

професор кафедри адміністративної діяльності

Національної академії внутрішніх справ

В статті розглядаються питання сучасного стану охорони недр і вод в Україні. Показані особливості адміністративно-правової охорони недр і вод, шляхи їх збереження на сучасному етапі, посилення відповідальності за правопорушення в даній природоохоронній сфері.

The paper discusses the current state of the legal protection of mineral resources and waters in Ukraine. Identify features of administrative and legal protection of natural resources and water, ways to save at the present stage, increased liability for environmental offenses in this area.

В статті розглядаються питання сучасного стану правової охорони недр і вод в Україні. Визначаються особливості адміністративно-правової охорони недр і вод, шляхи їх збереження на сучасному етапі, посилення відповідальності за правопорушення в даній природоохоронній сфері.

Ключові слова: надра, води, адміністративно-правова охорона, нафта, сланцевий газ.

Постановка проблеми. Надра і води це багатство Українського народу. Стаття 13 Конституції України закріпила, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Держава має забезпечувати захист права власності народу України. Але реальні відносини, де об'єктом є надра і води, не відповідають вимогам правової держави, порушують права Українського народу на вказані природні об'єкти. Ці відносини не тільки достатньо не забезпечені правовим регулюванням та належною реалізацією права, але й на науковому рівні є недостатньо вивченими особливо в такій галузі науки як адміністративне право. Відносини, пов'язані з такими об'єктами правоохорони як надра і води вивчалися в роботах В. Андрейцева, В. Балезіна, І. Каракаша, В. Костицького [40], Мунтяна В. Л. [41], А. Шапара, О. Яроша та ін. Але ступінь дослідження проблеми недр і води як об'єктів адміністративно-правової охорони є недостатнім. В сучасний період необхідне додаткове вивчення даної проблеми для вироблення пропозицій до законодавства і практики його застосування.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в вивченні сучасного стану використання недр і вод в Україні, виявленні недоліків правового регулювання відносин в цій сфері. Завданням дослідження є визначення особливостей адміністративно-правової охорони недр і вод, шляхи їх збереження, формулювання пропозицій щодо ефективності відповідальності за правопорушення в даній природоохоронній сфері.

Природними об'єктами, що є корисними для людини і використовуються нею можна назвати надра і води. Кодексом України Про надра затвердженим 27 липня 1994 року визначено, що надра - це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння [1]. У той же час надрами землі є і ті ділянки поверхні землі, що містять корисні копалини. Засобами регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання недр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони недр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян є також прийняті останнім часом закони та інші нормативно-правові акти. Це насамперед Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища", стаття 5 якого передбачила в якості складової навколишнього природного середовища надра і води [2], Закони України «Про нафту і газ» від 12.07.2001 N 2665-III [3], "Про газ (метан) вугільних родовищ", "Про угоди про розподіл продукції".

Одним із засобів реагування на недобросовісне відношення до використання недр на шкоду навколишньому природному середовищу є передбачене Законом України «Про нафту і газ» надання спеціальних дозволів на користування нафтогазоносними надрами. Стаття 11 цього нормативно-правового акта передбачає, що користування нафтогазоносними надрами, пошук і розвідка родовищ нафти і газу, їх експлуатація, спорудження та експлуатація підземних сховищ для зберігання нафти і газу здійснюються лише за наявності спеціальних

дозволів на користування нафтогазоносними надрами, що надаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр, на умовах, визначених чинним законодавством. Одним із принципів надання таких дозволів, що передбачає цей закон є погодження спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр умов конкурсів по кожній ділянці нафтогазоносних надр з органами місцевого самоврядування, центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, природних ресурсів, а на користування нафтогазоносними надрами з метою промислової розробки - і із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань державного гірничого нагляду. Це означає, що екологічна безпека при видобутку нафти і газу знаходиться під контролем екологічних органів уже на стадії видачі дозволів на здійснення такої діяльності. Причому, при видобутку нафти і газу законодавець визначив чіткі правила землекористування для даних цілей. Ст. 19 Закону України «Про нафту і газ» закріпила, що ділянки, на які надаються спеціальні дозволи на користування нафтогазоносними надрами, повинні обмежуватися відповідною площею і глибиною, розміри ділянки нафтогазоносних надр, яка надається для видобування нафти і газу, повинні відповідати розміру родовища. Максимальна площа ділянок, які надаються для геологічного вивчення нафтогазоносних надр, не може перевищувати 500 квадратних кілометрів, для ділянок Чорного моря не може перевищувати 1000 квадратних кілометрів.

Закон України «Про нафту і газ» навіть передбачив спеціальний розділ, присвячений охороні довкілля, в якому викладено три статті, спрямовані на регулювання відносин, пов'язаних з безпечним користуванням нафтогазоносними надрами та ліквідації наслідків аварій в нафтогазовій галузі виробництва. Суб'єкти господарської діяльності незалежно від форми власності, що здійснюють користування нафтогазоносними надрами, видобуток, транспортування, зберігання, переробку та реалізацію нафти, газу та продуктів їх переробки, – зазначається в ч. 1 ст. 45 наведеного вище правового акту, – повинні дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля, нести відповідальність за його порушення і здійснювати технічні, організаційні заходи, спрямовані на зменшення шкідливого впливу на нього. Передбачається також проведення екологічної експертизи при проектуванні проведення геологорозвідувальних робіт на землях природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення. На надрокористувачів покладається обов'язок ліквідації аварійних викидів газу, нафти чи пластової води із свердловин, крім того вони повинні укладати із спеціалізованими підрозділами із запобігання та ліквідації відкритих нафтових і газових фонтанів угоди на виконання ними інспекційно-профілактичних і аварійних робіт.

Ст. 47 Закон України «Про нафту і газ» передбачає заходи щодо захисту населення від негативного впливу видобутку і використання нафти і газу. Для забезпечення безпеки населення, що проживає в районі розташування об'єктів нафтогазової галузі, встановлюються охоронні та санітарно-захисні зони, розміри і порядок використання яких визначаються чинним законодавством та проектами цих об'єктів. Даний закон також передбачає діяння, якими порушується законодавство, що регулює діяльність у нафтогазовій галузі, та за котрі законодавством встановлюється юридична відповідальність, в тому числі й адміністративна.

Україна є енергозалежною державою. Особливо це відчувається після підписання в 2009 році з Газпромом нових угод, в зв'язку з чим наша держава щорічно втрачає мільярди доларів. У цей час ціна для України становить близько 406 дол. за 1 тис. куб. м природного газу, і Україна вважає, що вартість підвищиться до 426 дол. за 1 тис. куб. м в II кварталі 2013 р. "Газпром" навряд чи піде на істотні цінові поступки для НАК "Нафтогаз України". Саме тому Україна має шукати альтернативи газу, що вона отримує від Росії. [4]. Цього року Україна купила у Газпрому у 8 разів менше газу, ніж рік тому. За 2012-й вона скоротила споживання імпортного газу на 12 мільярдів кубічних метрів — до 33 мільярдів кубометрів. Модернізовано теплоелектростанції, переведено частину агрегатів на вітчизняне вугілля та оновлено потужності атомних і гідроелектростанцій. Видобуток енергетичного вугілля за 2012 рік зріс на 4,2 мільйона тонн. Нарощується власний видобуток природного газу. Уперше в нашій історії до пошуку та видобутку вуглеводнів залучено світових лідерів у цій сфері: Шелл, Шеврон і ЕкссонМобіл. Україна домовилася і здійснює постачання дешевого газу з європейського спотового ринку. Розпочато будівництво власного заводу з виробництва ядерного палива. З початку 2010 року по березень 2013-го потужність альтернативної енергетики, яка виробляє електричну енергію з відновлюваних джерел, зросла у 5 разів [5].

Зараз Україна впритул приблизилась до вирішення проблеми видобутку сланцевого газу. Але думки із приводу видобутку сланцевого газу на Юзівській площі розділилися: експерти сумніваються, що місцеві влади зможуть змусити Shell дотримуватися екологічних

стандартів. У Донецькій області все частіше звучать сумніви щодо перспективи видобутку сланцевого газу на Юзівській площі. Екологи вважають, що розробка родовищ завдасть непоправного удару навколишньому середовищу. Фахівці з енергетики не настільки песимістичні, однак і серед них немає єдиної думки з цього питання. Вони визнають – екологічних ризиків не уникнути. В той же час в Українських урядових колах, допускаючи виникнення екологічних проблем при недотриманні відповідних норм і правил, заявляють, що небезпека технології гідророзриву сильно перебільшена. "Сейсмічну активність це точно не спровокує. Знов-таки, підривні роботи в вугільних шахтах не спричинили нічого подібного. Деякі із застосовуваних хімічних реагентів дійсно частково небезпечні, але, по-перше, їхня частка в розчині, що качається під землю близько 0,5%; по-друге, передбачена утилізація технічної води. Близько 60-80% використовується повторно, а, що залишилося зберігається або в спеціальному відстійнику, або у вигляді сухого залишку" [6].

Перший досвід видобутку сланцевого газу в Україні показав, що ніякі екологічні норми при цьому не витримуються. В селищі міського типу «Желанное» вже розпочали роботи з видобутку сланцевого газу. По слідах виробничників зразу ж пішли журналісти, які розмістили в інтернеті фотографії, які шокують людину з першого погляду. Роботи ще тільки розпочалися, а вже є перша закинута шпара, так як з'ясувалось в цьому місці виявлено дуже мало газу. Строки визначені в угоді з видобутку сланцевого газу не дотримані. Сама угода була підписана в січні 2013 року, але роботи розпочалися вже восени 2012 р. Відпрацьована вода мала бути в спеціальному зацементованому котловані, насправді ж вона зливається в котлован, ніяким чином незахищений і попадає в ґрунтові води, а це суміш хімічних сполук. Ця шпара перебуває в 5км від перших житлових будинків. Зі слів жителів, дуже відчутні були гідроудари, була сильна вібрація. Роботи велися цілодобово і люди не могли спати й перебувати на вулицях, гул і шум довго не припинявся і був чутний усім. У селищі впав рівень води в колодязях. Відпрацьовані шари ґрунтів і глини в перемішку великими кучугурами залишаються на місці видобутку газу. Щодо створення робочих місць для місцевих мешканців, так це також не є правдою, адже в СМТ «Желанное» всіх робітників для роботи привезли, навіть кухар був не місцевий. На цьому проєкті із села працювали тільки сторожі, медсестра й кухонний працівник. Працівники-іноземці місцеву воду теж не пили, привозили свою, в той час як запевняли мешканців СМТ, що вода є безпечною і пити її не шкідливо. Перед початком робіт була вирубана посадка, дорога вислана спеціальним покриттям і закидана шлаками, щоб вантажні машини могли їздити й дорога не потопала. Це перша спроба, можна сказати експериментальна, а планується ж таких шпар тисячі і яку землю на Юзовській площі ми залишимо нащадкам [7]?

Аналізуючи інформацію про перші кроки у вирішенні енергетичних проблем в Україні з використанням власних корисних копалин, маємо зазначити, що всі вони потребують екологічної експертизи і правового захисту навколишнього природного середовища, серед яких правоохоронні норми адміністративного права посідають найважливіше місце. Необхідно запропонувати і прийняти нові норми Кодексу України про адміністративні правопорушення, які б передбачали адміністративну відповідальність за порушення спрямовані на екологічну безпеку у зв'язку з видобутком нових енергоносіїв.

З попередніми проблемами, які недостатньо ще вирішуються в Україні, постає проблема охорони вод. Водні ресурси також потребують адміністративно-правової охорони і участі в ній правоохоронних органів. Як зазначається в Водному кодексі України (ВКУ) «водні ресурси забезпечують існування людей, тваринного і рослинного світу і є обмеженими та уразливими природними об'єктами». Усі води (водні об'єкти) на території України є національним надбанням народу України, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту. Цей нормативний акт регулює правові відносини з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та ліквідації їх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування. Поряд з цим він дає визначення щодо різних видів вод в Україні [8]. Однак ст. 1 ВКУ не дає визначення поняття питної води, на якість якої досить часто нарікають мешканці України.

Визначення даного об'єкта вимагає уточнення, тому що водне законодавство розмежовує поняття "вода" і "води". Якщо "води" - це уся вода, що знаходиться у водяних об'єктах, тобто в природному природному стані на поверхні суші у формах її рельєфу або в надрах, то "вода" - це вилучене з природного середовища речовина, що уже не знаходиться у водяному об'єкті. Вона може знаходитися в резервуарах, інших ємкостях, водопровідних трубах і просто в побутовому посуді для пиття і використана для повсякденних потреб. Відносини, зв'язані з використанням "води", регулюються цивільним законодавством, як і інші

речі, що знаходяться в товарному обороті. Але стан води, що передбачається для потреб населення і води, що знаходяться у природному стані досить взаємозалежить один від одного. Яка вода в природному стані у відповідній місцевості, таку воду (з урахуванням очисних її заходів) населення отримує для споживання.

Відносини з приводу "вод", тобто води, що знаходиться в навколишній природному середовищі і зосередженої у водних об'єктах, регулюються водним законодавством. Обмеженість водного простору рамками водного об'єкта має важливе значення для визначення сфери дії водного законодавства. Так, якщо вода, хоча і знаходиться в навколишній природному середовищі (наприклад волога в атмосфері), але не зосереджена у водяних об'єктах, то відносини з приводу цієї води не є предметом регулювання водного законодавства. Те ж можна сказати про поверхневий стік води (водозбірної площі). Безумовно, стік води знаходиться безпосередньо в навколишньому природному середовищі, але поки він не сформував водяного об'єкта, його розсіяна в природі вода не утворить предмета водного законодавства.

Закон підрозділяє води на поверхневі і підземні. Якщо використання поверхневої води водного об'єкта регулюється винятково водним законодавством, то відносини з приводу використання підземних вод можуть регулюватися не тільки водним законодавством, але і законодавством про надра.

У визначених випадках, коли мова йде про водні запаси країни, про планування їхнього раціонального використання й охорони, про інші проблеми господарської експлуатації водних об'єктів, у законодавстві використовується термін "водні ресурси". Водні ресурси - це всі, що знаходяться на території України поверхневі і підземні води. Вони можуть бути запасами води. Тобто природними ресурсами, які не використовуються на даний момент.

Під водяним об'єктом ВКУ передбачає природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт). Причому тут розуміється не тільки запас води, зосереджений у визначених межах на поверхні землі і під землею, але і ті елементи земної кори (чи ж штучні спорудження), що облягають водяну масу. Якщо ВКУ відніс до водних об'єктів всі канали. Для порівняння, в Російській Федерації відповідно до ст. 10 Водяного кодексу до поверхневих водяних об'єктів відносяться лише канали «міжбасейнового перерозподілу і комплексного використання водяних ресурсів» [9]. Відносини, зв'язані з використанням води, вилученої з водяних об'єктів, регламентуються цивільним і іншим законодавством. Отже, на думку авторів Коментаря до Водяного кодексу РФ звідси логічно випливає, що зрошувальні (іригаційні), а тим більше осушувальні канали, а також багато каналів, що служать для обводнювання відгінних пасовищ, водними об'єктами не можна визнати. Думається, що й в Україні водними об'єктами такі канали визнавати недоцільно і це потрібно закріпити у ВКУ.

У числі водяних об'єктів можна назвати відособлені водяні об'єкти. Їх визначенню відповідають залиті водою кар'єри і ставки - копанки. Близькі до них деякі природні западини, заповнені водою, а також ставки на струмках з невеликими швидкостями. Оскільки такі водяні об'єкти, як правило, вміщуються в рамки одного землекористування, вони належать тому, хто володіє земельною ділянкою. Правовий режим водяного об'єкта в такому випадку багато в чому залежить від правового режиму земельного володіння.

Водне законодавство, крім того, що воно регулює відносини в області використання й охорони водяних об'єктів (водяні відносини), воно має забезпечити права громадян на чисту воду і сприятливе водне середовище: підтримки оптимальних умов водокористування; якості поверхневих і підземних вод у стані, що відповідає санітарним і екологічним вимогам; захисту водяних об'єктів від забруднення, засмічення і виснаження; чи запобігання ліквідації шкідливого впливу вод, а також збереження біологічної розмаїтості водяних екосистем.

Нині стан водопостачання та самої питної води в окремих територіях України є незадовільним. І це не дивлячись на те, що держава багато чого робить для покращення ситуації. За даними уряду України за останні роки реконструйовано 125 насосних станцій і 119 водонапорних башт, побудовано і реконструйовано 403 водозабірних і 115 очистних споруд, збудовано і оновлено 731 кілометр водопровідних мереж і водогонів; відремонтовано і до оснащено спеціальним устаткуванням близько 200 сертифікованих лабораторій контролю якості води і стічних вод; введено 701 установку доочистки питної води. Уряд наполягає на необхідності реалізації програми «Питна вода України». Прем'єр-міністр запевнив, що вода в Україні в недалекому майбутньому буде відповідати європейським стандартам [10].

Є випадки проведення заходів з очистки води й на рівні міст та інших населених пунктів. Так, влітку 2012 року в Маріуполі відкрито комплекс, який займається очищенням зливових стоків. Він призначений для очищення стоків центральної частини міста й зниження їх впливу на екологію Маріуполя й Азовського моря. Води проходять три стадії очищення: уловлювання

великого сміття, очищення нафтопродуктів і бактерицидна обробка. Потужність станції дозволить переробляти до 62 400 кубометрів зливових стоків у добу. Уже запущені в роботу установки по грубому очищенню від сміття й домішок, а також від нафтопродуктів. Комплекс також перехоплює стічні води із селищ Гавань і Слобідка, направляючи їх на очищення. Раніше ці стоки йшли прямо в море уздовж залізної дороги [11].

Але в цілому є досить негараздів, пов'язаних як з забрудненням вод, так і з водопостачанням. На перший погляд, Україна має майже необмежені водні ресурси: її територією протікає більш ніж 30 000 річок, зокрема Дніпро, Південний Буг та Дністер, що простягаються на сотні кілометрів. Але це багатство потрібно берегти як зіницю ока, щоб не опинитися у становищі тих 780 мільйонів наших сусідів по планеті, які не мають доступу до чистої води. Або тих 2,5 мільярда, які не мають доступу до водопостачання й каналізації. За різними оцінками, від 6 до 8 мільйонів чоловік помирають щороку від наслідків стихійних лих та пов'язаних із водою хвороб. Передовсім звернемо увагу на основну водну артерію України – річку Дніпро. Проблема забруднення річки та якості питної води, що подається з неї для споживання сьогодні стоїть надто гостро. Понад 1000 фабрик та заводів скидають відходи у Дніпро. Більшість із них не можуть дозволити собі обладнання для очищення води [12]. Очистити воду до чинних стандартів — справа нелегка. За словами експертів, роки індустріалізації та будівництво ГЕС мають важкі наслідки. Тепер Дніпро — це фактично вже не жива артерія, а каскад водосховищ. Річка перетворилася на ланцюг застійних ставків. Немає течії — немає нормального водообміну, зменшується здатність самоочищення. Середня глибина у водосховищах не перевищує п'яти метрів. Улітку вода прогрівається до дна, відбувається бурхливий розвиток ціанобактерій, відомий як цвітіння води. Бактерії «крадуть» кисень, чим провокують масову загибель риби. Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, низька якість питної води спричиняє погіршення стану здоров'я 25% населення України. Тобто кожен четвертий українець завдає шкоди своєму здоров'ю через споживання недоброякісної води. Нині близько 4,6 мільйона людей у 161 місті та 100 селищах міського типу в усіх областях України одержують питну воду з джерел водопостачання, що мають надмірну жорсткість, надлишок хлоридів, сухого залишку, сульфатів, фтору, основного заліза, нітратів, аміаку, марганцю риби [12]. Нечистоти попадають також і в інший спосіб до річок України, це і скидання бруду з помешкань, розташованих поряд, наприклад, з Дніпром, і неорганізовані пляжі та й несанкціоновані поселення.

Так, у Гідропарку Києва час від часу поселяються цигани. Вони з'явилися тут і в цьому році. Кілька таборів, які нараховують до півтори сотні людей, облаштували поселення з підручних матеріалів на Лівому березі міста. При цьому, кухня знаходиться просто на вулиці. В одному наметі іноді туляться і по п'ять людей одразу. Боячись правоохоронних органів, циганські родини міняють місця облаштування, покидаючи їх, вони залишають після себе багато сміття. Звичайно ж, що нечистоти попадають в Дніпро і ними поповнюється його басейн [13].

Як на мене, в ситуації, що склалася навколо водних ресурсів в нашій державі, потрібно посилити як адміністративно-правовий режим усіх видів вод, так і адміністративну відповідальність за порушення норм водокористування та забруднення водних об'єктів.

Література

1. Кодекс України Про надра від 27 липня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994 – N 36 – Ст.340
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991 – N 41 – Ст.546
3. Про нафту і газ: Закон України від 12.07.2001 N 2665-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – N 50. – Ст.262
4. "Газпром" вряд ли снизит цену на газ для Украины, - Fitch 28.03.2013 16:17 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/rus/top/show/-gazprom-vryad-li-snizit-tseny-na-gaz-dlya-ukrainy--fitch-28032013161700>
5. Прем'єр-міністр України Микола Азаров (із доповіді керівника уряду у Верховній Раді) «Підвищення ми зробили поступово, тому не допустили інфляції» // Урядовий кур'єр – 1013. – 8 травня. - № 82.
6. Волчанський О. Російський газ: ціна питання / О. Волчанський // " [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrudprom.ua/digest/Rosyskiy_gaz_tsna_pitannya.html.
7. Шокирующие фото с первых скважин добычи сланцевого газа в Украине: экологическая катастрофа Донбасса. ФОТОрепортаж // [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://censor.net.ua/photo_news/236826/shokiruyuschie_foto_s_pervyh_skvajin_dobychi_slantsev_ogo_gaza_v_ukraine_ekologicheskaya_katastrofa_donbassa

8. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 213/95 зі змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - N 24. - Ст. 189 .

9. Коментарий к Водному кодексу РФ. М.: Юрид. дом "Юстицинформ", 1997. С. 22.

10. Процишин В. І. Коли ви будуватимете дороги !? / В. І. Процишин // Урядовий кур'єр, 2012. - № 127. - 19 липня.

11. Мариупольские чиновники решили чистить море ультрафиолетом // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://news.mail.ru/inworld/ukraina/ua_east/106/society/9770636/

12. Листопад О. Шукаємо чисту криницю / О. Листопад // Урядовий кур'єр. - 2013. - № 54. - 22 березня.

13. Бадалян Л. Опанасенко Д. Из Закарпаття до столиці знову приїхали цигани. ТСН, 1+1 / Л. Бадалян, Д. Опанасенко // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/u-kiyevi-tabori-cigan-buduyut-zi-smittya-zhitlo-i-zaroblyat-na-zhittya-zhebractvom-293525.html>

АКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЮ ВЛАСНІСТЮ

Кравчук О.О.

кандидат юридичних наук

доцент, докторант НТУУ „КПІ”

Розглядаються акти реалізації прав і обов'язків учасників правовідносин як елемент механізму адміністративно-правового регулювання управління державною власністю в Україні. Зроблені висновки і пропозиції щодо удосконалення адміністративно-правового регулювання такого управління.

Рассматриваются акты реализации прав и обязанностей участников правоотношений как элемент механизма административно-правового регулирования управления государственной собственностью в Украине. Сделаны выводы и предложения по усовершенствованию административно-правового регулирования такого управления.

Ключевые слова: акты реализации прав и обязанностей, механизм административно-правового регулирования, государственная собственность, государственное имущество, управление государственной собственностью.

Acts of exercise of rights and duties of participants in legal relations as an element of the mechanism of administrative legal regulation of state property management in Ukraine are considered in the article. Conclusions and suggestions for improvement of the administrative legal regulation of state property management are made.

Ключові слова: акти реалізації прав і обов'язків, механізм адміністративно-правового регулювання, державна власність, державне майно, управління державною власністю.

Реалізація прав та обов'язків є однією з основних стадій дії механізму адміністративно-правового регулювання управління державною власністю. Цією стадією завершується процес утілення в життя приписів відповідних адміністративно-правових норм у поведінці учасників конкретних правовідносин у сфері такого управління.

Незважаючи на широку поширеність актів реалізації у сфері управління державною власністю, з ґносеологічної точки зору, їх розгляд є одним із найскладніших, і ці акти залишаються одними з малодосліджених питань при вивченні механізму реалізації норм адміністративного права у сфері управління державною власністю.

Отже в цій статті розглянемо особливості актів реалізації прав і обов'язків учасників правовідносин у сфері управління державною власністю як елемент адміністративно-правового регулювання такого управління та спробуємо зробити висновки і пропозиції щодо вдосконалення цього механізму. Вирішення цього питання сприяє розв'язанню загальнонаукової проблеми удосконалення адміністративно-правового регулювання управління державною власністю.

Теоретичні положення щодо механізму правового регулювання і зокрема механізму адміністративно-правового регулювання розглядали в своїх роботах С. С. Алексєєв, І. П. Голосніченко, І. С. Гриценко, Т. О. Коломоєць, Є. Б. Кубко, Н. П. Тиндик, Б. В. Шейндлін, Л. С. Явич та інші вчені.

Реалізація прав та обов'язків суб'єктів правовідносин, що складаються в сфері управління державною власністю здійснюється шляхом виконання (дотримання), використання та застосування адміністративно-правових норм у межах відповідних конкретних правовідносин.

Під управлінським впливом механізму адміністративно-правових засобів, – вказує І. П. Голосніченко, – можуть формуватися акти правослужняної поведінки в частині додержання норм, що регулюють відносини державної власності [1].

На думку Т. Ю. Фалькіної, реалізація права в широкому розумінні ідентична поняттю правового регулювання, а тому слід відрізнити реалізацію права від реалізації правової норми та від реалізації права як завершальної стадії правового регулювання. На думку вченого, акти реалізації права – це самостійний процес механізму реалізації права, що виступає засобом переведення суб'єктивних прав і інших правових можливостей (дозволів) в фактичну правомірну поведінку людей, є засобом здійснення дій і операцій, спрямованих на використання правових можливостей [2]. Індивідуальні акти як елемент механізму правового регулювання, покликаний забезпечити індивідуалізовану дію цього механізму, при якій досягається врахування конкретної обстановки, закріплюються результати поведінки учасників суспільних відносин, С. С. Алексєєв класифікує на акти-регламентатори (планові акти, договори тощо), правозабезпечувальні акти (акти юрисдикційних та виконавчих органів) та акти дотримання та використання (виконання), з допомогою яких здійснюється фактичне

втілення суб'єктивних юридичних прав і обов'язків у реальних життєвих відносинах [3, с. 156–157].

Правильно пише І. С. Гриценко, що аналіз правових форм державного управління є одним із найважливіших у теорії адміністративного права, адже цей інститут має універсальний характер, знаходить свій прояв у будь-якому іншому правовому інституті або в процесі реалізації останнього [4].

Наявність і застосування соціальних і правових норм, – зазначає Ю. О. Тихомиров – призводить до нормативної поведінки, що відповідає цим нормам: норма впливає на свідомість і поведінку її адресатів в інформаційному, ціннісному, стимулюючому і примусовому аспектах [5]. Необхідною умовою дієвості правових норм В. І. Тимошенко визначає їхню скорельованість із тими онтологічними підвалинами, в контексті яких власне і визнається міра їх об'єктивності [6].

Підсумком управлінського впливу в державно-правовому розумінні Ю. М. Козлов визначав безпосереднє безперервне керівництво об'єктами управління і їх взаємозв'язками [7].

Суб'єктами правовідносин у сфері управління державною власністю є суб'єкти управління державною власністю, а також фізичні та юридичні особи, які відповідно до законодавства мають права та обов'язки у зазначеній сфері. Вирішення питань управління державною власністю у межах визначеної законом компетенції є правом і обов'язком відповідних органів управління державною власністю і їх посадових осіб.

Дії держави як власника державного майна, на думку А. В. Дягілева, реалізуються шляхом управлінських дій; управління – і є та сполучна ланка, з допомогою якої на практиці відбувається реалізація державою повноважень власника. Це дає підстави вченому говорити про те, що наявність у держави прав власника є статичною, базисною основою її діяльності, що може бути здійснена лише через діяльність її органів, яких держава наділяє функціями з управління державною власністю [8]. На думку В. П. Тимощука, прийняття (вчинення) адміністративних актів є основною правовою формою публічного управління (адміністрації) [9].

Провідною формою управління державною власністю (в авторському визначенні – управління державним майном) В. Л. Пількевич визначає видання правових актів управління [10]. С. М. Братусь вказував на те, що акти господарського управління, які приписують той чи інший напрямок у використанні державного майна, визначають його рух, передачу від однієї оперативної ланки до іншої тощо, являються актами владної діяльності держави-власника, якою визначаються умови і порядок безпосередньої оперативної господарської діяльності цих ланок [11].

Адміністративно-управлінські рішення, – зазначалось у літературі, – визначають способи безпосереднього оперативного цілеспрямованого впливу на об'єкт управління; ці рішення ґрунтуються на повноваженнях, праві керівника, авторитеті суб'єкта управління, на принципі обов'язкового і точного їх виконання підлеглими та мають своє функціональне призначення, не суперечать політичним рішенням, доповнюють їх [12].

Як зазначав О. В. Карасс, адміністративно-правове регулювання майнових відносин здійснюється шляхом адміністративних актів органів державної влади (або державного управління) [13]. Випадки владної діяльності органів державного управління, спрямованої на вирішення конкретних питань у сфері господарства – виділення фондів, розподіл деяких матеріальних благ С. С. Алексєєв відносить до випадків, коли суб'єктивні права і обов'язки не можуть виникнути без владної дії компетентних органів, тобто йде мова про реалізацію права у формі його застосування. В цій сфері шляхом повсякденного конкретного оперативного регулювання господарських процесів, на думку вченого, в рамках правозастосування здійснюється казуальне регулювання [3, с. 100–104]. Саме актами застосування, – вказує Л. П. Сакуліна, – здійснюється піднормативне (казуальне) регулювання суспільних відносин [14, с. 173].

Дійсно, в більшості випадків державний орган чи посадова особа, уповноважені відповідно до закону на здійснення управління державною власністю, при виникненні правовідносин у сфері управління державною власністю повинні з допомогою акта застосування забезпечити індивідуальне (казуальне) правове регулювання, адже без спеціального рішення суб'єкта управління відповідні права і обов'язки реалізуватися не можуть. Для виникнення значного обсягу правовідносин у сфері управління державною власністю такий правозастосовний акт є необхідною і достатньою умовою, тобто виступає юридичним фактом, без якого правовідносини не можуть навіть і виникнути.

Російський учений О. С. Григор'єв відмічав, що при індивідуальному правовому регулюванні зростає межа автономії (розсуду) в правовій поведінці суб'єктів при реалізації їх

прав і законних інтересів, наголошуючи, що при цьому суб'єктивний розсуд не повинен суперечити юридичним нормам і принципам [15].

Отже в процесі реалізації прав та обов'язків учасників правовідносин у сфері управління державною власністю найважливіше місце мають акти застосування – конкретизуючі, дозвільні, установчі, акти про визнання, реєстраційні, заборонні та інші. До конкретизуючих (регламентуючих) правозастосовних актів належать наприклад акти закріплення майна за державними підприємствами, організаціями, установами, на підставі яких в органів управління таких юридичних осіб виникають відповідні права і обов'язки по здійсненню управління відповідною відокремленою частиною державного майна.

О. О. Первомайський, вбачає відмінність управління в цивільно-правовому та публічно-правовому аспектах у тому, що коли в першому випадку управління стосується правомочності стосовно самої речі (саме нею управляють), то в другому – управлінська діяльність спрямована на підлеглого суб'єкта, який підкоряючись владі з боку державного органу чи органу місцевого самоврядування, здійснює належні йому правомочності стосовно того чи іншого майна [16].

У ході виробничо-господарської та іншої діяльності підприємства, організації, установи, іншої юридичної особи державної власності можуть здійснюватися і здійснюються певні дії по відношенню до майна державної власності. Державні юридичні особи не є суб'єктами права власності. Придбаваючи майно в державну власність, створюючи в процесі виробництва новий (або змінений) продукт та відчужуючи його, ці юридичні особи по суті здійснюють акти реалізації права державної власності. Оскільки все майно таких юридичних осіб належить до державної власності та закріплено за ними на правах оперативного управління чи господарського відання, то будь-яка операція в процесі витрачання, перетворення матеріальних ресурсів з метою виробництва продукції (що по суті означає створення нових майнових об'єктів), виконання робіт, надання послуг – призводить до певних змін у складі майна державної власності. Відповідні організаційно-технічні дії щодо майна державної власності в ряді випадків є актами розпорядження майном державної власності. В більшості випадків ця діяльність здійснюється із застосуванням цивільно-правових договорів як конкретних регламентуючих актів. Однак компетенція відповідних посадових осіб державних підприємств, організацій, установ, в межах якої ними приймаються рішення щодо розпорядження об'єктами державної власності є адміністративною компетенцією.

Випадки, коли в нормативно-правових актах закріплюються завдання та компетенція органів щодо вирішення певного питання за відсутності нормативної регламентації самого змісту рішення (або передбачення його в дуже абстрактній формі), Т. О. Коломєць відносить до сфери адміністративного розсуду та дискреційних повноважень. Вченим зазначається, що до сфери адміністративного розсуду в літературі відносилися і випадки, коли суб'єкти публічної адміністрації конкретизують норми матеріального права не у формі правового акта, а у формі суто організаційної чи матеріально-технічної діяльності [17]. Погоджуючись із автором, зазначимо, що організаційна діяльність органів державної влади із забезпечення їх майновими ресурсами для реалізації ними завдань і функцій, передбачених нормативно-правовими актами, здійснюється шляхом реалізації прав і обов'язків у формі виконання (дотримання), використання та застосування відповідних нормативних приписів у сфері управління державною власністю. Тобто не завжди в даному випадку йдеться про реалізацію права у формі його застосування, адже правозастосовний акт у багатьох випадках може не видаватися.

У процесі формування і фіксування волі держави як власника виникають управлінські (адміністративно-правові) відносини між органами державної влади, що реалізують її в цивільно-правових відносинах; при цьому, на думку О. С. Матненка, моменту реалізації права державної власності (тобто виникнення конкретних відносин державної власності) безпосередньо передують управлінські відносини, що виникають у процесі вироблення, прийняття і виконання управлінських рішень, які визначають підстави для виникнення конкретних відносин державної власності і характер поведінки в них відповідних державних органів; держава безпосередньо, шляхом реалізації державно-владних повноважень відповідними органами державної влади, визначає діяльність суб'єктів відносин державної власності, які виступають на стороні власника [18].

Саме компетенційна норма статуту чи відповідного нормативно-правового акта встановлює повноваження керівника чи іншої посадової особи юридичної особи державної власності на укладення відповідного цивільно-правового договору із розпорядження об'єктом права державної власності. Тут можна зауважити, що розуміння керівника підприємства як законного його представника – характерно для всіх (а не лише державних) підприємств (а питання представництва – прерогатива цивільного права). Однак на нашу думку питання компетенції керівника як органу управління державним підприємством – належить до питань

організації управління на такому підприємстві, а отже врегульоване адміністративним правом. Не зупиняючись у рамках нашого дослідження окремо на розгляді питання предмету сучасного адміністративного права, зазначимо, що на нашу думку, особливістю реалізації адміністративної компетенції керівника державного підприємства, організації, установи як органу управління такої юридичної особи є процесуальний порядок прийняття таким керівником управлінських рішень. При цьому до управлінських рішень слід віднести будь-яке рішення такого керівника, щодо розпорядження майном державної власності. Тому розпорядження об'єктами державної власності можливе лише в процесі управлінської діяльності щодо такої власності.

Говорячи про керівників державних підприємств, організацій, установ, слід відмітити, що в одних системах управління ці керівники виступають зобов'язаними суб'єктами управлінських правовідносин, але водночас в інших системах управління – вони виступають як уповноважені суб'єкти, і мають право вимагати виконання, у межах наданих повноважень, їх вимог від інших суб'єктів управлінських відносин – колективних і індивідуальних суб'єктів, наділених в установленому порядку компетенцією у сфері управління державною власністю.

Отже права і обов'язки суб'єктів відносин у сфері управління державною власністю можуть реалізовуватися у формі дій по розпорядженню відповідним державним майном. У процесі реалізації права в такому випадку окреме регулююче значення може мати відповідний договір (наприклад договір купівлі-продажу об'єкта державної власності в процесі приватизації конкретизує відповідні права і обов'язки як суб'єкта управління так і іншої сторони договору).

Правореалізуючий договір російський учений І. В. Мелькумов визначає як добровільну цілеспрямовану угоду, що породжує реалізацію конкретних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у його сторін. До ознак такого договору правознавець відносить індивідуальну визначеність сторін, казуальний характер змісту (юридичних прав і обов'язків), індивідуальний (квазінормативний) характер приписів, одноразовість реалізації [19].

Такий договір може базуватися на акті застосування права (наприклад на рішенні про включення об'єкта до програми приватизації, рішенні про затвердження звіту про оцінку майна, рішенні про приватизацію тощо), так і бути безпосереднім регламентаційним актом в рамках реалізації компетенції органу управління (наприклад коли керівник державного підприємства, організації надає на підставі договору в оренду майновий об'єкт державної власності у випадку, що не потребує погодження з вищестоящим органом). Безперечно, що договір оренди в наведеному випадку є цивільно-правовим договором, і його укладення, зміна та виконання мають відповідати приписам цивільного права, проте прийняття рішення про укладення такого договору здійснюється керівником підприємства – органом, що наділений відповідною владною (адміністративною) компетенцією щодо управління державною власністю у відповідній сфері, і прийняття такого рішення здійснюється у визначеному нормами адміністративного права процесуальному порядку.

До дозвільних правозастосовних актів у сфері управління державною власністю належать рішення органів управління про надання дозволів на відчуження та списання основних засобів. Актами визнання права є рішення про оформлення свідоцтва про право державної власності на об'єкти нерухомого майна, які є необхідними для подальшого його продажу під час приватизації, передачі в довгострокову оренду тощо. До установчих правозастосовних актів належать рішення про заснування державних підприємств, організацій, установ, затвердження їх статутів, положень.

Застосування права Л. Л. Сакуліна називає комплексною формою реалізації правових приписів, оскільки при застосуванні норми орган одночасно виконує вимоги правової норми, реалізуючи відповідні обов'язки щодо вирішення справи, використовує закріплені в нормах можливості щодо його прийняття (можливі варіанти законного рішення), а також дотримується встановлених заборон щодо недопущення перевищення повноважень [14, с. 168]. Погоджуючись із автором, слід знову наголосити на тому що правозастосовні акти є в більшості випадків необхідними для реалізації прав і обов'язків учасників правовідносин у сфері управління державною власністю, коли ці акти відіграють роль актів індивідуального правового регулювання. Тому учасники управлінських відносин у випадках, визначених безпосередньо адміністративно-правовими нормами та актами застосування права, що виступають індивідуальними регуляторами відповідних прав та обов'язків, повинні забезпечити виконання обов'язків, передбачених цими нормами та правозастосовними актами, та користуються відповідними правами. Саме тому, – зазначає Л. О. Макаренко, – прийняття актів застосування іноді вважається проміжним результатом правореалізації [20].

Виконання (дотримання) та використання правових норм у сфері управління державною власністю може мати місце не лише при наявності правозастосовних актів, що відіграють роль індивідуальних регуляторів. Звичайно, що при наявності загальних правових приписів

(зобов'язуючих, заборонних, уповноважуючих), відповідні суб'єкти адміністративних правовідносин, з урахуванням їх правосвідомості, реалізують свої права та обов'язки в їх правомірній поведінці у сфері управління державною власністю. У разі ж, коли реалізація прав і обов'язків безпосередньо на основі приписів правових норм у цих випадках не здійснюється, має місце правопорушення (йдеться в основному про невиконання обов'язку, але можливі і різного роду перешкоджання реалізації прав). І в цих випадках також має (може мати) місце знову таки реалізація цих прав і обов'язків у формі застосування. Але в даному випадку йде мова про правозастосування в межах реалізації правоохоронної компетенції відповідного правозастосовного органу, коли реалізація прав і обов'язків може здійснюватися в примусовому порядку. Оскільки ж йде мова про застосування державного примусу, в даному випадку можливе застосування не лише диспозицій, але й санкцій відповідних правових норм.

Водночас реалізація прав та обов'язків за участі правозастосовного органу в межах його правоохоронної діяльності (в примусовому порядку) може здійснюватися не лише у випадках, коли права і обов'язки повинні реалізовуватися в формі виконання (дотримання) та використання. Власне і у випадках, коли за звичайних умов реалізація прав і обов'язків теж потребує правозастосовного акта, але цей акт не було видано внаслідок правопорушення, – може мати місце примусова реалізація прав та обов'язків за участі правозастосовного органу. В таких випадках прийняття акта застосування права здійснюється в результаті адміністративного або судового оскарження. В окремих випадках такий правозастосовний акт як рішення суду, адміністративного суду є актом індивідуального регулювання, що заміняє відповідний акт державного органу, а в інших – лише спонукає (примушує) до його видання. Аналогічно і у випадках, коли індивідуальний правозастосовний акт було видано, але в результаті здійснення державного чи громадського контролю, або оскарження акта учасником правовідносин чи іншою зацікавленою особою в адміністративному або судовому порядку, виявляється, що цей акт не відповідає вимогам законодавства. В разі визнання такого акту неправомірним, відповідний суд або вищестоящий у порядку підлеглості компетентний орган скасовує правозастосовний акт та вчиняє передбачені законодавством дії щодо відновлення та захисту порушених прав: визнає права (обов'язки), приймає новий правозастосовний акт або рішення, що виступає заміником цього акту (наприклад рішення суду) чи зобов'язує відповідний орган, акт якого скасований, прийняти новий акт, усунувши виявлені порушення.

В Україні вже досить тривалий час діють адміністративні суди, основним завданням яких, відповідно до Кодексу адміністративного судочинства, є захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій. На ці суди покладаються вирішення основної маси спорів у сфері публічних правовідносин, але далеко не всі. Значна частина спорів з питань, що стосується реалізації прав та обов'язків учасників правовідносин у сфері управління державною власністю вирішуються в господарських судах та судах загальної юрисдикції. Відсутність достатньо чіткого розмежування підсудності призводить до ускладнення вирішення таких спорів, а з точки зору захисту державної власності – послаблює можливість держави ефективно здійснювати захист своїх майнових інтересів в судах. Не заглиблюючись у судово-процесуальну проблематику, зазначимо, що чинні на сьогодні правила підсудності, сформульовані в трьох процесуальних кодексах: Господарському, Цивільному та адміністративного судочинства, – є недосконалими, що нерідко проявляється в їх заплутаності, неоднозначності, незрозумілості. Вирішення аналогічних спорів нерідко здійснюється в рамках різних проваджень (адміністративне, цивільне, господарське), одні й ті ж самі суди змушені в багатьох випадках виступати в різних іпостасях (коли загальний місцевий суд діє як адміністративний суд), для одних і тих же судів в різних процесах як апеляційні виступають різні суди. Іноді не лише населенню, але і спеціалістам-правознавцям безпосередньо на підставі закону неможливо з'ясувати до якого суду і в якому процесі необхідно звертатися. А різні процесуальні правила в такому випадку надзвичайно негативно впливають як і на якість самої юрисдикційної діяльності судів, так і на рівень захищеності прав і свобод людини і громадянина, що аж ніяк не сприяє зростанню авторитету судової системи та держави в цілому. З урахуванням того, що ще в Концепції адміністративної реформи управління державним майном відзначалося як одна зі сфер, що викликає найбільше скарг громадян [21], слід наголосити на необхідності приділення особливої уваги вдосконаленню процесуального законодавства.

Поряд із цим, розглядаючи роль і значення компетенції учасників правовідносин у реалізації прав та обов'язків у сфері управління державною власністю, основою якої є поєднання прав і обов'язків суб'єктів управління на здійснення такого управління, слід

підкреслити, що вона реалізується не лише в формі застосування, але і в інших формах – шляхом виконання (дотримання) та використання.

Підсумовуючи викладене, вважаємо за необхідне зробити такі висновки і пропозиції:

1. Реалізація прав і обов'язків учасників правовідносин у сфері управління державною власністю здійснюється у формі дотримання, виконання, використання та застосування, з урахуванням впливу правосвідомості учасників відповідних суспільних відносин.

2. Основною формою реалізації повноважень суб'єктів управління державною власністю в Україні є правові акти управління, шляхом видання яких такими суб'єктами забезпечується здійснення організаційно-розпорядчих повноважень. Правові акти управління державною власністю значною мірою виступають актами індивідуальної регламентації прав та обов'язків суб'єктів управлінських відносин. На підставі цих актів здійснюється піднормативне казуальне правове регулювання суспільних відносин, вищезазначені суб'єкти наділяються правами або на них покладаються обов'язки у сфері управління державною власністю.

3. Учасники управлінських відносин у випадках, визначених безпосередньо адміністративно-правовими нормами та актами застосування права, повинні забезпечити виконання обов'язків, передбачених цими нормами та правозастосовними актами, та користуються відповідними правами.

4. З метою підвищення ефективності захисту майнових прав держави в правоохоронних правовідносинах, значної уваги слід приділяти удосконаленню процесуального законодавства.

З урахуванням сучасного стану наукових досліджень механізму адміністративно-правового регулювання управління державною власністю, подальше його вивчення є перспективним та актуальним.

Література

1. Голосніченко І. П. Попередження корисливих проступків засобами адміністративного права / І. П. Голосніченко. – К., 1991. – С. 103.
2. Фалькіна Т. Ю. Формы реализации права и механизм их осуществления: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. Ю. Фалькіна; Уральский юрид. ин-т МВД РФ. – Екатеринбург, 2007. – С. 8, 34.
3. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М., 1966. – 188 с.
4. Гриценко І. С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права: Монографія / І. С. Гриценко. – К., 2007. – С. 329–331.
5. Тихомиров Ю. А. Управление делами общества (субъекты и объекты управления в социалистическом обществе) / Ю. А. Тихомиров. – М., 1984. – С. 76.
6. Тимошенко В. І. Особистісна сторона протиправної поведінки / В. І. Тимошенко. // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2011. – Випуск 54. – С. 13–14.
7. Советское административное право. Государственное управление и административное право. / Ред. кол. Ю. М. Козлов, Б. М. Лазарев, А. Е. Лунев, М. И. Пискотин. – М.: Юрид. Лит., 1978. – С. 34.
8. Дягилев А. В. Управление федеральным имуществом: дис... канд. юрид. наук: 12.00.14 / А. В. Дягилев. – М., 2001. – С. 46.
9. Тимошук В. П. Адміністративний акт: поняття та ознаки / В. П. Тимошук // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. – Сімферополь, 2005. – Спеціальний випуск у 2 ч. – Ч. 2. – С. 188–189.
10. Пількевич В. Л. Організаційно-правове забезпечення управління державним майном в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. / В.Л.Пількевич; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2006. – С. 13.
11. Братусь С. Н. Имущественные и организационные отношения и их правовое регулирование в СССР / С. Н. Братусь // Вопросы общей теории советского права. Сборник статей под ред. проф. С. Н. Братуся. – М., 1960. – С. 108.
12. Ширшикова Р. Класифікація управлінських рішень центральних органів виконавчої влади / Р. Ширшикова // Юридична Україна. – 2007. – №4. – С. 53.
13. Карасс А. В. Право государственной социалистической собственности. Объекты и содержание / А. В. Карасс. – М., 1954. – С. 132.
14. Сакулина Л. Л. Механизм административно-правового регулирования реализации права граждан на информацию: дис... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Л. Л. Сакулина; Московский ун-т МВД России. – Москва, 2006. – 210 с.
15. Григорьев А. С. Механизм индивидуального правового регулирования общественных отношений: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. С. Григорьев; Тюмен. юрид. ин-т МВД России. – Тюмень, 2011. – С. 12.

16. Первомайський О. О. Управління об'єктами комунальної власності / О. О. Первомайський // Право власності: проблеми забезпечення, реалізації та захисту: Тези доп. та наук. повідомлень семінару молодих вчених (м.Харків, 14-15 вересня 2001 р.) / За ред. М. І. Панова. – Х., 2001. – С. 29.
17. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. / Т. О. Коломоєць. – К., 2011. – С. 40–41.
18. Матненко А. С. Управление государственной собственностью субъекта Российской Федерации: организационно-правовые проблемы: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. С. Матненко; Омский госуд. ун-т. – Омск, 1999. – С. 24–25.
19. Мелькумов И. В. Правореализующий договор в механизме правового регулирования: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И. В. Мелькумов; Владимир. юрид. ин-т Федер. службы исполнения наказаний. – Владимир, 2007. – С. 8.
20. Макаренко Л. О. Реалізація права в контексті мети правового регулювання / Л. О. Макаренко // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави» (2012 р. м. Київ) / Укладачі: Б. В. Новіков, Т. О. Чепульченко, І. П. Голосніченко, В. Ю. Пряміцин / К., 2012. – С. 34–36.
21. Указ Президента України від 22 липня 1998 р. №810/98 „Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні”. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 21. – Ст. 943.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА: МІСЦЕ У ПРАВОВОМУ ПРОЦЕСІ ТА ВПЛИВ НА СТАН ЗАКОННОСТІ В ДЕРЖАВІ

Чепульченко Т. О.

канд. юрид. наук, доцент

зав. кафедри теорії держави і права НТУУ «КПІ»

У статті висвітлюється вплив правової культури на стан законності та проблема її глибокого втілення в юридичну діяльність, в процес застосування права посадовими особами. У рамках комплексного підходу правова культура особистості розглядається як поняття, що характеризує якісний стан розвитку правосвідомості індивіда, його діяльності в правовій сфері. В контексті цього автор торкнувся питання поваги до права (закону) як визнання його соціальної цінності, та явища, прямо протилежного йому – правового нігілізму.

Ключові слова: законність, особа, право, правова культура, правозастосування, реалізація права, цінності.

В статье раскрывается влияние правовой культуры на режим законности и проблема её глубокого внедрения в юридическую деятельность, в процесс применения права должностными лицами. В рамках комплексного подхода правовая культура личности рассматривается как понятие, которое характеризует качественное состояние развития индивида, его деятельности в правовой сфере. В контексте этого автор затрагивает вопрос уважения к праву (закону) как признание его социальной ценности, и явления, противоположного ему – правового нигилизма.

The paper reveals the impact of legal culture on the regime of law and the problem of its deeply rooted in legal activities, the process of application of law by officials. As part of a comprehensive approach legal culture identity is seen as a concept that describes the qualitative state of the individual, his activity in the legal field. In this context, the author raises the question of respect for the law (the law) in recognition of his social values, and the phenomenon, its opposite - the legal nihilism.

Висока динаміка економічних і соціально-політичних процесів в Україні, часто невідповідність законотворчої діяльності Верховної Ради змінам у суспільних відносинах, високий рівень правового нігілізму в усіх прошарках суспільства, а також інші явища (злочинність, непрофесійність посадових осіб і тощо) є перешкодою ефективній реалізації права.

З огляду на це актуально говорити про належний рівень розвитку культури, перш за все, її правової складової, що стає свого роду фундаментом законності у суспільстві.

Різнноманітні аспекти правової культури, зокрема, її значення в процесі реалізації права, особливо – правозастосування, досліджували у свої працях такі вітчизняні та російські вчені як С. С. Алексєєв, А. Е. Жалінський, Л. О. Єршова, В. М. Кудрявцев, Л. О. Макаренко, П. М. Рабінович, В. П. Сальніков, О. Ф. Скакун та ін. Якщо теорія правової культури багатогранно розкрита юридичною наукою, то власне проблема її глибокого втілення в юридичну діяльність, зокрема в процес застосування права посадовими особами ще залишається не вирішеною. Це вказує на неабияку актуальність подальших пошуків шляхів до розв'язання вказаних питань. З огляду на таке, в цій статті маємо на меті розглянути актуальні питання щодо місця правової культури в процесі застосування права в контексті її впливу на стан законності у суспільстві.

«Правова культура, – як справедливо відмічають О. В. Сахаров і О. Р. Ратінов, – справляє організаційно-регулятивний вплив в плані забезпечення соціально-позитивної поведінки, попередження негативних проявів і усунення факторів, що цьому сприяють, при вирішенні соціальних завдань будь-якої сфери і будь-якого рівня життя суспільства» [13, с.106]. І навпаки, низький рівень правової культури призводить до девальвації режиму законності у суспільному житті.

У свою чергу, законність слід розглядати не лише як певну соціальну цінність, а і як фактор, який безпосереднім чином впливає на стан культурних процесів, що проходять у різноманітних сферах життя суспільства, зокрема, у правовій. Так, наприклад, режим законності безпосередньо впливає на правосвідомість соціальних суб'єктів, на їх установки і ціннісні орієнтації. Однак цей вплив може бути не лише позитивним, а й негативним. Погляди людей, їх життєві позиції формуються як під впливом досягнень суспільства, так і внутрішньо притаманних процесу суспільного розвитку недоліків, труднощів. Останнє, знаходячи свій прояв у суспільних відносинах, урегульованих правом, відображається на режимі законності і за певних обставин може призвести до відхилень, різного роду деформацій у правосвідомості і правовій культурі учасників цих відносин [17, 10-11].

У літературі можна зустріти термін «юридична культура», який є похідним від поняття «правова культура», однак його зміст обмежується лише знаннями, досвідом, навичками і т.і. у сфері законотворчої діяльності, знанням чинних законодавчих актів, умінням правильно їх тлумачити й застосовувати у практичній діяльності [18, 131-135]. Зміст категорії правова культура охоплює наступні елементи:

- а) стан законодавства, ступінь його досконалості за змістом і формою;
- б) стан законності у суспільстві, найважливішими критеріями якого є рівень юридичного закріплення її вимог у системі законодавства, їх реалізація;
- в) стан практичної роботи суду, прокуратури й інших юридичних органів, які застосовують юридичні норми, що відображає їхню реальну роль у правовій системі, ступінь дотримання прав і свобод людини, норм етики, моралі та ін. [4, 40].

Взаємодія законності і правової культури відбувається на різних рівнях: загальносоціальному, регіональному, груповому, індивідуальному. У даному випадку найбільший інтерес представляє аналіз взаємозв'язку цих соціальних явищ на індивідуальному рівні з урахуванням специфіки діяльності індивіда, який є суб'єктом правозастосування. У зв'язку з цим виникає необхідність аналізу двох взаємопов'язаних питань:

- 1) особистості, що наділена належним рівнем правової культури;
- 2) індивідуальних якостей, що впливають на ефективність і законність діяльності, яку здійснює правозастосовний суб'єкт.

Відповіді на ці питання вимагають детального аналізу змісту індивідуальної правової культури. Методологічною основою такого дослідження має стати комплексний підхід, який, в свою чергу, повинен ґрунтуватися на сполученні аксіологічної і заснованої на діяльності концепції аналізу правової культури.

Аксіологічний підхід тривалий час був визначальним у науці. Не втратив він своєї значимості і сьогодні, оскільки правовий розвиток особи неможливо уявити без чітко визначених ціннісних орієнтирів. Поняття «цінність» завжди трактувалося наукою як усталене уявлення про те, що є святим для людини, тієї чи іншої соціальної групи, суспільства в цілому. Цінності дозволяють «пов'язати різні часові модуси (минуле, теперішнє, майбутнє); визначити системи пріоритетів, способи соціального визнання, критерії оцінок; будувати багаторівневі системи орієнтації у світі...» [1, 12-13]. Однак об'єктивний аналіз правової культури на будь-якому рівні її прояву лише з позицій аксіологічного підходу навряд чи буде вірним, адже здатний викликати її суб'єктивне визначення, оскільки властивості об'єктів, які можуть бути віднесені до числа правових цінностей, безпосередньо поєднані з ціннісними установками самих суб'єктів.

Окрім того, правове життя суспільства є достатньо динамічним, а існуючі у ньому явища і процеси – історично мінливими. З цієї причини уявляється можливим говорити про ситуативну оцінку (характер) правових явищ і процесів, адже деякі з них, що мають позитивний характер на одному з етапів розвитку держави і права, в іншій конкретно-історичній ситуації можуть набувати негативного значення [12, 18-19]. Не випадково німецький філософ І. Гердер ще у XVIII ст. відмічав: «Немає нічого менш визначеного, ніж це слово – «культура», і немає нічого більш оманливого, ніж застосовувати її до цілих віків і народів. Як мало культурних людей у культурному народі! І в яких рисах слід відшуковувати культурність?» [3, 6 – 7].

До того ж ціннісний підхід змушує дослідника аналізувати, скоріше, ідеальний, необхідний стан правових явищ, ніж їх реальний прояв. Критерієм же істинності тих чи інших ідеалів і уявлень завжди виступає суспільна практика, яка часто залишається поза межами досяжності аксіологічної концепції, орієнтованої на вивчення явищ правової культури, перш за все, через процеси духовного виробництва. Саме діяльність людини та інших соціальних суб'єктів, у тому числі й та, що пов'язана з реалізацією правових цінностей, у кінцевому рахунку визначає специфічні форми і зміст культурних процесів, що відбуваються у правовій сфері життя суспільства. Ось чому об'єктивний аналіз правової культури в цілому і її особистісного аспекту, зокрема, вимагає поєднання зазначених концепцій.

У рамках комплексного підходу правова культура особистості розглядається як поняття, що характеризує якісний стан розвитку правосвідомості індивіда, його діяльності в правовій сфері. Разом з тим, правова культура, на відміну від правосвідомості, включає в себе не будь-які, а тільки позитивні, з точки зору панівної у суспільстві системи соціальних цінностей, правові знання, погляди, уявлення, оцінки, мотиви, установки, почуття, які згодом стають передумовою соціально-активної діяльності.

Вагомою є роль правової культури осіб в процесі реалізації права, а особливо – тих, хто відповідальний за його застосування. Тому говорити про рівень їх правової культури можна, на наше переконання, виходячи із комплексного аналізу її елементів.

Так, першим елементним показником, що характеризує правову культуру осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність, є рівень правових знань. Враховуючи значення правозастосовної діяльності як особливої форми реалізації права, справедливо ставляться більш високі вимоги стосовно правової культури цих осіб. У першу чергу ці вимоги стосуються саме рівня і глибини правових знань. Це цілком виправдано, оскільки правозастосовні органи та їх посадові особи покликані, з однієї сторони, забезпечити законність і правопорядок у суспільстві, а з іншої сторони, зобов'язані самі в процесі здійснення своїх повноважень неухильно слідувати приписам юридичних норм, що регулюють їх діяльність [5, 14].

Зміст поняття «правові знання» не зводиться лише до знання текстів законів і підзаконних нормативних актів. З урахуванням характеру і цілей діяльності правозастосовних органів воно уявляється більш об'ємним за своїм змістом, оскільки повинно включати в себе знання про всю правову систему.

Відсутність необхідних правових знань чи їх низький рівень часто виступають причиною правозастосовних помилок. Однак і належний рівень цих знань не завжди слугує гарантом дотримання законності. У даному аспекті мається на увазі повага до права. Неприпустимим має бути ігнорування соціальної цінності і значимості права в системі нормативних регуляторів суспільних відносин.

У науковій літературі повага до права традиційно розглядається в якості невід'ємного елемента індивідуальної правової культури. «Поважати» означає шанувати, цінити «високо», визнавати чий-небудь заслуги. Повага завжди проявляється у поведінці людини, яка обов'язково передбачає задоволення вимог особи, яку поважають [8, 194]. Ряд науковців неодноразово робили спроби сформулювати визначення поняття «повага до права». Так, на думку А. С. Сиротіна, повага до права розуміється як «категорія, яка заснована на усвідомленні соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, засобу їх удосконалення і перетворення» [10, 92].

В. П. Сальникова відмічає, що поважливе ставлення до права проявляється у різноманітних сферах правової діяльності: в сфері правотворчості воно знаходить вираз в узгодженні розроблюваних правових норм із реальними умовами життя суспільства, в сфері реалізації права – у добровільному підкоренні фактичної поведінки учасників суспільних відносин нормам, принципам та ідеям права [11, 215].

Повага до права в сфері його реалізації, на нашу думку, характеризується намаганням не лише неухильно виконувати і дотримуватися приписів правових норм, узгоджувати свою поведінку із зразками, еталонами поведінки, які пропонуються правовими нормами, а й соціально-активними діями сприяти зміцненню законності і правопорядку в процесу правозастосовної діяльності.

Відношення до права, як і позитивні правові знання, представляють собою елемент правосвідомості. З цієї причини в структурі відношення до права прийнято виділяти два рівня: психологічний та ідеологічний. Перший з них пов'язаний значною мірою з емоційним сприйняттям правової дійсності. Другий характеризується існуванням свідомих, систематизованих засад у судженнях про правові явища і процеси, у розумінні сутності права, його соціальної цінності, у відношенні до виконання його вимог.

Повагу до права, на нашу думку, можна розглядати і як фактор, який виключає професійну недбалість посадової особи правозастосовного органу, його байдуже ставлення до соціального і результатів своєї діяльності. Посадові особи правозастосовних органів повинні чітко для себе уявляти, що за кожним правозастосовним актом стоїть конкретна людина, її права та законні інтереси. Держава та її органи свою діяльність повинні орієнтувати на захист і охорону прав людини, про що свідчать положення ст. 3 Конституції України, яка зазначає, що «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави».

Високий рівень правосвідомості, на думку О. Ф. Скакун, вимагається не лише від творців юридичних норм, законодавців, а й від усіх громадян держави, при цьому «ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей права, прав і свобод людини й оцінка діючого права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних документах про права людини. Це означає, що міжнародна гуманітарна правосвідомість має пріоритет перед національною» [14, 678].

Узагальнення викладеного дозволяє зробити висновок про те, що шанобливе ставлення до права як невід'ємний елемент правової культури осіб, що застосовують право, передбачає: 1) їх відношення до правових норм як необхідних і найбільш доцільних правил

поведінки; 2) усвідомлення своєї соціальної ролі в процесі індивідуального регулювання суспільних відносин, своїх посадових прав і обов'язків, що врешті-решт виключає його професійну недбалість; 3) ставлення до прав і свобод людини як до певних ціннісних орієнтирів, що визначають значення і зміст правозастосування.

Разом із тим, слід підкреслити, що характерною рисою правосвідомості практично завжди є не повага до права (закону, як зовнішньої форми його виразу), не визнання його соціальної цінності, а явище прямо протилежне йому – правовий нігілізм. Останній традиційно визначається у науці як напрямок суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права і вважає його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин, а також властивість, стан суспільної свідомості [16, 135-146].

Витоки відчуження суспільства від права слід шукати в минулому. За століття свого існування суспільство так і не змогло виховати себе у дусі поваги до права. Навпаки, правовий нігілізм у самих різноманітних формах його прояву можна розглядати як інваріант суспільної правосвідомості.

Звертаючи увагу на правосвідомість юристів, слід зазначити, що вона виступає перш за все як один з видів групової професійної правосвідомості. В. М. Кудрявцев зазначає, що у широкому розумінні як професійну можна називати правосвідомість самих різноманітних професійних груп, і будь-яка професійна діяльність слугує істотним фактором, що на неї впливає. Як різновид правосвідомості соціальних груп, в якості критерію виділення яких виступає належність до певної професії, тобто роду занять, трудової діяльності, можна розглядати і правосвідомість юристів [7, 3-5].

Для формулювання поняття професійно-юридичної свідомості слід з'ясувати, хто саме є її носієм. С. С. Алексєєв вважає, що юрист – це особа, обізнана в юриспруденції, наділена професійними (фундаментальними і спеціалізованими) правовими знаннями і яка вміє застосовувати їх у практичній діяльності. Виходячи з цього визначення, основний акцент зроблено на правові знання юриста. До них вчений, зокрема, відносить: 1) юридичне мислення – тобто здатність мислити юридично, тобто на своїй ділянці осмислювати факти дійсності за допомогою чітких юридичних понять і конструкцій, і, зокрема, надавати юридичну оцінку фактам – правильно і юридично точно їх кваліфікувати; 2) вміння застосовувати свої знання у практичній діяльності, вирішувати юридичні справи. Це передбачає оволодіння технікою юриспруденції (прийомами складання юридичних документів, криміналістичною технікою і т.д.) і набуття навичок роботи, досвіду в практичному застосуванні знань [2, с.73-74].

Виходячи з того, що зміст професійної правосвідомості визначається переважно змістом юридичної діяльності, основною ознакою, яка дозволяє віднести правосвідомість тієї чи іншої особи до правосвідомості юристів, є безпосередній зв'язок саме з такою діяльністю.

Виділення практичного рівня правосвідомості особливо є виправданим у відношенні професійної правосвідомості, оскільки вона найбільш тісно пов'язана із забезпеченням регулюючої дії права на суспільні відносини. Для практичного рівня професійної правосвідомості характерними є такі форми соціально-правової активності як правотворчість, застосування права, правове виховання. Професійна свідомість має своїх конкретних носіїв – юристів-практиків, які повсякденно беруть участь у правотворчій і правозастосовчій діяльності, у роз'ясненні проблем законодавства [15, 11].

У професійній діяльності юристів важливе значення відводиться правовому мисленню та інтелектуальній діяльності.

А. Є. Жалінський, досліджуючи правове мислення юристів в процесі виявлення, усвідомлення і вирішення проблемних ситуацій, виділяє такі види правових завдань у цьому процесі:

- правотворчі (проектні), що направлені на усунення прогалин у чинному законодавстві;
- правозастосовні – по конкретизації правових норм для визначених цілей;
- правозабезпечуючі, що направлені на отримання ресурсів, необхідних для реалізації тих чи інших цілей;
- правоорганізуючі, пов'язані з раціоналізацією і організаційним забезпеченням здійснюваної юристом діяльності;
- легітимізаційні, направлені на обґрунтування необхідності правових рішень, їх справедливості і ефективності.

Так, серед правозастосовних виділяються завдання, вирішення яких направлено на:

- надання правової оцінки фактичного складу (діяння, події), зокрема, на кваліфікацію діяння, субсумпцію, під якою розуміється підведення фактичного складу відповідно до припису правової норми;
- отримання необхідної інформації, її поповнення, перевірку, оцінку, засвідчення;
- правову оцінку вимоги чи заперечення по вимозі;

- правове визначення змісту і порядку дій, необхідних для отримання того чи іншого результату;
- оцінку достатності підстав для прийняття певного правового рішення;
- оцінку відповідності закону прийнятих рішень і юридично значимих дій;
- визначення можливості (вірогідності) певної поведінки, подій чи інших юридично значимих фактів; це завдання на висунення версій, які досить часто вирішуються юристами [6, 213-214].

Отже, що стосується професійної свідомості, то її зміст формується на підставі положень чинного законодавства і, відповідно, найважливішою її рисою є солідарність із законом. Правові рішення правозастосовних органів, у свою чергу, існують як засіб формування і реалізації закону.

Отже, професійна правосвідомість не просто перетинається з відповідними правовими приписами, що існують у державі, а передусім втілюється, оживає в них, правова свідомість становить єдине ціле з моральними переконаннями осіб, які творять право, які є виявом певного професійного рівня правової культури.

Світоглядні позиції завжди поєднуються з моральною культурою особистості, якою є якісна характеристика морального розвитку та моральної зрілості особистості, що виявляється на трьох рівнях: 1) культура моральних почуттів, яка є виразом здатності особи до співчуття, співпереживання, милосердя; 2) культура етичного мислення як раціональна складова моральної свідомості, що виражається у знанні моральних цінностей, вимог суспільства, у здатності людини свідомо обґрунтувати цілі й засоби діяльності, здійснювати обґрунтований моральний вибір; 3) культура поведінки, через яку реалізуються поставлені й прийняті моральні цілі та здійснюються вчинки відповідно до етикетних вимог, правил. Висока моральність корелює з кваліфікованою професійною діяльністю [9, 146].

Таким чином, виходячи з аналізу різноманітних наукових підходів до розуміння правової культури та її змісту в контексті її впливу на стан законності в суспільстві надає нам можливість виокремити елементи структури правової культури правозастосовного суб'єкта, що виступають фактором ефективності правозастосовної діяльності. Серед них, зокрема, наступні:

а) рівень правових знань (тобто, знання законодавства та досягнень юридичної науки) та вміння користуватися правовим інструментарієм, що сприяє забезпеченню законності та правопорядку у суспільстві;

б) повага до права (тобто усвідомлення соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, впевненість у необхідності і соціальній корисності законів, у цінності права як мірила свободи і справедливості);

в) професійна правосвідомість, зміст якої формується на підставі положень чинного законодавства і яка визначає відношення до прав і свобод людини як до певних ціннісних орієнтирів, що визначають значення і зміст правозастосування. Даний елемент включає в себе також юридичне мислення – тобто здатність мислити юридично, зокрема, надавати юридичну оцінку фактам – правильно і юридично точно їх кваліфікувати та вміти застосовувати свої знання у практичній діяльності.

Сучасний рівень правової культури в суспільстві вказує на перспективність та високу актуальність подальшого дослідження порушеної проблематики.

Література

1. Абушенко В.Л. Ценностные ориентации личности: проблемы формирования (социологический аспект). – Мн.: Наука, 1994. – 230 с.
2. Алексеев С.С. Введение в юридическую специальность. М.: Юрид. лит., 1976. – 256 с.
3. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
4. Дьоміна О.С. Правова культура як основа демократичного, правового розвитку українського суспільства // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 38 – 41.
5. Ершова Л.А. Правовая культура должностных лиц и пути ее формирования: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 1991. – 16 с.
6. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: учеб. пособ. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 330 с.
7. Кудрявцев В.Н. Правосознание юриста // Советская юстиция. 1974. № 10. с. 3 – 5.
8. Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 2000. – 517 с.
9. Плавич С.В. Теоретико-методологічні засади правотворчості: дис. ...канд.. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2009. – 215 с.

10. Сиротин А.С. Воспитание уважения к праву как направление идеологической работы. – М.: Наука, 1984. – 189 с.
11. Сальников В.П. Правовая культура личности как целевая установка юридического всеобуча // Актуальные проблемы юридического всеобуча в условиях формирования социалистического правового государства: Межвуз. сб-к ст. / под ред. И.А. Королева. – М., 1990. – С. 214 – 220.
12. Сальников В.П. Социалистическая правовая культура. Методологические проблемы. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 142 с.
13. Сахаров А.В., Ратинов А.Р. Теоретические основы предупреждения преступности. – М.: Знание, 1977. – 187 с.
14. Скаун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підруч. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
15. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. –М.: Наука, 1988. 224 с.
16. Туманов В.А. О юридическом нигилизме // Пульс реформ: Юристы и политологи размышляют / под ред. В.В. Махвиладзе. – М.: Прогресс, 1989. – С. 135 – 146.
17. Федорин В.П. Правовая культура как фактор укрепления социалистической законности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 1986. – 20 с.
18. Шупінська О.В. Загальне і особливе у співвідношенні категорій правових та юридичних культур // Право України. – 1998. – № 1. – С. 131 – 135.

СПЕЦИФИКА НЕПОСРЕДСТВЕННОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ И СВОБОД ЛИЧНОСТИ В ЧАСТНОПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Белянская О.В.

кандидат юридических наук, доцент,

заведующий кафедрой теории государства и права

Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина

Анализируется природа и специфика непосредственной реализации прав и свобод особи в межах приватноправових відносин. Наводяться приклади з законодавства Російської Федерації, що підтверджують існування і наявність особливостей безпосередньої реалізації в даних відносинах. Ставиться питання про необхідність перегляду розуміння правового примусу як виключного права держави, вказуючи на те, що засоби правового примусу є і у суб'єктів приватного права, що не володіють владними повноваженнями.

Анализируется природа и специфика непосредственной реализации прав и свобод личности в рамках частноправовых отношений. Приводятся примеры из законодательства Российской Федерации, подтверждающие существование и наличие особенностей непосредственной реализации в данных отношениях. Ставится вопрос о необходимости пересмотра понимания правового принуждения как исключительного права государства, указывая на то, что средства правового принуждения есть и у субъектов частного права, не обладающих властными полномочиями.

Examines the nature and specificity of the direct implementation of human rights and freedoms within the framework of private legal relations. Examples are given of the legislation of the Russian Federation confirming the existence and availability of features in the immediate implementation of these relations. The question about the need to revise the understanding of law enforcement as the exclusive right of the state, pointing out that the means of legal compulsion, there are the subjects of private law, not with authority.

Ключові слова: безпосередня реалізація, приватноправові відносини, права і свободи особистості, самозахист, інтерес, свобода.

В юридической литературе реализация прав и свобод личности рассматривается как регламентированный правовыми нормами процесс, обеспечивающий каждому человеку те материальные и духовные блага, которые лежат в основе принадлежащих ему субъективных прав, а также защиту этих прав от любых посягательств. Как конечный результат она означает достижение полного соответствия между требованиями норм совершить определенные поступки или воздержаться от их совершения и суммой фактически последовавших действий [1, 50].

Реализация прав личности – сложное и многогранное явление, включающее в себя деятельность не столько правоприменительных органов, сколько активную деятельность самой личности. Законодатель, определяя модель реализации правовой нормы, а в большей степени нормы частного права, закрепляющей права человека, во многом ориентируется на возможность непосредственного, самостоятельного их использования личностью.

С точки зрения содержания реализуемых норм и соответствующего им поведения субъектов права, степени их активности выделяют соблюдение, исполнение и использование, которые принято называть формами непосредственной реализации права.

Проблематика непосредственной реализации прав и свобод личности не получила всестороннего исследования в общей теории права. Категория «непосредственно» рассматривается с различных точек зрения: непосредственная форма реализации права, непосредственное действие прав человека, непосредственные формы участия в управлении государственными и общественными делами, непосредственная реализация прав и свобод и т.д. Тем не менее, не определены понятие, признаки, содержание и формы непосредственной реализации прав и свобод, а также факторы, определяющие эффективность ее действия в различных сферах – публичных или частных.

Целью статьи является выявление специфики непосредственной реализации, особенностей данной формы в частноправовых отношениях, но в начале определим юридическую сущность непосредственной реализации прав личности и для этого необходимо отграничить ее от реализации путем правоприменения.

Конституция Российской Федерации признает права и свободы человека и гражданина непосредственно действующими независимо от того, существуют уже или еще нет законодательные акты, призванные определять механизм и процедуры для их наиболее полного осуществления. Гражданин вправе претворять свои права свободно, выбирать

способ реализации, соответствующий его интересам и возможностям и непосредственно осуществлять принадлежащее ему право, если закон не требует правоприменительной деятельности компетентных органов.

Общеизвестно, что правоприменение связано с разрешением ситуаций, когда для эффективной реализации субъективного права человека требуется профессиональное вмешательство специальных субъектов, которых определяет государство. Непосредственная реализация субъективного права не требует чьего-либо вмешательства, человек действует самостоятельно, следуя правовым предписаниям.

В правоприменительных отношениях одним из участников всегда является субъект, наделенный властными полномочиями, которые он обязан использовать на удовлетворение интересов других участников отношений. При непосредственной реализации своих прав личность не обладает властью по отношению к другим субъектам. Она действует только в собственных интересах либо в интересах тех лиц, которых сама и определяет.

Реализация прав личности путем правоприменения сопровождается вынесением индивидуального правового акта, исходящего от компетентного органа или должностного лица, в котором индивидуализируются субъективные права личности. При непосредственной реализации нет необходимости в принятии таких актов, так как процесс непосредственной реализации входит в простое правовое регулирование, в котором используется один государственно-властный акт - нормативный, индивидуализацию же прав и обязанностей осуществляют сами субъекты, к которым этот акт обращен.

Правоприменение осуществляется в особых, установленных законом процессуальных формах, это определенный процесс, состоящий из ряда последовательно-определенных стадий. Процедура непосредственной реализации прав личности носит упрощенный характер, в отдельных случаях она вообще не определена законом для большей свободы человека при реализации своих прав и свобод.

Особенность процедуры непосредственной реализации заключается в том, что, во-первых, в данном процессе участвует личность, а не специально уполномоченный орган государства или должностное лицо; во-вторых, если отсутствует специальная процедура реализации, то в каждом конкретном случае личность самостоятельно определяет порядок реализации своего права исходя из собственных интересов и возможностей, если процедура предусмотрена законом, то гражданин следует ей; в-третьих, отсутствует акт применения права; в-четвертых, сама личность определяет объем реализации своего права и любой момент может отказаться от этой реализации.

Таким образом, полагаем, что непосредственная реализация прав и свобод личности - это урегулированный нормами права процесс самостоятельного осуществления личностью своих прав без помощи специально уполномоченных органов и лиц.

Порядок реализации того или иного права или свободы зависит от многих факторов объективного и субъективного свойства и может изменяться с развитием общественных отношений и совершенствованием законодательства. При осуществлении ряда прав личность сама определяет порядок реализации своего субъективного права и организует их осуществление. Если закон предоставляет возможность самому носителю права в полном объеме определять порядок организации и претворения в жизнь решения об использовании права, то в этом случае можно говорить об «инициативной» процессуальной форме, и юридический порядок реализации прав и свобод в этом виде чисто условно называют инициативным [1, 84; 2, 98; 3, 107]. Данная процедура не предполагает, по нашему мнению, правоприменительной деятельности, так как не ограничивает личность какой-либо процедурой, полностью полагаясь на ее активность и инициативу.

При непосредственной реализации прав и свобод личности возникают как общерегулятивные правоотношения (реализация права на жизнь, честь, достоинство, собственность и т.п.), которые возникают в основном на базе норм Конституции и других основополагающих актов, так и относительные (конкретные) правоотношения. В последних субъекты четко определены и действуют на основе норм, не требующих вмешательства специально-уполномоченных органов. Это разнообразные отношения, в большинстве своем именно частногоправового характера (продавец-покупатель, когда сделка не требует специального оформления).

Каждый день мы, не задумываясь, участвуем в правоотношениях, большинство из которых возникает при взаимодействии с другими людьми и это отношения частного характера. Человек реализует свои права на свободу слова, на беспрепятственное выражение мнений и убеждений и их распространение в устной или письменной форме. Устные сделки используются для удовлетворения самых разнообразных потребностей граждан, приобретающих товары у розничных торговцев на рынке и у предпринимателей, специализирующихся на бытовом обслуживании населения и охотно прибегающих к устной

договоренности в допустимых законом случаях. Но, безусловно, письменная форма сделки, в виде документа, удовлетворяющего специальным требованиям, больше гарантирует права личности и выражает ее содержание.

Существуют документы, выдаваемые только в подтверждение заключения личной сделки и не выражающие ее содержания. Например, сдавая вещи в гардероб, мы получаем номерок, дальнейшее предъявление которого позволит получить переданные ранее вещи в определенном количестве и качестве. Так же наличие кассового или товарного чека, позволяет не только считать определенные виды сделок заключенными, но и могут быть предъявлены в суд, как доказательство совершенного правоотношения.

Непосредственно реализовать свои права личность может и в ряде договоров, в которых законодатель дает человеку свободу выбора. Например, реализовать свое право передачи денежной суммы другому лицу, индивид может в форме договора займа.

Проявлением непосредственной реализации в рамках частно-правовых отношений является и право на подпись, которое по своей природе личное неотчуждаемое право, позволяющее человеку индивидуализировать себя среди прочих лиц, а также свою волю в сделках. Законодатель в ст. 19 ГК РФ (п.п. 1, 2, 4) обязывает гражданина приобретать и осуществлять гражданские права, а равно принимать на себя и исполнять обязанности только под собственным именем, а, значит, и под своей подписью. Но не всегда гражданин может поставить свою подпись под документом. Закон, учитывая данное обстоятельство, предусмотрел возможность реализации права подписи при сделке не лицом, ее совершающим, а по его просьбе другим лицом (представителем). Данный представитель назначается личностью для реализации своего права самостоятельно.

Принято считать, что подпись (право на подпись) представляет собой нематериальное благо, при этом тесно связанное с правом на имя (п. 1 ст. 19 ГК РФ) и выражающее это право. В.А. Белов отмечает, что использование подписи, таким образом, это в то же время и использование имени, хотя и выраженное в виде знака, не всегда имеющего общепринятую расшифровку [4, 621-622]. Отметим, что право на имя (в том числе, реализуемое в форме использования подписи) непосредственно связано с вопросами волеизъявления юридического лица. Принципиально важным является то, что законодатель (п.п. 1, 2, 4 ст. 19 ГК РФ) обязывает гражданина приобретать и осуществлять гражданские права, а равно принимать на себя и исполнять обязанности только под собственным именем, а, значит, и под своей подписью. Следовательно, использование подписи для заключения сделок необходимо признать способом непосредственной реализации права и обязанности личности действовать под своим именем.

Неимущественное право на подпись присуще исключительно человеку, но никак не юридическому лицу. По этой причине нельзя говорить о «подписи юридического лица», а появление такой конструкции в законодательстве породит ряд неразрешимых и весьма опасных проблем, увеличив число злоупотреблений в корпоративной сфере.

Одним из способов выражения личностью непосредственной реализации и защиты своих прав и свобод являются письменные обращения в форме претензий. Законодатель тем самым предоставляет возможность разрешения конфликтных ситуаций между юридическими и физическими лицами без участия властных структур. Например, в связи с возникающими нарушениями при осуществлении перевозок на железнодорожном транспорте пассажиров, багажа, грузобагажа, в случае утраты, недостачи или повреждения (порчи) багажа пострадавшим к перевозчику может быть предъявлена претензия [5].

Обеспечивать свои права личность может как при добровольном исполнении сторонами взятых на себя обязательств, так и используя определенные принудительные меры воздействия. Полагаем, что необходимо отойти от понимания правового принуждения как исключительного права государства, когда принуждение, трактуется как деятельность только компетентных органов государственной власти. Существует большое количество принудительных мер, которые осуществляются невластными субъектами и эта деятельность предусмотрена правовыми нормами, дающими право на применение различных средств принуждения. Так, институт самозащиты по своей природе это способ самостоятельного обеспечения личностью своих прав и свобод.

В частноправовых отношениях правом на использование средств принуждения пользуются, например, хозяйствующие субъекты, которые сталкиваются с нежеланием контрагентов по договору исполнять обязательства надлежащим образом. Причем в некоторых случаях неисполнение договорных обязательств допускается как мера обеспечения надлежащего исполнения обязательств контрагентом. В соответствии с п. 2 ст. 328 ГК РФ в случае непредставления обязанной стороной обусловленного договором исполнения обязательства либо наличия обстоятельств, очевидно свидетельствующих о том, что такое исполнение не будет произведено в установленный срок, сторона, на которой

лежит встречное исполнение, вправе приостановить исполнение своего обязательства либо отказаться от исполнения этого обязательства и потребовать возмещения убытков. Пункт п. 5 ст. 486 ГК РФ уточняет право продавца по договору купли-продажи приостановить передачу товаров покупателю, если последний не оплатил продавцу товары, переданные ранее.

В ст. 21 Трудового кодекса РФ установлено право работника на защиту своих трудовых прав, свобод и законных интересов всеми не запрещенными законом способами. Фактически самозащитой, например, можно считать такие положения Трудового кодекса РФ как прекращение трудового договора по инициативе работника, подвергающегося на работе так называемому моральному преследованию, дискриминации; приостановку работником работы в случае задержки выплаты заработной платы (ст. 142 ТК РФ); необеспечение работника средствами индивидуальной и коллективной защиты (ст. 220 ТК РФ); возникновение непосредственной угрозы (опасности) жизни и здоровью работника вследствие нарушения требований охраны труда (ст. 219 ТК РФ) и др.

Самозащита прав потребителей - еще одна из сфер использования права на применение принудительных мер воздействия. Так, ст. 18 Федерального закона от 7 февраля 1992 г. «О защите прав потребителей» [6] указывает, что: «Потребитель в случае обнаружения в товаре недостатков, если они не были оговорены продавцом, по своему выбору вправе: потребовать замены на товар этой же марки (этих же модели и (или) артикула); потребовать замены на такой же товар другой марки (модели, артикула) с соответствующим перерасчетом покупной цены; потребовать соразмерного уменьшения покупной цены; потребовать незамедлительного безвозмездного устранения недостатков товара или возмещения расходов на их исправление потребителем или третьим лицом; отказаться от исполнения договора купли-продажи и потребовать возврата уплаченной за товар суммы. По требованию продавца и за его счет потребитель должен возвратить товар с недостатками».

Переход к рыночной экономике, следствием которого явилась передача отдельных функций государственных органов частным структурам, дал основу создания частной вневедомственной охраны, основы деятельности которой были закреплены в принятом в начале 90-х годов Законе РФ «О частной детективной и охранной деятельности в Российской Федерации» [7]. Этот закон наделил частные охранные предприятия полномочиями по защите жизни и здоровья граждан, охране имущества собственников, в том числе при его транспортировке, проектированию, монтажу и эксплуатационному обслуживанию средств охранно-пожарной сигнализации, консультированию и подготовке рекомендаций клиентам по вопросам правомерной защиты от противоправных посягательств, обеспечению порядка в местах проведения массовых мероприятий (ст. 3). Данные полномочия частных охранных предприятий реализуются в виде оказания ими на возмездной и договорной основе услуг физическим и юридическим лицам.

Подводя итоги, констатируем, что специфика непосредственной реализации прав и свобод личности в частноправовых отношениях проявляется в том, что личность самостоятельно определяет варианты своего поведения, обеспечивает защиту своего права в рамках предоставленных ей для его средств. Непосредственная реализация включает в себя объективное и субъективное начало. Объективное начало выражается в том, что правовые нормы, закрепляющие право личности, не предусматривают для его реализации правоприменительной деятельности. Свое поведение личность определяет самостоятельно, в необходимых случаях соблюдая процедуру, установленную в законе. В субъективном плане непосредственная реализация обусловлена интересами и потребностями личности, которые в частном праве имеют особое значение и приводят в движение правореализационный процесс.

Считаем, что уместно и обоснованно утверждать, что принуждение это элемент не только деятельности публичных органов власти, наделенных специальными полномочиями, оно и частноправовых субъектов в рамках процедур непосредственной реализации. Следует пересмотреть сущность категории «меры принуждения», как властной функции только публичных органов власти, так как детальное изучение средств и способов самозащиты в частноправовых отношениях, позволяет нам увидеть использование различных принудительных мер воздействия субъектов правоотношений друг на друга в рамках процедур непосредственной формы реализации своих прав и обязанностей.

Отметим, что особенностью процедур, применяемых в рамках непосредственной реализации в отношениях частноправового характера, является то, что данный вид реализации предполагает возможность самостоятельного определения личностью процедуры осуществления своего права.

При непосредственной реализации действуют материальные процедуры, не связанные с правоприменением. Процедуры устанавливаются либо в норме закрепляющей право личности, либо отдельно, тем самым, процедуры становятся более мобильными и гибкими. Как мы полагаем, следует опасаться увлечения материально-процедурной формой в частноправовых отношениях, так как чрезмерная ее детализация способна привести к зарегламентированности, сокращению вариантов поведения для личности, снижению ее активности, и т.д.

Если человек активен, непосредственно реализуя свои права, то в этом проявляется его заинтересованность в необходимости существования тех прав, которые он реализует. Здесь проявляется обратная связь государства с личностью. Но это возможно при условии, что государство устанавливает такой правовой режим, при котором человек беспрепятственно сможет воспользоваться своим правом.

Изучение непосредственной формы реализации субъективных прав, в особенности в рамках частного права, имеет теоретическую значимость в связи с необходимостью увеличения роли личности в процессе реализации своих прав и свобод, повышения ее социальной активности и переоценки значения правоприменительной деятельности государственных органов как особого элемента правоприменительного механизма.

Свобода – один из признаков частного права, в правовом режиме которого наиболее ярко проявляется непосредственная реализация личностью своих прав.

Література

1. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Наука, 1983. – 264 с.
2. Витрук Н.В. Механизм реализации политических прав и свобод граждан / Советское государство в условиях развитого социалистического общества / отв. ред. Ю.А. Тихомиров. – М., 1978. – С. 97–106.
3. Юридическая процессуальная форма: теория и практика. – М.: Юрид. лит., 1976. – 280 с.
4. Белов В.А. Гражданское право. Общая и особенная части: учебник. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2003. – 960 с.
5. Постановление Правительства РФ от 2 марта 2005 N 111 (ред. от 14 декабря 2006, с изм. от 21 февраля 2007) «Об утверждении Правил оказания услуг по перевозкам на железнодорожном транспорте пассажиров, а также грузов, багажа и грузобагажа для личных, семейных, домашних и иных нужд, не связанных с осуществлением предпринимательской деятельности» // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2005. – № 10. – Ст. 851.
6. Закон РФ от 07.02.1992 N 2300-1 (ред. от 28.07.2012) "О защите прав потребителей" // Ведомости СНД и ВС Российской Федерации. – 1992. – № 15. – Ст. 766.
7. Закон РФ «О частной детективной и охранной деятельности в Российской Федерации» от 11 марта 1992 N 2487-1 (ред. от 3 декабря 2011 г.) // Ведомости СНД РФ и ВС Российской Федерации. – 1992. – № 17. – Ст. 888.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ШЛЯХІВ РЕФОРМУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Степанченко О.С.

*аспірант кафедри теорії держави і права
юридичного факультету*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті проведено аналіз інвестиційного законодавства Російської імперії кінця ХІХ початку - ХХ століття. Автором дослідженні основні доктринальні підходи правового регулювання допуску і діяльності іноземних інвесторів. Проведено аналіз правової та громадської думки щодо шляхів реформування інвестиційного законодавства.

В статтє проведен анализ инвестиционного законодательства Российской империи конца ХІХ начала - ХХ века. Автором исследованы основные доктринальные подходы правового регулирования допуска и деятельности иностранных инвесторов. Проведен анализ правовой и общественной мысли относительно путей реформирования инвестиционного законодательства.

In article the investment legislation of the Russian Empire of the late nineteenth - early twentieth century is analyzed. The author studies the main doctrinal approaches to regulation and admission of foreign investors. The analysis of the legal and public opinion on ways of reforming investment laws is provided.

Ключові слова: інвестиційне законодавство, іноземний інвестор, історія інвестиційного права, концесія.

Формування соціально орієнтованої економіки потребує значних організаційно-майнових зусиль з боку держави. Економіка сучасної України потребує структурної перебудови, переорієнтування на інноваційні шляхи розвитку, прискорення темпів економічного зростання як на власній відтворювальній базі, так і шляхом залучення іноземних інвестицій, у обсязі, який не може покрити національний капітал. Від стану ефективності та спрямування інвестування залежить створення розвинутої економічної системи і відповідно – підвищення рівня життя громадян. В даному контексті, збільшення обсягів іноземних інвестицій є стратегічно важливим завданням для сучасної України. Проте, необхідно відмітити той факт, що проблема залучення іноземного капіталу у вітчизняну економіку має досліджуватись не тільки з ракурсу сучасного стану і перспективи, для кращого розуміння відповідних процесів необхідним також є вивчення історії залучення іноземних інвестицій. Так, проблема забезпечення швидкого розвитку промисловості і перебудови економічної системи загалом поставала перед урядом Російської імперії (до складу якої на той час входила більша частина територія сучасної України) у ХІХ на початку ХХ ст.. Вивчення історії вдосконалення законодавства і системи державного управління, а також аналіз наслідків відповідної державної політики у цій сфері, дасть змогу глибше зрозуміти інвестиційні процеси, зробити висновки і застосувати окремих історичний досвід при формуванні механізму правового регулювання інвестиційної діяльності сьогодні та у майбутньому.

Мета роботи - проаналізувати на основі теоретичних ідей та історичних фактів економічні та історико-правові передумови реформування інвестиційного законодавства в Російській імперії кін. ХІХ – поч. ХХ ст., а також історичні етапи його розвитку.

Стан дослідження. Роботи, які торкаються означеної проблематики, складають порівняно невелику масу, проте існуючий матеріал можна поділити, за часом написання, на три періоди: дореволюційний; радянський і сучасний.

Серед робіт авторів дореволюційного періоду, присвячених держаній політиці залучення іноземних інвестицій, слід виокремити таких авторів, як Б.Ф. Брандт, В.С. Зив, Г.Ф. Шершеневич, М.І. Туган-Барановський та ін..

Серед робіт радянського період особливої уваги заслуговують праці І.Ф. Гиндина, Л.Б. Кафенгауза, Л.Д. Ландау, П.І. Лященко, О.П. Погребинського, Л.Е. Шепелева та ін..

Питанням історії іноземних інвестицій присвячені окремі роботи таких сучасних дослідників, як В.І. Бовыкин, О.Г. Богатирьев, А.А. Дєревякин, В.П. Золотарьова, І.В. Караваева, І.В. Фархутдінов та ін..

Період кінця ХІХ - початку ХХ століття в Росії характеризується промисловим бумом, що визнає більшість, якщо не сказати все, дореволюційні та сучасні вчені - історики, правознавці та економісти. В якості однієї з причин промислового підйому називається великий приплив іноземного капіталу [11, 18]. Це стало можливим завдяки політиці, що

проводилась послідовником і наступником І.А. Вишнеградського, Сергієм Юлійовичем Вітте. Як зазначав Є.В.Тарле: «... в імпорті іноземного капіталу і в розвитку (за допомогою цього капіталу) промисловості в Росії, Вітте бачив одну з головних цілей, до якої повинна прагнути державна влада»[10, 11]. І, необхідно відзначити, через століття, цілі, до яких повинна прагнути влада, майже не змінилися.

В економічній політиці російської держави по відношенню до іноземного капіталу кінця XIX початку XX ст. можна виділити два основних періоди, які якісно відрізняються один від одного.

Перший період (1861-1887 рр.) припливу іноземного капіталу був обумовлений скасуванням кріпацтва, економічним підйомом і становленням основ індустріальної економіки. Конкретними причинами, що сприяли притоку іноземного капіталу, стали низькі митні тарифи та надання права іноземним підданам на пошук і видобуток нафти у вільних казенних землях (1872 р.).

У той же час невпорядкованість фінансової системи, постійне підвищення митних тарифів, введення в 1878 р. заборони для іноземців на пошук і видобуток нафти, відсутність надійного механізму регулювання припливу та діяльності іноземного капіталу, відповідних гарантій іноземним інвесторам не призвели до великомасштабного припливу іноземного капіталу. Його частка в сукупному капіталі промислових підприємств не перевищувала 20%.

Другий період помітного збільшення іноземного капіталу (1895 – 1900 рр.) припадає на введення в Росії обігу золотого рубля і пов'язаний із активною діяльністю Міністерства фінансів з накопичення валютного запасу. Важливу роль у залученні іноземних інвестицій зіграло й рішення уряду про зняття заборони (1892 р.) для іноземних підданих на ведення пошуку і видобування нафти, і введення єдиної митної системи.

Таким чином, в кінці 90-х рр.. XIX в. в Росії стало фактом створення сприятливого інвестиційного клімату, що укріпив довіру іноземних інвесторів до російської економіки.

Головним прихильником політики залучення іноземних інвестицій наприкінці XIX ст. став С.Ю. Вітте. Вперше принципова позиція С. Ю. Вітте щодо інвестицій іноземного капіталу була їм викладена на початку 1895 року. Приводом для цього послужило внесення Міністерством внутрішніх справ до Державної ради законопроекту про порядок прийняття іноземців в російське підданство, що мав головною метою протидіяти колонізації західних регіонів країни вихідцями з Австрії та Німеччини. Дані за останні п'ять років вказували на те, що дві третини іноземців належало до числа осіб, які займалися промисловою діяльністю. Побойючись, що прийняття нового закону ще більш ускладнить підприємництво на території Росії і примножить число обмежувальних законодавчих актів щодо іноземців, Вітте виступив проти нього. Далі С. Ю. Вітте детально вказав на наслідки кожного з обмежувальних законів для акціонерного засновництва в Росії. При цьому він наводив кілька ефектних прикладів, коли обмежувальні законодавчі акти завадили виникнути компаніям, які за задумам Міністерства фінансів повинні були, наприклад, в одному випадку створити конкуренцію вже діючим підприємствам, в іншому - допомогти освоєнню території, яка була перетворена внаслідок вирубки лісу на болото. Міністр фінансів не вимагав беззастережного скасування цих законів, проте, вказував на необхідність їх перегляду і узгодження їх з економічними потребами країни.

Проте, необхідно також підкреслити і той факт, що питання про необхідність забезпечення найбільш комфортних умов для діяльності іноземних інвесторів, з метою збільшення загального обсягу іноземного капіталу у вітчизняній економіці, залишався досить дискусійним і знаходив підтримку не у всіх науковців. Значна частина правників, економістів і політиків дотримувались опозиційної по відношенню до Вітте позиції і вважали, що негативні наслідки діяльності іноземних інвесторів є настільки значними, що переважають над позитивними і у перспективі можуть мати згубний вплив на економіку.

Серед дореволюційних правників, політиків та економістів не було одностайності в питанні про роль іноземних капіталів. Одні дослідники (С.Ю. Вітте, Б.Ф. Брандт, П.П. Мігулін, В.С. Зів, П.В. Оль, І.І. Янжул, В. Вітчевский) вважали вкладення іноземних капіталів головним, а деякі автори, - мало не єдиним засобом підйому продуктивних сил країни. Інші (С.Ф.Шарапов, Л. Воронов, Л. А. Тихомиров) заперечували позитивне значення іноземних інвестицій у розвиток економіки Росії. Як згадував сам С. Ю. Вітте, опір іноземним інвестиціям особливо проявився в Комітеті міністрів, де «затягали супротивниками» їх виступали І.Н. Дурново, В.К. Плеве і П.Л. Лобко [4, 111]. Під впливом опозиції опинився і Микола II, який з середини 1898 р. став на « статуту іноземних компаній накладати резолюції про небажаність допущення в Росію іноземних капіталів»[2, 112]. Позиція царя стала відома в бюрократичних колах і могла погіршити становище і мати несприятливий вплив на практику розгляду статутів Комітетом міністрів. Прагнучи протидіяти цьому, міністерство фінансів розпочало дослідження впливу іноземного капіталу на економічний

стан країни. Результати дослідження були опубліковані в чотирьох частинах, автором яких був Б.Ф. Брандт.

Вказане дослідження не було присвячено виключно правовому регулюванню іноземного інвестування в Росії, проте саме тут можна знайти відповіді на багато запитань щодо впливу іноземних капіталів, які і сьогодні хвилюють уми політиків, істориків, економістів, правознавців. Крім того, це була перша наукова робота цілком і повністю присвячена впливу іноземних капіталів на економічний розвиток Росії. Практично всі великі дореволюційні твори, присвячені іноземним інвестиціям і написані пізніше зазначеного, ґрунтувались на даних і висновках Б.Ф. Брандта. За його словами, дослідження засноване на «точно перевірених фактах» [2, 23], аналізі найрізноманітніших джерел, починаючи з статей, віддалено присвячених даному питанню і закінчуючи особистим знайомством автора із підприємствами, які досліджувались. Теоретичні висновки обов'язково зіставлялися і підкріплювалися практичними прикладами, статистичними даними, фактами з історії економічного розвитку країн, що використовували іноземні капітали. Автор не тільки доводив позитивні результати діяльності іноземного капіталу в Росії, але враховував всі заперечення проти них і обґрунтовано парирував. Тотожних характеристик дана робота удостоїлася як з боку сучасників автора, так і дослідників наших днів. В. Вітчевский говорив, що «ніде ми не знаходимо більше гарячого панегірика іноземному капіталу, як у цій праці». Цю точку зору поділяю і П.А. Хромов, який вважав висловлювання Брандта «найбільш апологетичними» [11, 185].

Прихильність іноземним інвестиціям була піддана критиці в дореволюційній російській літературі. Так, у доповіді перед Товариством сприянню російській промисловості і торгівлі Л. Воронов заперечував думки Б.Ф. Брандта з приводу того, що на іноземних підприємствах становище російських робітників краще, що ці підприємства служать зразками організованості тощо: «Якщо іноземні підприємства називаються іноді школою для російських промисловців, то лише в тому сенсі, що їх приклад наочно показує, як не слід вести справи» [7, 82]. Він заперечував значення іноземного капіталу в народному господарстві, але при цьому ратував за іноземні кредити: «Ми можемо обійтися без іноземних підприємств, але без іноземного капіталу нам впоратися важко» [7, С.93].

Які ж відповіді на ці висловлювання ми знаходимо у Брандта? По-перше, однією з основних функцій іноземних підприємств в Росії Брандт вважав саме їх здатність бути «у нас розсадниками промислового знання. Подібно тому, як у минулому ... і в наш час іноземні підприємства є багатю дослідною школою для навчання наших техніків, майстрів і робітників гірничозаводської справи та новітніх удосконалень ...» [1, 351]. Історія Росії знає масу прикладів позитивного впливу знань і навичок іноземців на розвиток виробництва. Асиміляція іноземного елемента також сприяє передачі знань, досвіду та прикладу російським капіталістам, технікам і майстрам для розвитку російської самостійної національної промисловості [1, 347]. Крім того, статистика наочно показує успішний розвиток діяльності підприємств з іноземними інвестиціями та іноземним елементом.

По-друге, інший історичний приклад доводить наявність народногосподарської функції, яку іноземні капітали виконують в чужій країні і яку не можна не цінувати. Так, понад сімдесят років, з 1797 по 1870-ті роки, було потрібно для організації чавуноплавильного виробництва на півдні Росії. Непридатність устаткування, відсутність коштів у скарбниці не давали налагодити виробництво ні уряду, ні російському концесіонеру - князю Кочубею. Тільки після того, як підданий Великобританії Джон Юз утворив у Лондоні «Новоросійське Товариство» з капіталом у 300 000 фунтів стерлінгів для здійснення згаданої концесії, на півдні Росії були побудовані перший чавуноплавильний, залізоплавильний і рейкопрокатний завод, який поклав початок цієї промисловості на півдні [2, 85].

По-третє, про перевагу іноземних кредитів, перед іноземними інвестиціями. Брандт говорив наступне: «При укладанні договору позики за кордоном, капітал у більш-менш короткий проміжок часу винищується, а країна на довгий час залишається вимушеною платити щорічно відсотки іноземцям зі свого бюджету, причому кожна щорічна сплата цих відсотків становить прямий збиток з національного доходу, нічим не відшкодований. Навпаки, коли країна щорічно відсилає відому суму грошей за кордон у вигляді дивідендів іноземних підприємств, то ці дивіденди анітрохи не зачіпають національний дохід, анітрохи не завдають йому збитку, оскільки вони створюються капіталом, який прийшов з-за кордону ж. Останній сам на себе працює, причому ... він щорічно створює пряме зростання національного доходу країни...» [1, 395]. Всі вищевказані позиції не втратили своєї актуальності і сьогодні на тлі безперервної дискусії про користь і шкоду іноземних інвестицій економіці сучасної України. Аналогічні заперечення проти іноземних капіталів мають місце в сучасній науковій і публіцистичній літературі. При цьому вони були аргументовано відхилені ще в кінці минулого століття Б.Ф. Брандтом.

Одним з активних противників залучення іноземних інвестицій був С.Ф.Шарапов. Він засуджував залучення іноземного капіталу до Росії в будь-якому вигляді. У своїй доповіді Товариству сприянню російській промисловості і торгівлі С.Ф.Шарапов висловив критику на адресу політики Вітте: «... є в іноземців бажання купувати землі, ми продаємо ... готові вони йти до нас експлуатувати наші багатства, ми охоче затверджуємо статuti їх товариств ... Аби притікало золото, побільше золота ... прилив іноземних капіталів покриє все, поки Росії є що продавати і куди пускати іноземців ... З кожним вкладеним мільйоном іноземного золота зросте наша заборгованість і, отже, залежність від іноземців» [12, 16]. Як приклад С.Ф.Шарапов наводив дані, зібрані і згруповані П.В. Олем. При цьому розрахунок сплати дивідендів іноземними промисловими товариствами, що діяли в Росії, а також змішаними російсько-іноземними підприємствами, представлявся автору приблизними, а «сама цифра не настільки велика, щоб істотно зашкодити вірності балансу» [12, 8].

Прихильником залучення іноземних капіталів до Росії був П.П. Мігулін. Він виступав лише проти захоплення іноземним капіталом вже існуючих підприємств і переходу в іноземні руки російської зовнішньої торгівлі та комерційних банків. Ліберальний економіст академік І.І. Янжул вважав, що «участь іноземців в промисловості вкрай благотворна і бажана». В. Вітчевский називав іноземний капітал «необхідним двигуном промислового прогресу» [5, 277]. Ратував за залучення в Росію іноземних капіталів Д.И. Менделеев, виходячи зі своєї програми промислового розвитку. Аргументи на користь іноземних інвестицій, які представив вчений у своєму листі, відправленому в листопада 1898 р. Миколі ІІ, об'єднували думки всіх прихильників даної позиції [9, 3].

Таким чином, ми ясно бачимо, що суперечка прихильників і супротивників застосування іноземного капіталу, початок якому було покладено в ХІХ столітті, тривав і в першій декаді ХХ століття. Аргументи сторін практично не змінилися, за винятком того, що прихильники залучення іноземного капіталу в промисловість Росії тепер могли апелювати до статистичних даних і таким, що відбувся позитивних прикладів його діяльності.

У період, що досліджується у даній роботі, в Російській імперії склалася стала система правового регулювання діяльності іноземних фінансових потоків, незважаючи на те, що спроба створення сепаратного законодавства (тобто спеціального законодавства про іноземні інвестиції) не закінчилися успіхом (багато в чому через перерваний війною, а потім і революцією, природного розвиток). Відповідні умови для діяльності іноземного капіталу забезпечувало торгове, банківське, акціонерне та інше законодавство. Сформована законодавча система, що включала гарантії, що видаються російським урядом, дозволила досить безболісно проходити процесу асиміляції іноземців та їх капіталів в Росії. Саме ця тенденція проявилася в діяльності іноземного капіталу в Росії наприкінці ХІХ - початку ХХ століття.

Література

1. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы в России. Их влияние на экономическое развитие страны. Металлургическая и каменноугольная промышленность. – СПб., 1899. – 806 с.
2. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Теоретические основания, опыт иностранных государств. – СПб., 1898. – 205 с.
3. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Нефтяная промышленность. – СПб., 1904. – 123 с.
4. Витте С.Ю. Воспоминания. Т.2. – М.: «Соцэкгиз», 1960. - 573 с.
5. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. – СПб., 1909. – 840 с.
6. Вінник О.М. Інвестиційне право : навчальний посібник. – 2-ге вид., прероб. та доп. – К.: Правова єдність, 2009. – 616 с.
7. Воронов Л. Иностранные капиталы в России. – М., 1901
8. Донгаров А.Г. Иностранный капитал в России и СССР. М., 1990. – 221 с.
9. Инвестиционное и валютное законодательство. Теоретический курс.-М., 1995. – 340 с.
- 10.Тарле Е.В. ...Граф С.Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политики. – Л., 1927. – 239 с.
- 11.Хромов П.А. Экономическая история СССР: период промышленного и монополистического капитализма в России. Учебное пособие для университетов. – М.: «Высшая школа», 1982. – 240 с.
- 12.Шарапов С.Ф. Цифровой анализ расчетного баланса России за пятнадцатилетие 1881-1895. – СПб, 1897. – 96 с.

ABSTRACTS

POLITOLOGY

Berezinsky V. Cultural and psychological forms of social and political attractiveness.

The content of culturally and psychologically conditioned forms of social and political attractiveness were studied through the synergetic approach and the game theory. The attractors in the social mentality could take such forms as cultural archetypes, myths, political doctrines including ideas and symbols as well personalized and institutional actors in politics.

The special emphasis in the article was made on the role and position of such attractor as spontaneously organized crowd. The crowd was described as the first local structural entity. Such entity is forming in the points of high social irrisistance and critical points of the social entropy. That ancient pre-structure is an attractor in terms of transition to the level of self-organized structure.

Another key topic is a game as a form of social union. Game was described as the immanent social tool to create structures in the native environment. In this context the myth could be seen as a product of the collective union. The human in the mythological space is totally socialized as he or she in under the influence of the collective points of view.

The games inside of the social structure and the social structure that was formed based on the mythological process are the cornerstones in the process of deeper understanding of the nature of the attractors. Their role in politics differs based on the general system description and its possibilities to influence on the human nature.

Key words: social and political attractiveness, spontaneously organized crowd, a game of social and political structure, the mythological social and political structure.

Vyshnevskaya I.G. Version of trend for the future: events of wild cards as a result of the American strategy of China's conagement.

The genesis of the U.S. conagement strategy toward China falls on the end of XX - beginning of XXI century, when members of the RAND corporation arranged to join the polar tactics – containment and engagement – into one strategy. Strategic partnership relations between the USA and China are developing by ascending line because of engagement policy when politics of the United States acquires the features of MFN for China. Then the Celestial Empire is gaining strength, beginning to threaten the U.S. national interests. Accordingly, the vector of American policy is changing, it goes into a stage of containment. At this time, activation of partnership between the PRC and other big powers, in particular with Russia, becomes logical. Due to this, the official Beijing gets profit, including the necessary technology already from the other partners, viz., from the key allies of the United States. Such U.S. pendulum policy may cause the wild cards events when Americans fail, or vice versa – China loses due to the collapse.

The ultimate goal of the conagement strategy developer will not be achieved under the conditions both win of the Celestial Empire and its decline. The purpose of the strategy – to restrain China's growth at a safe level for the USA, not destroy it because of its need for economy of the United States. However, pursuing policy of conagement, playing in contrast, the USA and the PRC could lose their key positions because they do not notice the weak signals of new powers.

Harbadyn A.S. Alien as the principle of distinction within simulative political practices under the concept of Jean Baudrillard.

It was found that J. Baudrillard defines political, at the present stage of understanding, completely addicts principles of simulation. Political turned into merely a kind of spectacle that played out in everyday life to the thirsty to the sights citizen. Politics is the game with two possible variants of development, none of which is essential for human values.

Under these conditions, there is another acceptable, in terms of circulation prerogatives that fluctuate on the scale good-bad, but this articulation is meaningless as the fact that it generates. This simulation chose character as policies that caused him that he dictated. However, the existence of the alien under such conditions dictated by going beyond these limits.

Classical drama of alienation swallowed ecstasy of communication. Instead, the concept of alien can identify the essential issues, the specificity of which is not absorbed policies simulated character. Politics tolerance, cultivating external sliding differences, dialogue with artificial modified others - just a continuous narrative, the only simulacrum, binary game with the famous winner. After differentiation, foreignness, which is impossible to understand - this is the form of the alien in J. Baudrillard concept. Is a form definition meaning that ecstasy of communication not absorb. This form of deployment active social and political problems by J. Baudrillard.

J. Baudrillard approach reveals the formation of specific of alienation in today, simulation standing policy when binary construction of political discourse creates an artificial opposed to

"correct" opinion in the form of another while an alien takes over outline in the following schematic form of building political and discursive practices.

Keywords: alien, the other, simulation, political discourse.

Tsyrfya I. A. Key factors of the state foreign policy identity construction

Today the construction of collective identities (including the foreign policy identity) is the product of social, political and cultural traditions, the result of adherence to certain values and the existence of a common historical memory which, evolving over time, contributed to the formation of a joint collective heritage. The basic tools, needed to implement the process of the collective identity construction, are special symbols, values and norms which help to distinguish the key features of the community and to differentiate the latter from the Others. Established in society with the state laws or unwritten rules of morality, these components produce the socially accepted identity that encourages the members of a certain group to refrain from their ignorance and, consequently, to follow a certain type of identity.

Within a separate system of international relations the social identities of the political actors have the ability to evolve under the influence of normative and ideological structures to exist inside this system. The activities of states on the international arena are regulated with the «social normative structures», one of which is the international community. Accordingly, the states cannot have their a priori foreign policy interests. According to constructivists, the identities of states are formed using the norms which also define the interests of these actors. The normative constructing of identities leads to the transformation of state interests that, in turn, causes the changes of its foreign policy course.

The social structures of the system, which determine the identities and interests of states, are built as a result of mutual interactions of the certain actors of international relations within the global political process that ensures the permanent variation of existing state foreign policy identities.

Key words: foreign policy identity, collective identity, identity construction.

Shapovalova A.I. The essence and typology of norms in international relations: analysis from the point of normative power concept.

The article examines basic theoretic ideas about nature and properties of norms in international relations with a view to form due theoretic underpinning for the concept of normative power. The analysis conducted in the article enables to draw the following conclusions.

Norms are dynamic intersubjective phenomena encompassing all ideas or conceptions that at a certain historical stage and in a particular context gain generally recognized imperative character in the international system. Their main property is ontological duality manifesting itself, firstly, in parallel existence of norms at the agent and structure levels of international systems and, secondly, in the possibility of simultaneous application to the same norms of both the logic of consequences and the logic of appropriateness.

The diffusion of norms in the international system occurs not along a single causal scheme, that's why there is no sense in associating normative power with a particular type of actor's motivation (both of norm generator and of norm recipient). Normative nature of that kind of political power is determined rather by the ability of actor to formulate its policy in normative terms i.e. to construct its normative orientation.

To wield normative power means to affirm the priority of an exogenous for recipient norm and in broad sense to set the primacy of international normative context over the domestic one.

Different types of norms require different ways of constructing and affirming and produce different normative and political effects. However, it is absolutely inconceivable to discriminate them on their a priori moral superiority. Thus, confining normative power to diffusing a particular type of norms leads to narrowing its operative field and distorting its conceptual meaning.

Norms regulating the behaviour and interaction between states are prone to more formalized and institutionalized ways of affirmation since in seeking to achieve cooperative aims states rely upon forma binding commitments. At the same time, norms regulating internal organization of states depend in their reproduction first and foremost on their internalization by a target society or separate social groups.

Keywords: norms, normative power, normative context, internalization, formalization.

Yarova L. European Countries' Creative Experience in the Political Practice of Correlation of Concepts "Social State" and "Social Management".

In the article possibilities of development of the social state were analyzed in modern Ukrainian society taking into attention experience of the European countries. The social state was described as the changing phenomenon under the influence of the global market. The social responsibility of the state was strongly linked with provision to the citizens the number of social services. The fixed number of such services was well known as the fixed social minimum. The state refuses to do the specific management functions concerning the division of the goods

between final consumers. At the same time it is focusing on the regulation of the institutional network in the social sphere. This approach is not providing limits to the state field of the competence, moreover with such tool this field is getting more wide and complicated. The state takes responsibility to support balance in the social policy and to take leading role in the social mission.

The social quality analysis based on the European experience and best practices led to the conclusion that such approach includes all kinds of policies – economic, cultural and social. Combination of these three factors is raising the potential to make politics effective and democratic at the same time.

European models of the social state and social management could be taken into account for the Ukrainian institutions and the general state design. Each model has a number of tools that are helpful in terms of adaptation to the each particular context and political conditions.

Keywords: social policy, social protection, the development of the society, the principles of social justice, social functions of state.

SOCIOLOGY

Dutchak O.A. NGOing development: narrowing civil society within development discourse.

In the course of capitalist development during the 20th century state lost its position as the main actor of development. Neoliberal turn made it discursively and, accordingly, practically "inappropriate" leader of socio-economic upgrade. Looking for a substitute, rule-makers turned to state's classical (though questionable) opposition – civil society. However, not all the complex and ambiguous parts of civil society are perceived as equally suitable developmental actors. In fact, neoliberal perception of the development process as the realm of practical, technical solutions with visible and prompt outcomes, makes non-governmental organizations the main agents societies can rely on their way to better future. This NGOing of development is both doubtful in its theoretical presuppositions and contradictory in practical implementation. Ukrainian example shows NGOing of development in its actuality and supports arguments about its contradictory effects, not even mentioning doubts about NGOs' potential to bring systematic social change. Empirical evidence shows, that peculiarities of NGOs in general and their realization in Ukrainian context, among other effects, produce complex relationships between NGOs and grassroot social movements, which are based on slight mutual distrust and sporadic cooperation.

Keywords: development, NGO, civil society, neoliberalism, Ukraine, social movements.

Kononova Y.V. Methodological aspects of actor-network theoretical orientation: Bruno Latour.

The article reveals the features of the Actor-Network Theory (ANT) methodological aspects. Bruno Latour's basic concepts are summarized. Constructivism, political program and "turn to the material" are claimed as requirements for the development of the theory conceptual apparatus. ANT is constituted in a first-hand study of research laboratories in the interdisciplinary field of Science and Technology Studies (STS). Methodological innovations follow "turning to the materiality" trends - a special style of sociological theorizing, which focuses on issues of materiality, object agency in networks. Latour takes issue with the existing social theory artifacts interpretations as an invisible tool, either passively making out everyday practices props or a projection screen that reflects the significance of these practices. This polemic is aimed at the destruction of a dichotomous view of non-overlapping natural and social sciences domains. Appeal to the "materiality" rejects the idea of objects substitution and reduction to the meaning and is able, according to Latour, lead to different policy models and alternative models of scientific knowledge.

Attempts to revise the social sciences goals, objectives and subject matter within ANT are taken. By "public" is considered as not a substance and not a reality region (which is opposed to the natural, technical or economic), but as a way of tying together heterogeneous nodes, a method of converting one type of entity to another. By "scientific" in the social sciences is offered understand not the existing hidden patterns description, but the study of multiple strategies and methods to define the connections, the spaces and objects construction.

ANT diverges both with modernism, which rejected the progressive compositing of a common world according to Latour, because it thought "nature" and "society" are already existing and postmodernism, which does not wish for a common world in principle. ANT is a serious bid to overcome the postmodern nihilism on the impossibility of fundamental theoretical knowledge creating.

Keywords: actor-network, constructivism, object, material, thing, politics, science, society, nature, postmodernism, deconstruction.

Rakhmanov O. Formation and development of ideology of top managers of big business (review of theoretical and applied research).

One of the important milestones in development of modern capitalism is the transfer of control over big corporations from separate owners to top-managers of big business – the so called “managerial revolution”. The efficiency of modern economies is connected with this stratum, since its representatives are the active social force capable to master and develop production. The subjectness of a certain social stratum requires ideological substantiation of activities of its representatives, as soon as recognition of their public benefit allows them to occupy the proper place in the social structure of the society. In this respect ideology of a certain social stratum is a system of ideas and opinions, being a concentrated reflection of public life in mass consciousness in the light of their own class interests. Besides, the ideology is fed with the value convictions as to the importance for a person of a certain object, phenomenon or state as the objective of vital activity for a certain range of situations. Taking under their control big corporations of the most developed economies of the world, top-managers had to give ideological grounds of their claims to the leading role in the society and to substantiate their class interests as social ones. The article objective is to analyze theoretical and applied investigations of top-managers’ ideology in the process of capitalism development.

The data analysis demonstrates that managerial ideology has been formed in the process of development of corporative capitalism as the aspiration to coordinate activities of top-managers with the public opinion and interests of society. They have proclaimed the conception of social responsibility: that is business recognizes its function in the improvement of social environment. Managerial ideology has presented a top-manager as an organizer of economic process, which is of benefit to the whole society. Economic component of managerial ideology is in the investment of obtained profit to ensure high dividends in the future. Managerial consciousness is formed due to the advance on the scale of ranks that works out certain ethics of sociability, when agreements, enlistment in the corporation collective, human relations in the process of production, restraint, modesty, profession as a way of self-expression, self-satisfaction are appreciated. At the same time empirical investigations demonstrate that top-managers do not sometimes see the essential ideological difference between the propositions of the conception of long-term prospects, long-term interests of the company, on the one hand, and the conception of social responsibility of business, on the other hand. Besides, there are national peculiarities in business ideology that focus attention on human relations and various factors acceptable in certain society.

Pavlovsky V.V., Gerchanivsky D.L. Innovative technologies of testing the quality of education in the context of the Bologna Process.

The article analyses the research of methods of testing the quality of student learning. Analysis of recent research and publications on the issue, including works Infantry, Kiktenko, Roznovets, Voloshchuk, shows that the scientific literature has not formulated and scientifically grounded position of various authors on methods of testing the quality of student learning and the introduction of computer technology evaluation.

The main objectives in the development of testing technologies, which are described in the article, are:

- Grouping tasks in terms of complexity and three levels of mastery of the material;
- Preparation of test units that meet the educational content;
- Formulation of options right and wrong answers;
- Establishment of criteria for evaluating the test results closed tests;
- Determination of the duration of the tests of various lengths by the number of control questions;
- The definition of pedagogical requirements concerning the content of tests: plausibility, credibility, trust, confidence in the objectivity;
- The use of computer technology for testing the results.

Tests are shaped for different contents that match the topics of lectures, seminars, independent work, issues with self-control and other educational tasks humanities. Tests for ongoing monitoring conducted at the end of each lecture for 10 minutes. In the interim (module) control is allocated 15 minutes for each module. At the final control - 30 questions - 75 minutes allocated. Thus, the method of preparation and testing of students from the humanities enables adequate and reasonably assess the quality of learning and to ensure the formation of skills and abilities.

Keywords: test control, innovative technologies module-rating system.

Tancher V.V., Svyrydon T.V. Mass culture in the context of democratic transformations of twentieth century.

Analysis of works devoted to mass culture allows us to identify three main groups of this phenomenon.

The first group includes scientists who have negative attitudes towards mass culture. English poet T. Eliot claims that mass culture will always "substitute" culture and never reaches the high sample. Canadian theorist D. MacDonald argues that the basis of mass culture is the tendency to homogenization, it means provide all elements and phenomena some of uniformity, similarity. MacDonald points to the ability of mass culture to stereotyping, to the destruction of the difference between any phenomena. George Seldes in his book "Big audience," argues that mass culture is focused on low primitive tastes and evaluation. A similar view is taken by an American scientist B. Rozenberh.

The main content of the conclusions of the second group of researchers (Lipman, W., Mead M. Schlesinger, A., Schramm J.) is as follows: mass culture in its essence, in its production and distribution depends on the forces that fund communications and control of elite society, which governs. It is means, that mass culture interpreted as a kind of ideology that must bring to public consciousness.

The third group of scientists (Shilz E. Seldez G., D. White) argue that mass culture - something positive. There are many useful and informative in it. American sociologist Z. Brzezinski wrote : "If Rome gave the world the right, England - parliamentary activities, and France - culture and republican nationalism, that modern United States gave the world scientific and technological progress and the" mass culture ". Theorist of culture Herbert Gans in his article "Popular and high culture" also expressed their positive attitude to the phenomenon of mass culture. He argues that any criticism of mass culture completely unfounded, and that mass culture does not harm nor high culture, nor the people who use it, neither society at all.

Up to 90 years of the twentieth century there were three main methodological approaches to the study of popular culture.

The first approach is characterized by contrasting mass and elite culture species, therefore, as the conclusions sociologists must come to the definition of "on the contrary": mass culture and elite polar opposite and they have different properties (Cosser L.). Another group trying to define mass culture, accentuated to origin of mass communication, mass culture considering any cultural patterns that can quantitatively capture a large audience in the short term "or almost instantaneously" (H. Friedman). However, later researches showed that the first type of definition tautological and causal series "mass culture - mass communications" generated only the illusion of explaining mass culture. The phenomenon is not required for its massive grounds of mass communication, because they are only channels of information transmission.

In this regard, the most meaningful was nominated E. Baumanom third approach to the problem, which means that mass culture it is a kind of "mass social structure". Mass culture - a kind of reflection of society. How the faster and wider spreading process standardization and universalization of life, so more valuable becomes standardized mass culture. This meaning (essentially structural and functional) is nothing else than the development and addition of the second approach to the definition of the popular culture (mostly sociological) and first (basically art criticism). Each of these approaches cover some aspects of popular culture, but the question of the specificity of this phenomenon in general remains unresolved.

However, if Western esthetics, sociologists, cultural studies tried to analyze this phenomenon, that in the Soviet literature, this concept is usually to be fiercely criticized, resulting became traditional view of mass culture as a minor art, which has not nothing except entertainment.

Analyzing the phenomenon of mass culture, our scientists often use stereotypes of Western criticism. For example, the Russian authors we can find the traditional opposition between mass and elite culture (Kartseva AM). However, many scientists believe that this dilemma does not exist (Ashina GK Shestakov VP). V.P. Shestakov wrote that in order to get rid of contradictions and confusion in the interpretation of correlation "mass" and "elitist" culture, should abandon their opposition, which is nothing but the idealization of avant-garde art does not.

The main problem of many researches was that they focused attention mainly on the ideological function of mass culture (Hershkovych ZI, Kartseva OM Kotelova GI Streltsov MM et al.), while aesthetic content, structure and nature of stereotypes, remained unheeded.

Quite often, popular culture look like pseudo culture which has neither art, nor aesthetic sense. However, this simple notion of mass culture does not explain the reasons about acquisition of this phenomenon universal character.

So recently in science began to appear new works in which mass culture is seen as a fundamentally new layer of culture. The new perspective investigates certain types of mass art, such as film, mass music mass literature. Among modern Ukrainian scientists who study this issue should be called Bezklubenka SD, Panchenko VI, Skurativsky VL, Fedorov II, Shulga RP.

Scientists are trying to look at the culture of the twentieth century in the new cut. Most of them will certainly come to the conclusion that mass culture - it is not the individual pieces of poor quality. Mass culture - is a necessary stage of culture in democratic reforms. Beside her some negative features mass culture has great creative potential, which is revealed in its newly formed species.

LAW

Yasyuk Yeva. Consequences of breaching treaty obligations by a European Union member state.

The author discusses the problem of breaching treaty obligations by European Union member states. Shows the consequences which are found in case of committing the breaches by a Member State. Simultaneously the author penetratingly analyses relevant regulations of European Union law, which regard to this matter. The aim of this article is to consider the consequences of breaching treaty obligations by European Union member states. In fact the Member States are obliged to accomplish the obligations coming from EU membership. The legal instrument available to force a Member State to accomplish its commitments is complaint against the Member State in virtue of art. 258 – 260 of the Treaty on the Functioning of the European Union. A basis for institution of legal proceedings by virtue of art. 258 and 259 is loss of execution the obligations arising from European Union law by a Member State. It must be stressed that breaching the obligations by a EU member state may consist in both action and abandonment by all of the state authorities. The author indicates that legal proceedings carried out in virtue of art. 258 of the Treaty on the Functioning of the European Union is instituted by the Commission. However, in case of the proceedings carried out in virtue of art. 259 of the Treaty on the Functioning of the European Union, the Member State is subject which present a claim. The Treaty on the Functioning of the European Union does not give that kind of authorization to individuals. Additionally, the author emphasize that a basis for European Union member states public administration bodies settlement may be a rule of EU law, which is complied directly, e.g. executory order as well as a state regulation, which results from implementation of e.g. directive into the law of the Member State. Therefore, a Member State obligation arising from European Union membership is to conform property to EU law regulations by European Union member states public administration bodies. However, Member State administrative courts, as union courts, are obligated to ensure absolute and unconditional effectiveness of European Union law. Additionally, the author analyses a problem of assertion of claims for indemnity by an individual on the basis of EU law regulations as well as assertion of claims in state courts in virtue of EU law.

Dergachov E. Right to information and the implementation of information rights in the area of moral rights in Ukraine.

Today, as in legal doctrine and in legislation formed two approaches to the interpretation of the right to information. Within a narrow approach, the right to information is treated only as a right to (access) to information that is as a relative right. Broad same approach suggests referring to the right to information of all kinds of subjective rights aimed at information or action with her. By subjective right to information in a broad sense are two groups of subjective rights: 1) a group of absolute rights to information, examples include the right to information that is privacy, and 2) group relative rights to information, which include right to information, right to information dissemination and other relative rights.

Analysis of regulations and legal literature to determine the basic elements of the right to information: the right to create information, the right to gather information, the right to disseminate information, the right to store information, the right to information, the right to information, the right to use; the right to protection and security of information. This, in combination, to form the concept of the right to information as defined in the Civil Code of Ukraine.

Many moral rights defined in the Constitution of Ukraine and Central Ukraine right (right to a name, the right to develop their personality, etc.) or indirectly (right svobobodu and personal integrity, etc.) associated with the right to information (or their implementation directly by using the information.) All these rights, and to this many more not listed in this article, rights, creating a large system of information rights.

Chernyak A.M.. Copyright in the functioning of the Internet.

This publication was analyzed scientific and legal approaches to copyright objects placed on the Internet. Dedicated problematic aspects of work relating to the translation of works in digital form and the new features of their location in the network. The author of these features of the legal

regime of such objects as a literary work, a computer program, photographic work, audiovisual work and website.

Zolotarova N.I. Nadra and water facilities as administrative and legal protection.

The paper discusses the current state of the legal protection of mineral resources and waters in Ukraine. Identify features of administrative and legal protection of natural resources and water, ways to save at the present stage, increased liability for environmental offenses in this area.

Administrative and legal protection involves a system of measures and tools aimed at conservation, sustainable use and restoration of natural objects - the subsoil and groundwater. Ensuring protection of natural resources and waters is to improve the current legislation of Ukraine in the field of environmental, ecological expertise using their own natural resources, conduct inspection and prevention and emergency work of specialized units for the Prevention and Elimination of open oil and gas fountains enhance administrative and legal regime all types of waters and administrative liability for violations of water use and water pollution, as well as for violations aimed at environmental security in connection with the production of new energy.

Kravchuk O.O. Acts of exercise of rights and duties in the area of state property management.

Acts of exercise of rights and duties of participants in legal relations as an element of the mechanism of administrative legal regulation of state property management in Ukraine are considered in the article.

The author points that the exercise of rights and duties of the participants in legal relations carried out in such forms as: abidance, fulfillment, use, administration. It is carried out under the influence of legal conscience of the participants.

The legal acts of administration are basic form of exercise of powers of the subjects of state property management. Through the consummation of such acts these entities exercise their institutional and regulatory powers. The legal acts of state property administration substantially serve as acts of individual regulation of the rights and duties of participants of management legal relations. These subjects obtain their rights and duties on the basics of the legal acts of state property administration.

The author also asserts that high attention should be given to the improvement of the procedural law to increase the effectiveness of protection of property rights of the state in the legal relations.

Conclusions and suggestions for improvement of administrative legal regulation of state property management in Ukraine are made in the article.

Key words: acts of exercise of rights and duties, mechanism of administrative legal regulation, state property, state property management.

Chepulchenko T. O. Corporate culture: a place in the legal process and impact on the rule of law in the country.

The article highlights the impact of legal culture on state law and the problem of its deep implementation of legal activities in the process of applying law officers on a background of legal nihilism and corruption today. Specifies the difference in the concept of "legal culture", which is derived from the concept of "legal culture". The article emphasizes the special role axiological approach in the study of these problems, because the development of the legal person can not be imagined without a clearly defined values. As part of a comprehensive approach legal culture of the individual is seen as a concept that characterizes the qualitative state of the conscience of the individual, his work in the legal field. In this context, the author raised the issue of respect for the law (the law) in recognition of its social value and phenomena, directly opposite him - the legal nihilism.

Based on the analysis of a variety of scientific approaches to understanding the legal culture and its meaning in the context of law enables us to distinguish the elements of the structure of legal culture of law enforcement entity acting factor in the effectiveness of law enforcement activities. These include the following: the level of legal knowledge (ie, knowledge of the law and legal achievements of science) and ability to use legal instruments to facilitate the enforcement of law and order in society, respect for the law (ie, awareness of the social value of law as a regulator of social relations, confidence the necessity and usefulness of social laws, rights values as a measure of freedom and justice) justice professional, the content of which is formed under the provisions of applicable law and which defines the relationship to human rights as to certain values, which determine the meaning and content of enforcement. This item also includes legal thinking - that is, the ability to think legally, in particular, provide a legal assessment of the facts - correctly and legally qualify them accurately and be able to apply their knowledge in practice.

Keywords: rule of law, individual, law, legal culture, law enforcement, the implementation of the rights and values.

Belyanska O.V. Specifics of direct realization of the rights and personal freedoms in the private-law relations.

Implementation of personality rights is a complex and multifaceted phenomenon including activity not so much law-enforcement organs, but rather active person. The legislator, defining the model of implementation of legal norms, but in a greater degree the rules of private law, enshrining human rights, largely focused on the possibility of direct, independent of their use personality.

The aim of the article is to identify the specifics of immediate implementation, the peculiarities of this form in private law relations, this author defines the legal entity immediate implementation of human rights and ограничивает her from implementation through law enforcement. The author believes that the implementation of the rights and freedoms of the individual is regulated by legal norms the process of independent exercise of their individual rights without the help of the specially authorized bodies and persons.

The specificity of the immediate realization of the rights and freedoms of person in private law relationship is evident in the fact that the personality determines the ways of their behavior, protects their rights under the granted for its funds. The implementation includes the objective and subjective beginning. Objective beginning is expressed in the fact that the legal norms enshrining the right of a person not provide for implementation of enforcement activities. In subjective terms, the immediate implementation is conditioned by the interests and needs of a person, which in private law are of particular importance and set in motion правореализационный процесс.

Stepanchenko O.S. Historical and legal analysis of major ways of reforming legislation of the Russian empire (late XIX - XX centuries).

Increasing of amount of foreign investments is strategically important task for modern Ukraine. However, the problem of attracting foreign capital to the economy has to be explored not only by studying of the current state perspective, you also need to study the history of foreign investment. The problem of rapid industrial development and restructuring of the economic system as a whole appeared the Russian Empire (of which at that time included most of the territory of modern Ukraine) in the nineteenth to early twentieth century.

The economic policy of the Russian state in relation to foreign capital late nineteenth-early twentieth century can be divided into two main periods.

The first period (1861-1887 years) inflow of foreign capital was due to the abolition of serfdom, economic recovery and the formation of the foundations of the industrial economy. Specific factors that contributed to the inflow of foreign capital, have low tariffs and the right of foreign nationals to search for and extraction of oil in free public lands (1872).

The second period was a marked increase in foreign capital (1895 - 1900 years) associated with the introduction of the gold ruble and the accumulation of foreign exchange reserves. Important role in attracting foreign investment has played the government's decision to lift the ban (1892) for foreign nationals to conduct search and extraction of oil, and the introduction of a single customs system.

In the late 90's. XIX century, in fact, a favorable investment climate was successfully created by government.

Keywords: investment law, foreign investors, the investment story right concession.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

*Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 14568-3539 р*

Видання включене до переліку фахових видань ВАК України, за спеціальностями: політологія, соціологія, №1-05/4 від 14.10.2009р. право, №1-05/3 від 08.07.2009р.

Наукове видання

ВІСНИК
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»:
Політологія. Соціологія. Право.
№ 2 (18) 2013

Scientific edition

VISNYK
of National Technical University of Ukraine
“Kyiv Polytechnic Institute”:
Polytology. Sociology. Law.

Комп’ютерна верстка Д.В. Зубенко
Відповідальний за випуск Н.О. Майструк

НТУУ “КПІ” ВПІ ВПК “Політехніка”
Свідоцтво ДК № 1665 від 28.01.2004 р.
03056, м.Київ, вул. Політехнічна, 14, корп. 15
тел./факс (044) 406-81-78

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Правила оформлення та подання рукописів до збірника “Вісник НТУУ “КПІ”. Серія Політологія. Соціологія. Право”, який є фаховим з політологічних, соціологічних та правових наук.

У збірнику публікуються статті виключно за вказаною тематикою, які не були раніше опубліковані в інших наукових виданнях в Україні або за кордоном.

Згідно з Постановою Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання цілей (мета) статті;

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Література подається в кінці статті згідно вимог ВАК (див. Бюлетень ВАК України №3, 2008)

До всіх статей обов'язково додається незалежна зовнішня рецензія від кандидата або доктора наук відповідної галузі.

Обсяг статті – 10-13 стор.

Стаття супроводжується:

Резюме (ініціали та прізвища авторів, назва статті, текст) українською, російською та англійською мовами – шрифт “Times New Roman” (розмір кегля – 14), ; ключові слова; УДК.

Рефератом англійською мовою (обсяг – 1 сторінка).

Відомостями про авторів

- (прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня або службова адреси, контактний телефон та адреса електронної пошти для зв'язку) – 1 прим.;

-електронною версією статті з файлами відомостями про авторів.

Текст статей необхідно подавати на дисках, сформованих у Word 6.0 або Word 7.0 (основний текст: шрифт Times New Roman, розмір 14, інтервал 1,5). Текст статті подається роздрукованим у двох примірниках.

Другий примірник підписується автором (авторами) статті.

Формат аркушів А4 (210x297 мм)

Відступи: зліва – 2.5 см, справа – 2.5 см, зверху – 2.5 см, знизу – 3.5 см.

У першому рядку зліва вказується УДК;

- наступний рядок – назва статті великими літерами (розмір шрифту 14, жирний) по центру;

- наступний рядок – ініціали і прізвище автора і співавторів (розмір

шрифту 12, жирний) по центру;

- наступний рядок – вчений ступінь, вчене звання, посада автора

(розмір шрифту 12, курсив) по центру;

- наступний рядок – назва навчального закладу (розмір шрифту 12, курсив) по центру;

- через рядок – основний текст статті. Розмір абзацу – 1,25 см.

У кінці статті через рядок подається **список літератури**, в якому необхідно вказати авторів видання, назву, місто видання, видавництво, повний обсяг видання; для періодичних видань – вказати номер видання та сторінки, на яких розміщений матеріал.

Таблиці та рисунки подаються на окремих аркушах (файлах).

Заголовки таблиць розміщують по центру (розмір шрифту 14, жирний), а нумерація праворуч від таблиць. Розмір шрифту для набору текстів таблиці 12. Підпис під рисунками розміщують по центру (розмір шрифту 14).

Адреса редакції:

**03056, Київ-56, проспект Перемоги, 37,
корп.7, к. 506 (соціологія, політологія та соціальна робота)**

Тел. 454-94-03

Київ, вул. Борщагівська 124, корп. 19, к. 322 (право)

E-mail:

visnyk_socio@ukr.net (політологія, соціологія та соціальна робота)- звертатися до Зубенко Дар'ї Віталіївни (093-006-69-04),

Майструк Наталії Олегівни (099-337-20-54).

kafedra_tdp@ukr.net (право) - (044) 236 50 53

Періодичність – 4 номерів на рік.

Мова видання – українська, російська, англійська.

Анотації українською, російською і англійською мовами.